

MUSEION

1

Суботица, Subotica, Szabadka
2001.

MUSEÏON

1

ГОДИШЊАК
ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА

GODIŠNJAK
GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

Суботица, Subotica, Szabadka
2001.

Уредништво / Uredništvo / Szerkesztőség:

Mirko Grlica
Nevenka Bašić Palković
Korhecz Papp Zsuzsanna
Viktorija Šimon Vuletić

Преводиоци / Prevodioci / Fordítók:

Korhecz Papp Zsuzsanna (magyar)
Viktorija Šimon Vuletić – (srpski, english)

Лектори / Lektori / Lektorok:

Nevenka Bašić Palković
Papp Korhecz Zsuzsanna

Технички уредник / Tehnički urednik / Technikai szerkesztő:

Tolnai György
Göncöl Róbert

Фотографије / Fotografije / Fotók:

Hevér Miklós
Német Nimród

Главни и одговорни уредник / Glavni i odgovorni urednik / Fő és felelős szerkesztő:

Hulló István, mgr.

Издавач / Izdavač / Kiadó:

Градски музеј Суботица, Трг слободе 1
Gradski muzej Subotica, Trg slobode 1
Városi Múzeum Szabadka, Szabadság tér 1

Штампа / Štampa / Nyomda:

Grafoprodukt Subotica

Одговорни директор / Odgovorni direktor / Felelős igazgató:

Özvegy Károly

ISSN – 1451 – 1274

Штампање ове публикације омогућило је:

Štampanje ove publikacije omogućilo je:

Ezen évkönyv megjelenését lehetővé tette:

Захваљујемо се локалној самоуправи:

Zahvaljujemo se lokalnoj samoupravi:

Köszönet a helyi önkormányzatnak:

ПРВЕ РЕЧИ

Давнашња жеља генерација запослених у Градском музеју у Суботици, стара готово колико и он сам (основан је 1948. године), остварује се појављивањем првог броја *Museïona*. Светлост дана угледао је часопис који ће у будућности бити место за презентацију резултата рада кустоса и осталих стручњака у Музеју. То је рад који се одвија по свим принципима научне методологије, континуирано и темељно, далеко од очију јавности. Кроз изложбену активност и каталожке текстове често је немогуће презентовати све детаље окончаних истраживања. Неретко су дужина текста и строго музеолошка усмереност били лимитирајући фактори за многе уреднике часописа „за књижевност, уметност и друштвена питања”, али и специјализоване часописе неких музеја. Трагајући за местом где могу публиковати резултате свога рада музејски радници суботичког музеја често су објављивали у мање или више стручним часописима у земљи или иностранству. Зато, али и због многих других разлога био је потребан *Museïona*.

Имаће форму годишњака, јер смо мишљења да је календарска година природан оквир за истраживачки пројекат, а према томе и за публиковање резултата. Биће обухваћене све области истраживања које један музеј комплексног типа подразумева, а географски ће покривати територију суботице и околних општина. Уколико се ингеренције музеја у будућности буду простирале на шире подручје, те промене ће испратити и *Museïon*.

Пошто је Градски музеј институција са највећом концентрацијом високостручних кадрова у култури Суботице, те смо сматрали да је за квалитетно попуњавање страница *Museïona* сасвим довољно да запослени у Музеју буду заступљени на њима.

Пошто је Музеј увек пазио да буде институција свих житеља Суботице, вишенационалне и мултикултуралне средине, сваком аутору је остављено да сам одреди језик и писмо на коме ће његов текст бити публикован. Пре свега ћемо бити окренути локалној, суботичкој јавности и домаћим музеалцима, али и колегама са којима нас „само” државна граница дели. Из Мађарске су, да и то не буде прећутано, тачније из фондације *Nemzeti Kulturális Alapprogram*, стигла средства која су омогућила појављивање овог часописа.

У нади да ће имати дуго трајање и наћи многе читаоце, препуштамо *Museïona* јавности и њеном суду.

Суботица, 16. јануар 2002.

Редакција

PRVE RIJEČI

Davnašnja želja generacija uposlenih u Gradskom muzeju u Subotici, stara gotovo koliko i on sam (osnovan je 1948. godine), ostvaruje se pojavljivanjem prvog broja *Museiona*. Svjetlost dana ugledao je časopis koji će u budućnosti biti mjesto za prezentiranje rezultata rada kustosa i ostalih stručnjaka u Muzeju. To je rad koji se odvija po svim principima znanstvene metodologije, kontinuirano i temeljno, daleko od očiju javnosti. Kroz izložbenu aktivnost i kataloške tekstove često je nemoguće prezentirati sve detalje okončanih istraživanja. Često su dužina teksta i stroga muzeološka usmjerenost bili limitirajući faktori za mnoge urednike časopisa «za književnost, umjetnost i društvena pitanja», ali i specijalizirane časopise nekih muzeja. Tragajući za mjestom gde mogu publicirati rezultate svoga rada uposleni u subotičkom muzeju često su objavljivali u manje ili više stručnim časopisima u zemlji ili inozemstvu. Zato, ali i zbog mnogih drugih razloga, bio je potreban *Museion*.

Museion će imati formu godišnjaka, jer smo mišljenja da je kalendarska godina prirodan okvir za istraživački projekt, a prema tome i za publiciranje rezultata. Biti će obuhvaćene sve oblasti istraživanja koje jedan muzej kompleksnog tipa podrazumijeva, a geografski će pokrivati teritoriju subotičke i okolnih općina. Ukoliko se ingerencije Muzeja u budućnosti budu prostirale na šire područje, te promjene će ispratiti i *Museion*.

Gradski muzej institucija sa najvećom koncentracijom visokostručnih kadrova u kulturi Subotice, te smo smatrali da je za kvalitetno popunjavanje stranica *Museiona* sasvim dovoljno da uposleni u Muzeju budu zastupljeni na njima.

Pošto je Muzej uvijek pazio da bude institucija svih građana Subotice, višenacionalne i multikulturalne sredine, svakom autoru je ostavljeno da sam odredi jezik i pismo na kome će njegov tekst biti publiciran. Prije svega ćemo biti okrenuti lokalnoj, subotičkoj javnosti i domaćim muzealcima, ali i kolegama sa kojima nas «samo» državna granica dijeli. Iz Mađarske su, da i to ne bude prešućeno, točnije iz fondacije *Nemzeti Kulturális Alapprogram*, stigla sredstva koja su omogućila pojavljivanje ovog časopisa.

U nadi da će imati dugo trajanje i naći mnoge čitatelje, prepuštamo *Museion* javnosti i njenom sudu.

Subotica, 16. siječnja 2002.

Redakcija

ELŐSZÓ

A Szabadkai Városi Múzeum dolgozóinak régóta dédelgetett álma, mely magától az intézmény fennállásától (1948) megvalósításra vár, most végre a *Museion* első számának megjelenésével beteljesedhet. Ezen évkönyv a gyűjteménykezelők és a többi múzeumi szakember munkájának eredményeit hivatott közzétenni, mely a nyilvánosságtól távol, tudományos módszerek segítségével valósul meg, folyamatosan és mélyrehatóan. A kiállítási tevékenység és a katalógusok sokszor nem nyújtanak elegendő teret minden befejezett kutatás eredményeinek közzétételéhez. Az irodalmi, művészeti és társadalmi témákkal foglalkozó más folyóiratok, valamint más múzeumok kiadványai számára sokszor túl hosszúak és szakszerűek ezen anyagok. Tudományos eredményeik publikálási lehetőségei után kutatva a Szabadkai Városi Múzeum szakemberei külföldi és hazai kiadványokban tették közzé munkáikat. A fentiek és még több más ok miatt vált szükségessé a *Museion*.

Évkönyvnek tervezzük, mert nézeteink szerint egy naptári év megfelelő keretet szabhat egy kutatási terv megvalósításához és a megszületett eredmények közzétételéhez. Komplex típusú múzeumunk összes kutatási tevékenységét felölelve Szabadka és a környező községek területén. Ha ezen tevékenységi körök bővülnének a jövőben, úgy a *Museion* is követni fogja a változásokat.

Minekutána a Szabadkai Városi Múzeum rendelkezik a legtöbb magasan szakképzett szakemberrel a település kultúrintézményei közül, ezért elegendőnek és megfelelő szintűnek tartjuk, ha a *Museion* oldalain ők publikálhatnak.

Múzeumunk mindig fontosnak tartotta, hogy a többnemzetiségű és multi-kulturális Szabadka minden polgárának intézménye legyen, ezért minden szerző maga dönthetett szövegének nyelvéről és írásmódjáról. Mindenekelőtt a szabadkai nyilvánosság felé, de egyúttal a hazai és a magyarországi szakemberek felé is – akiktől „csak” a határ választ el bennünket –, megteesszük lépéseinket. Annál inkább, mivel a **Nemzeti Kulturális Alapprogram** támogatása tette lehetővé első évkönyvünk megjelenését.

Tartós fennállást és sok olvasót remélve bocsátjuk a nyilvánosság és annak ítélete elé *Museion*-unkat.

Szabadka, 2002. január 16.

Szerkesztőség

Szekeres Ágnes, régész

SZARMATA TEMETŐ TOPOLYA - BÁNKERTEN¹

Bácsotoplya a Bácskában, Szabadkától 30 kilométerre, délre fekszik a Szabadka - Újvidék régi autót (E-5) vonalán. A városka déli határában, egy természetes magaslaton már az ötvenes években találtak csontvázas sírokat. A szakszerű helyszínelések alkalmával kiderült, hogy a Krivaja (Bácsér patak) és annak névtelen mellékága által határolt felszigetzerű földnyelven két különböző korú temető fekszik.² 1972-ben, a Bánkertnek nevezett magaslaton vágóhíd alapjait kezdték ásni. Mire a szakembereket értesítették (egy évvel később), az előrehaladott munkálatok a temetők középső, centrális részét, már megsemmisítették. A mentőásatás 1973. augusztusában kezdődött meg az épülő vágóhídnál és a környező parcellákon, és még négy szezonon keresztül folytatódott. Előkerült egy 41 síros szarmata, és egy 166 síros avar temető.³ (I. sz. ábra)

A sírok leírása⁴

1. sír⁵

A bolygatott sírnak csak a déli oldala maradt meg, az északi oldalt teljesen tönkretette a rablógödör. A valószínűleg szabályos téglalap alakú sír nyugati oldalát is a ráásás alkalmával szélesítették ki, habár az ásatók a felszínen a rablógödör faltját nem figyelték meg.⁶ A sír mélysége: 105 cm. A koponya, a hosszúcsontok egy része, a borda és csigolyatöredékek a sírgödör déli felében voltak összehúzva. A sírgödör tájolása: ÉÉNY-DDK⁷, leletet nem találtak.

¹ A temető a szerb szakirodalomban Bačka Topola-Klanica néven található. A lelőhelyről eddig csak előzetes jelentések jelentek meg.

² Abban az időben ásatásra nem került sor.

³ A feltárást Szekeres László és Ricz Péter, a Szabadkai Városi Múzeum munkatársai vezették. Az anyag ugyanitt van leltározva.

⁴ A sírokat a feltárási sorrendjében, folytatólágosan számozták.

⁵ Ha a sírleírásban egy-egy szempont nem szerepel, az azt jelzi, hogy az adat hiányzik.

⁶ Az ásatási dokumentáció alapján a rablógödör faltját egy esetben sem figyelték meg.

⁷ A sírt a tájolása alapján sorolták a szarmata sírok közé.

4. sír (I. tábla A)

A lekerekített sarkú, szabályos téglalap alakú gyermeksír hossza: 125 cm, szélessége: 50 cm, mélysége: 60 cm. A kislány csontvázából csak a koponya, pár borda és a hosszúcsontok maradtak meg. A halottat a hátára fektették kinyújtott végtagokkal. Sírintex: 2,4. A csontváz tájolása: D-É.

Viseleti tárgy:

1. A csontváz nyaki részén találtak egy négyszög keresztmetszetű, eredetileg ezüstdróból készült, hurkos-kampós záródású **torquest**. A törés után hasonló bronzdróttal pótolták ki. (I. tábla 2).

2. A mellkason egy **bronzfibula**.^a

3. A jobb karon két, négyzet keresztmetszetű, nyitott végű bronz **karperec** került elő. Mindkét karperec végein függőleges rovátkolások figyelhetők meg. (I. tábla 3-4)

4. A bal karon egy **vaskarperec** volt, csak két töredéke maradt meg. (I. tábla 1)

5. sír (I. tábla B)

A laza humuszba ázott sír körvonalait még nyomokban sem lehetett megfigyelni. A sírgödör mélysége: 60 cm. A halottat a hátára fektetve tették a sírba. Karok a törzs mellett kinyújtva, a lábai kissé behajlítva bal felé fordulnak. Bolygatásra utal az a tény, hogy a koponya hiányzik a sírból. A csontváz tájolása: D-É. A sírban lelet nem volt.^b

6. sír

A hosszú, téglalap alakú sírt rablás alkalmával teljes hosszában megbolygatták. Hossza: 258 cm, szélessége: 70 cm, mélysége 140 cm. A felnőtt egyén csontvázából alig maradt egy pár töredék, a megmaradt darabokat a sír teljes hosszában széthúzták a bolygatás alkalmával. Sírintex: 3,68. A sírgödör tájolása: É-D.

Melléklet:

1. A sír északi felében az összedobált csontok között egy Drag. 33-as **terra sigillata csésze**. M: 6,6 cm, fá: 4,6 cm, szá: 11 cm. (I. tábla 5)

14. sír

A szabályos téglalap alakú sírgödör déli oldalát a rablógödör semmisítette meg. A sír szélessége: 66 cm, mélysége: 81 cm. A csontváz a bolygatás alkal-

^a A lelet az ásatási naplóban még szerepel, de a leletek között már nem találtam, leltározva sincs.

^b A sírt a tájolása alapján sorolták a szarmata temetkezések közé.

mával majdnem teljesen megsemmisült, a megmaradt csonttörmelék a sír északkeleti sarkában koncentrálódott. A sírgödör tájolása: É-D.

Viseleti tárgy:

1. A betöltésből került elő 5 darab lapított gömb alakú **üveggyöngy**. Két piros, két kék és egy zöld. (I. tábla 7)

2. Szintén a betöltésből egy domború hátú, enyhén ívelt élű **vaskés**. (I. tábla 6)

3. A sír betöltéséből előkerült egy szürke, korongolt nagyobb méretű **edény** (hombár?) töredéke is.¹⁰

27. sír (II. tábla A)

A szabályos téglalap alakú sírra a déli oldalán ástak rá a rablók, ez alkalommal ki is mélyítették a gödröt. A sír hossza: 250 cm, szélessége: 100 cm, mélysége: 108 cm. A koponya és a felsőtest teljesen hiányzik a sírból. A kinyújtott lábak in situ maradtak, csak a bal alsó lábszárcsont hiányzik, valószínűleg egy állat tolta el a helyéről. Sírindex: 3,57. A csontváz tájolása: D-É.

Viseleti tárgy:

1. A combcsontok között egy "D" alakú **vascsat** töredéke. (II. tábla 3)

Használati tárgy:

2. A bal combesonton egy domború hátú, homorú, egyélű **vaskés** pengéje került elő. (II. tábla 1)

3. A ásatási napló szerint a sírban találtak egy **tűzkövet**.¹¹

4. Előkerült egy **vasár** két töredéke is, a jobb lábszárcsont belső oldalán. (II. tábla 4)

5. Ismeretlen rendeltetésű **vastöredék**. (II. tábla 2)

Melléklet:

6. Mind az ásatási napló, mind az ásatási leltárkönyv említ egy bronz **érmét**.¹²

30. sír (II. tábla B)

A laza humuszban a sírgödör nem rajzolódott ki. Mélysége: 118 cm. A halottat a hátára fektetve helyezték a sírba. A karok szorosan a test mellett,

¹⁰ Az edénytöredék nem tartozik a sír leletei közé, ezért nem közlöm a rajzát.

¹¹ A lelet valószínűleg elkallódott.

¹² A lelet elkallódott.

a lábak is szorosan összezárva. A lábfejcsonthoz állat bolygathatta meg. A felnőtt férfi csontvázának hossza: 190 cm.

A csontváz tájolása: D-É

Viseleti tárgy:

1. A csontváz nyakán egy négyszög keresztmetszetű ezüstdrótból készült **torques** töredéket találtak. A torques végén elkalapált hurok is töredékes. (II. tábla 7)

2. A bal combcsont belső oldalán egy négyszögletes csatlemezzel erősen korrodálódott **vascsat**. A csatpecsek és a csatrest csak csontjaiban maradt meg. Alsó és felső lemeze között 5 mm vastag bőrszál maradványaival, a csatlemezen rározsdásodott, jól kivehető textil lenyomatával. (II. tábla 5)

3. Egy bronzból készült **szegecs**, valószínűleg a csat szíjhoz való rögzítésére szolgált. (II. tábla 8)

Használati tárgy:

4. Egy domború hátú, homorú élű **vaskés** pengetőtöredéke. (II. tábla 6)

5. A jobb alsókar külső oldalán **kovakő**. (II. tábla 9)

Melléklet:

6. A lábfejek között egy sötétbarna, homokos iszapoltású, rosszul égetett **edényke**. Az eredetileg nagyon töredékes darab felszedéskor szétmorzsolódott.¹³

37. sír

Szabályos téglalap alakú sírgödör. A sír hossza: 290 cm, szélessége: 160 cm, mélysége: 150 cm. A rablás alkalmával a csontokat kidobálták a sírból. Sírindex: 1,81. A sír tengelye: É-D

Viseleti tárgy:

1. Egy piros színű, négyszögű **üveggyöngy**, ami a betöltésből került elő. (III. tábla 1)

39. sír (III. tábla A)

A hosszú téglalap alakú sírgödör délkeleti oldalát a rablógödör ásásakor szélesítették ki. A sír hossza: 243 cm, szélessége: 75 cm, mélysége: 105 cm. A felsőtest csontjai teljesen hiányoznak, a koponya a gerincoszlop alsó felére került. A bal medencecsont és a lábak eredeti helyükön vannak. Az in situ maradt csontok alapján a halottat kinyújtva a hátára fektették. Sírindex: 3,24. A csontváz tájolása: DDK-ÉÉNY.

¹³ Restaurálásra alkalmatlan volt.

Viseleti tárgy:

1. A bolygatott koponya mellől egy bronz **csatt**töredék került elő. (III. tábla 3)

Használati tárgy:

2. A bal combcsont mellett egy domború hátú, enyhén homorú élű, középső, széles nyéltüskés **vaskést** találtak. A nyéltüskén famaradványokkal, a pengén pedig jól kivehető rározsdásodott textilmaradvánnyal. (III. tábla 4)

3. A felszedéskor egy **vastárgy** töredék került elő, egyik végén lyukkal. (III. tábla 2)

44. sír (III. tábla B)

A szabálytalan téglalap alakú sírgödört a rablógödör megásásával kiszélesítették, a sír déli oldalát pedig a 45. avar temetkezés vágta. A sír 165 cm mélyen feküdt. A rablás alkalmával a felsőtest csontjait kidobálták a sírből. A kinyújtott lábcsonatok eredeti helyzetben maradtak meg. A csontváz tájolása: D-É.

Viseleti tárgyak:

1. A jobb combcsont belső oldalán egy szögletes **vascsat** töredékei kerültek elő. (III. tábla 7)

2. Valószínűleg a felszedés alkalmával leltek egy másik, szintén szögletes **vascsat** töredékeire. (III. tábla 8)

Használati tárgy:

3. A jobb lábszárcsonton egy nyújtott trapéz formájú **vasesiholó**, elkeskenyedő végének visszahajlításával képzett karikával. A sírből utólag még egy darabja előkerült. (III. tábla 5)

Melléklet:

4. A már elkorhadt lábfejek között egy korongolt, világosszürke, alacsony talpacskán álló, kihajló peremű, sekély **tál**. M: 5 cm, fá: 4,8 cm, szá: 12,4 cm. (III. tábla 6)

49. sír

Szabályos téglalap alakú sírgödör, amelyet az 50. avar sír teljes szélességében vág a déli oldalon. A sír 65 cm széles és 160 cm mély volt. A sírt valószínűleg már előzőleg kirabolták, de az avar temetkezés alkalmával is megbolygatták, mivel az őt átszelő avar sírban találták meg a szarmata sír koponyáját.¹⁴ Az eredeti szarmata sírből az összes vázcsontot kiforgatták. A sírgödör tájolása: É-D.

¹⁴ Megfigyeléseik szerint, az ásatók az 50. avar sír délkeleti oldalában talált koponyát a 49. szarmata sír koponyájának tartják.

Viseleti tárgy:

1. A sír betöltéséből előkerült két, kissé eltérő méretű, kék színű, sokszögű hasáb és egy erősen irizáló ovális alakú **üveggyöngy**. (IV. tábla 2)

2. Szintén a betöltésben találtak egy ovális **vascsatot**, amelyen jól kivehető textílienymomat van.³⁶ (IV. tábla 1)

61. sír (IV)

A laza humuszos talajban a sírgödör méreteit nem lehetett megfigyelni. A sír mélysége: 84 cm. A rabolt sírban csak a kinyújtott lábesontok maradtak eredeti helyen, a felsőtest csontjai hiányoznak. A csontváz tájolása: DDK-ÉÉNY

Viseleti tárgy:

1. A felsőtest teljes hosszában és a bal lábfej helyén **üveggyöngy** füzér. 471 darab: fehér, zöld, piros, kék gömb alakú; fehér, piros, kék, fekete hengeres alakú; fehér, zöld, piros, kék, narancsszínű hasábalakú; zöld és piros szabályos hatszög szögalapú hasábas; piros sokszögű hasáb- és legömbölyített élű sokszögű üveggyöngyök. Egy darab fehér, hasáb alakú **hegyi kristálygyöngy** és egy hasáb, zöldessárga színű **agyaggyöngy**. (VIII. tábla 1)

2. A jobb bokán egy **vaskarika**. (IV. tábla 3)

3. Vastörmelék, valószínűleg **vascsat** pecektöröredéke. (IV. tábla 4)

4. Meghatározhatatlan **vastárgy** töredéke. (IV. tábla 6)

Melléklet:

5. A két lábfej között sárgásszürke, kézzel formált **bögre**. M: 9,2 cm, fá: 6 cm, szá: 7,4 cm. (IV. tábla 5)

67. sír

A nyújtott téglalap alakú sírt kirabolták. Hossza: 310 cm, szélessége: 85 cm, mélysége: 40 cm. Egyetlen csont sem maradt a sírban. A sírgödör délkeleti oldalát a 68. avar temetkezés vágja. Sírintex: 3,64. A sírgödör tengelye: ÉÉNY-DDK.

Viseleti tárgy:

1. A betöltésből 15 darab piros, zöld, kék hasáb alakú, egy narancsszínű henger és egy fehér gömb **üveggyöngy**, négy darab szabálytalan hatszög alapú hasáb **karneolgyöngy**, és egy hasáb alakú **kalcidon gyöngy** került elő. (IV. tábla 9)

³⁶ Az ásatási napló szerint a betöltéséből, különböző magasságokból rosszul égetett kerámia-törödékek is előkerültek. A leletet nem találtam meg.

2. Szintén a betöltésből kerültek elő a felcsavart végű **bronzkarika** töredékei. (IV. tábla 11)

Használati tárgy:

3. **Vasszerszám** egy darabja is előkerült. (IV. tábla 10)

78. sír

A hosszúkás, téglalap alakú sír hossza: 276 cm, szélessége: 80 cm, mélysége: 120 cm. A sírt kirabolták, a csontok egy részét a sírgödör délkeleti sarkában találták az ásatók. Sírindex: 3,45. A sírgödör tengelye: É-D.

Viseleti tárgy:

1. Valószínűleg egy szögletes **vasscsat** töredékei kerültek elő a sír nyugati oldalában. A csatlemezen jól kivehető, odarozsdásodott szegecsmaradványokkal. (IV. tábla 8)

81. sír

Az üres sírgödörnek csak a szélessége volt megfigyelhető: 66 cm. A sírban sem csont, sem lelet nem volt.¹⁹ A sírgödör tengelye: É-D.

84. sír (V. tábla A)

A sírgödör körvonalait és alakját nem tudták megállapítani, mivel a laza humuszba ásták bele. Mélysége: 60 cm. A bolygatott csontváznak csak a jobb lába maradt meg in situ, ennek alapján a halottat kinyújtott helyzetben a hátára fektették. A csontváz tájolása: D-É.

Viseleti tárgy:

1. Egy bronzból készült, úgynevezett **omega fibula** a sír nyugati felében. (V. tábla 2)

2. **Vaskarika** töredékei a sír közepe tájáról. (V. tábla 3)

Használati tárgy:

3. A sír közepén egy középső nyéltüskés **vaskés** nyél és pengetőredéke. (V. tábla 1)

Melléklet:

4. A lábaknál egy sárgásszürke, korongolt bikónikus **tál**. M: 7 cm, szá: 14 cm, fá: 2,5 cm. (V. tábla 4)

94. sír

A téglalap alakú sírgödört a rablás során kiszélesítették, a 93. avar sírt pedig ráásták a déli oldalára. Szélessége: 86 cm, mélysége: 170 cm. A rablók a

¹⁹ A gyöngyanyagot felszedés után összekeverték pontos dokumentáció nélkül, később két füzérbe fűzték, szétválogatni nem lehet.

²⁰ A tájolás alapján sorolták a szarmata temetőhöz.

sírt teljesen felforgatták. Az ásatási napló szerint a jobb lábszárcsont eredeti helyen maradt, a többi csont töredékes állapotban a sír egész hosszában szét-szórva. A csontváz tájolása: É-D.

1. A sír északi felében szétszórva, összetörve, **koporsókapcsok** töredékei. (VI. tábla 1-7)

Viseleti tárgy:

2. A sír északi oldalában egy **vascsat** töredéke. (VI. tábla 9)

Használati tárgy:

3. Szintén a sír északi felében egy **vaskés** három töredéke, a nyéltüskén farost lenyomat maradt meg. (VI. tábla 8)

95. sír (V. tábla B)

A 39 cm mélyen fekvő sír körvonalait nem sikerült megfigyelni. A csontok nagy része hiányzik. Eredeti helyen maradtak a lábszárcsontok, ennek alapján a halottat kinyújtott helyzetben a hátára fektették. A sírt valószínűleg egykoron már kirabolták, habár magas fekvése miatt földművelés következtében is tönkremehetett. A csontváz tájolása: D-É.

Viseleti tárgy:

1. A bokánál¹⁸ került elő egy bordázott bronzcsengő, egy odarozsdásodott, törött vas pöccökkel és bronz fülecskével. (V. tábla 5)

Használati tárgy:

2. A jobb combcsont mellől egy domború hátú **vaskés** penge vége került elő. (V. tábla 6)

Melléklet:

3. A lábak alatt egy szájával lefelé fordított, korongolt, pirosra festett provinciális **csésze**. M: 3,5 cm, szá: 11,5 cm, fá: 4 cm. (V. tábla 7)

103. sír

A hosszúkás, téglalap alakú rabolt sír keleti oldalát megbolygatta a 104. avar temetkezés is. A sírgödör hossza: 300 cm, szélessége: 95 cm, mélysége: 138 cm. A sírban két kupacban feküdtek a csontok. A déli félben a koponya és a láb csontjai, az északi felében pedig a karcsontok, borda és csigolyatöredékek. Sírintex: 3,15. A sírgödör tájolása: É-D.

1. Az ásatási napló szerint **vastöredékeket** találtak a betöltésben.¹⁹

¹⁸ Az ásatási napló nem pontosította, hogy melyik bokánál.

¹⁹ Nem találtam meg őket, valószínűleg teljesen elenyésztek.

Melléklet:

2. A sír északi felében a bolygatott lábcsonatok mellől egy kisméretű, kézzel formált szürkésfekete színű, rosszul égetett, morzsolódó **edényke** került elő. A felső rétege nagyrészt lepattogzott. A megmaradt részeken függőleges keresztbesímitások látszanak. M: 6 cm, szá: 3,5 cm, fá: 3 cm. (IV. tábla 7)

115. sír

A teljesen felforgatott sírgödör alakját nem lehetett pontosan nyomon követni. Mélysége: 190 cm. A keleti oldalába beleásták a 114. avar sírt. Csontanyag nem maradt a sírban. A sírgödör tájolása: az ásatási napló szerint E-D, a sírrajz szerint viszont ÉÉK-DDNY!

Viseleti tárgy:

1. Egy fehér, göb és egy narancsszínű négyzet alakú **üveggyöngy** került elő a betöltésből.²⁰ (VI. tábla 10)

Melléklet:

2. Szintén a betöltésből, egy szürke, korongolt, kihajló peremű **edény** darabjai. Talprésze hiányos. szá: 13,2 cm. (VI. tábla 11)

3. Két különböző kézzel formált **edény** egy-egy darabja. Az egyik piros színű, kerámiatöredékekkel soványított, a második sárgásszürke, égésnyomokkal. Törésfelülete fekete.²¹

119. sír (VII)

A sírgödör méretei nem voltak megfigyelhetőek. Mélysége: 80 cm. A sír valószínűleg bolygatott volt, a csonatok nagy része hiányzik. A déli oldalon bordatöredékek maradtak meg egy kupacban, az északi oldalon a lábak kinyújtva, in situ feküdtek, csak a bal combcsont hiányzik. A csontváz tájolása: D-É.

1. **Bronzlemez** morzsalék került elő közelebből meg nem határozott helyről.

Használati tárgy:

2. A jobb lábszárcsont külső oldalán egy bikónikus, kézzel formált, homokkal soványított **orsógomb** került elő. Felületén égésnyomokkal. (VII. tábla 2)

3. Ismeretlen rendeltetésű **vaseszköz** töredékei kerültek elő az eredeti helyen talált tál alatt. Az eszköz nyelén jól kivehető farostlenyomatok maradtak meg. Vaskés vagy vasár (?) lehet. (VII. tábla 1)

²⁰ Az ásatási naplóban 3 db. gyöngy szerepel, mára csak kettő maradt meg.

²¹ Nem valószínű a temetkezéshez tartozásuk, inkább az avar sír ásása közben kerülhettek a szarmata sírgödör betöltésébe.

Melléklet:

4. A sír északi oldalán egy sötétszürke, korongolt, homokos soványítású, vízszintesen simított, alacsony talpon álló tagolt profilú **tálat** találtak. A lépcsőzetesen kialakított oldalát besimított hullámvonal díszíti. M: 7,6 cm, fá: 5,2 cm, szá: 12 cm. (VII. tábla 3)

123. sír

A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödört teljes egészében feldúlták. Hossza: 190 cm, szélessége: 66 cm, mélysége: 80 cm. A csontok hiányoznak a sírból, csak a bal lábszárcsont maradt eredeti helyen. Ez alapján a halottat kinyújtva a hátára fektették. Sírindex: 2,82. A csontváz tájolása: D-É.

Viseleti tárgy:

1. **Vascsat** töredéke a sír közepén. (VII. tábla 5)

2. Erősen korrodálódott vastöredékek, valószínűleg a **csatlemez** töredékei, szintén a sír közepéből. A csatlemez egyik darabján jól kivehető szegecsmaradványokkal. (VII. tábla 4)

Használati tárgy:

3. **Vaskés** (?) nyele, farostlenyomattal, ugyanott. (VII. tábla 7)

4. Szintén vas eszköznyél, farostlenyomattal, valószínűleg **vasaré**, ugyanott. (VII. tábla 6)

5. **Vaskés** (?) pengedarabja nyéltöredékkel. (VII. tábla 8)

Melléklet:

6. Szintén a sír közepéről Marcus Aurelius **ezüstdénárja** került elő. Előlapon a császár jobbra néző feje, körirat: IMP M AVREL ANTONINVS AVG. Hátlapon Providentia balra forduló alakja, jobb kezében glóbuszal, bal kezében bőségszarut tart. Körirat: PROV DEOR TRP XV COS III (161-es veret). (VII. tábla 9)

126. sír

A szabályos téglalap alakú sírgödör északi oldalát teljesen megsemmisítette a 125. avar temetkezés. Sír mélység: 90 cm, szélesség: 48 cm. A jobb alsókar, medencecsont és a lábak eredeti helyen voltak. A halottat kinyújtott helyzetben a hátára fektették, szorosan összezárt végtagokkal. A csontváz tájolása: ÉÉNY-DDK. A sírban leletet nem találtak.²²

128. sír

A szabályos téglalap alakú sírgödört teljesen kirabolták, még csontok sem maradtak benne. A sír hossza: 310 cm, szélessége: 95 cm, mélysége: 110 cm. Sírindex: 3,26. A sír tájolása: É-D.

²² Az ásatók a sírt a szarmata temetőhöz sorolták.

Használati tárgy:

1. Az ásatási napló szerint **vaskés** töredékei kerültek elő a betöltésből.²³

132. sír

A teljesen kirabolt sírgödör déli oldalát keresztbeszelte a 131. avar sír. A sír szélessége: 80 cm, mélysége: 149 cm. A sírban csak csonttörmelék maradt. A sír tengelye: É-D. A sírban lelet nem volt.²⁴

141. sír

A szabályos téglalap alakú sírt teljesen feldúlták. Hossza: 270 cm, szélessége: 95 cm, mélysége: 100 cm. A koponya és pár csonttörmelék a gödör északi felébe volt összehúzva. Sírindex: 2,84. A sír tájolása: ÉÉNY-DDK.

Viseleti tárgy:

1. A sír közepe táján előkerült egy szögletes, lemezes, bronzból készült, áttört **csat**. A csatlemezt 8 szegeccsel erősítették a 4mm vastag bőrszíjhoz. A lemez közepén szimmetrikusan egymásba forduló, félkör alakú díszítés van. A szögletes csattest lábain 5, a csatpecken pedig 3 párhuzamos bevésés látható. (VII. tábla 10)

2. A csat felerősítésére szolgáló bronzszegecsek. (VII. tábla 11)

148. sír (VIII. tábla A)

Szabályos téglalap alakú sírgödör. A déli oldalát egy újkori árok vágta át. A sír szélessége: 70 cm, mélysége: 100 cm. Bolygatás nyomai figyelhetők meg a koponya és melltájékon, a bordák hiányoznak és a gerincoszlop egy része is. A sírt valószínűleg állatjárat bolygatta meg. A halottat kinyújtott helyzetben a hátára fektették. A bal kéz a medencén fekszik, a jobb kéz szorosan a test mellett. A csontváz tájolása: DDK-ÉÉNY.

Viseleti tárgy:

1. A melltájékról egy ezüst hagymafejes **fibula** került elő. A hatszögletű kereszttag végei aranyozott (mára már lekopott, csak nyomai figyelhetők meg) bronzból öntött gombok díszítik. A gombok szárán és közepén gyöngyözött ezüstdrót fut körbe. A kengyelhez rövid láb kapcsolódik fazettált díszekkel. A kengyel felső gerincén háromszögletű tagokból álló, poncolt technikával készült minta fut végig. A kereszttagra szerelt tű is bronzból készült. (VIII. tábla 2)

2. A combcsontok között az öv ezüst **szíjvége** került elő. A kéttagú szíjvég részei csuklósan kapcsolódnak egymáshoz. A kettős lemezű szíjvéget két szegeccsel erősítették rá a kb. 2-3 cm vastagságú bőrszíjra. A

²³ Vagy teljesen elenyészett vagy elkallódott valahol.

²⁴ Tájolás alapján sorolták a szarmata sírok közé.

testéről csüngött a kiszélesedő végű, három párhuzamos rovátkolással díszített csüngőtag. (VIII. tábla 3)

155. sír

A téglalap alakú sírgödörben a rablás nyomán csak a koponya és a hosszúcsontok töredékei maradtak meg a sír déli oldalában. A sírgödör hossza: 310 cm, szélessége: 100 cm, mélysége: 130 cm. Sírintex: 3,1. A sírgödör tengelye: É-D.

Viseleti tárgy:

1. A betöltésből került elő 32 darab **üveggyöngy**. A piros, zöld, fehér, kék és narancsszínű gyöngyök, gömb és hasáb formájúak. Előkerült egy szabálytalan hatszög alapú hasáb **karneolgyöngy** is. (VIII. tábla 5)

Melléklet:

2. A sír közepe tájékán találtak egy szürke, korongolt, sárgásra színeződött, kiszélesedő talpon álló provinciális készítésű **poharat**. Az oldalának nagy része és peremre hiányzik. Nyakán bekarcolt vízszintes vonal fut körbe. Fő: 3 cm. (VIII. tábla 4)

158. sír

Szabályos téglalap alakú sírgödör. Hossza nem mérhető, mivel északi oldalát teljes szélességében vágja a 157. avar temetkezés. Szélessége: 65 cm, mélysége: 200 cm. A csontok teljesen hiányoznak a sírból, csak a koponya maradt meg a délnyugati sarokban. A sírgödör tengelye: É-D.

Viseleti tárgy:

1. Két piros négyzet alapú hasáb, egy piros henger alakú, egy fehér legömbölytett élesűcsű sokszög hasáb alakú **üveggyöngy**. Egy lila hasáb és egy zöld sokszögű hasáb **üveggyöngy**. (V. tábla 8)

160. sír (VIII. tábla B)

A szabályos téglalap alakú sírgödör északi oldalát egy újkori árok vágta át. Szélessége: 79 cm, mélysége: 140 cm. A nagyon rossz megtartású gyerek-sírban csak a koponya és a karcsontok maradtak meg. A csontváz tájolása: DDK-ÉÉNY.

Viseleti tárgy:

1. Egy hordó alakú **mészkögyöngy**, három fehér gömb és egy kék sokszögű hasáb **üveggyöngy**.²³ (VIII. tábla 6)

162. sír

A szabályos téglalap alakú sírgödör déli felét teljesen tönkretette a 163. avar sír. Szélessége: 72 cm, mélysége: 150 cm. A rabolt sírban csak a hosszúcsontok töredékei maradtak szétdobálva. A sírgödör tengelye: ÉÉNY-DDK.

²³ Pontos lelőhelyük nem lett dokumentálva.

Viseleti tárgy:

1. **Vascsat** töredékei a sír közepe tájáról, formája nem meghatározható. (IX. tábla 3)

Használati tárgy:

2. A csat mellett egy kissé domború hátú, egyélű, középső nyéltüskés **vaskés** penge és nyéltöredéke. A nyelén farostlenyomattal. (IX. tábla 1)

Melléklet:

3. Meghatározhatatlan **bronzérme**. (IX. tábla 2)

168. sír

A szabályos téglalap alakú sírgödör északi részére ráasták a 169. avar sírt. Szélessége: 80 cm, mélysége: 180 cm. A rabolt sír déli felében koponya és bordatöredékek maradtak meg. A sírgödör tengelye: ÉÉNY-DDK.

Viseleti tárgy:

1. Egy hordó alakú **kalcedon gyöngy**, egy sérült, hasáb alakú **mészkögyöngy**, egy hármás és egy ötös tagolású aranyozott ikergyöngy, két réteg között arany fóliával, 3 darab fehér gömb, két zöld gömb, két zöld hasáb, két piros és egy narancsszínű hasáb **üveggyöngy**. (IX. tábla 6)

2. **Bronzhuzal** töredékek.²⁶

172. sír

Kissé szabálytalan téglalap alakú sírgödör. A délnyugati sarkára ráasták a 173. avar sírt. Hossza: 300 cm, szélessége: 100 cm, mélysége: 185 cm. A rabolt sírban csak csonttörmelék maradt meg és a koponya a sír közepe táján. Sírindex: 3. A sírgödör tengelye: ÉÉNY-DDK.

Viseleti tárgy:

1. **Üveggyöngyök**.²⁷

Használati tárgy:

2. Domború hátú, homorú, egyélű **vaskés** pengetöredéke. (IX. tábla 5)

3. Egy erősen korrodálódott **vasdarab**, egyik oldalán jól kivehető odorozsdásodott textilmaradvánnyal. (IX. tábla 4)

175. sír

Az eredetileg téglalap alakú sírgödört a rablók csaknem teljesen megsemmisítették. Eredeti méretei nem meghatározhatóak. Mélysége: 150 cm. A sír-

²⁶ Idővel elenyésztek.

²⁷ Az ásatási dokumentáció semmi közelebbi meghatározást nem ad róluk. A leletet nem találtam meg, valószínűleg elkallódtak.

ban kevés csont maradt meg. Csigolya, borda és hosszúcsont darabok összedobálva a gödör közepén. A sírgödör tengelye: É-D.

Viseleti tárgy:

1. Egy sokszögű **karneolgyöngy**, három gömb és egy henger alakú fehér **üveggyöngy**. Két narancsszínű henger és egy kék gömb üveggyöngy. Egy darab, két réteg között aranyozott, gömb alakú üveggyöngy. (IX. tábla 7)

181. sír (IX)

A szubhumuszba ázott sír méreteit nem lehetett meghatározni. Mélysége: 60 cm. A magasan fekvő sírt valószínűleg földművelés közben bolygatták meg. Az eredeti helyen maradt csontok alapján a halottat a hátára fektették kinyújtott végtagokkal. A csontváz tájolása: D-É.

Viseleti tárgy:

1. Fekete színű, fehér, egymást keresztező vonalakban inkrusztált **iker-gyöngy**. (IX. tábla 8)

2. Áttört bronz **fibula** pelta motívummal. (IX. tábla 9)

Melléklet:

3. A lábak alatt egy kézzel formált, sárgás fekete, égett, egyenes talpú, kissé kihajló peremű **edény**. M: 8 cm, szá: 8 cm, fá: 6 cm.²⁸

183. sír (X. tábla A)

Szabályos téglalap alakú sírgödör. Hossza: 195 cm, szélessége: 67 cm, mélysége: 70 cm. A bolygatott sírból csak a koponya hiányzik. A halottat a hátára fektették kinyújtott végtagokkal. Sírindex: 2, 91. A csontváz tájolása: DDK-ÉÉNY.

Viseleti tárgy:

1. A nyak környékén egy kerek átmetszetű **ezüstkarika**. (X. tábla 1)

2. A jobb karon két darab négyszög átmetszetű, nyitott, megvastagodó végű bronz **karperec**. (X. tábla 2-3)

3. A bal karon, szintén két darab négyszög átmetszetű, nyitott, megvastagodó végű bronz **karperec**. (X. tábla 4-5)

4. A jobb combcsont belső oldalán egy "D" alakú négyszög átmetszetű **vascsat**. (X. tábla 6)

Használati tárgy:

5. Egy **vaskés** a bal combcsonton.²⁹

²⁸ A leletet nem találtam meg a raktárban, leírását és adatait a leltárkönyvből vettem.

²⁹ A ásatási naplóban szereplő leletet a későbbiekben már nem találtam meg.

184. sír

Szabályos téglalap alakú sírgödör. A sír észak-északkeleti oldalát egy újkori árok vágja át. Mélysége: 115 cm, szélessége: 79 cm. A koponya szétmorzsolódott. A felsőtestet állat bolygathatta meg. A halottat a hátára fektették kinyújtott végtagokkal. A csontváz tájolása: D-É. A sírban semmilyen leletet nem találtak.³⁰

185. sír

A temető térképen szerepel a sír a 172. és 175. ill. 200. sírtól délre.³¹

195. sír

A sírgödör méreteit nem lehetett meghatározni, mivel a szubhumuszba ásták bele. Mélysége: 110 cm. Az északnyugati oldalába beleásták a 194. avar sírt. A koponya hiányzik a sírból. A megmaradt csontok alapján a halottat kinyújtva a hátára fektették. A csontváz tájolása: D-É. A sírban leletet nem találtak.³²

200. sír

A szabályos téglalap alakú sírgödört teljesen kirabolták, csont nem maradt meg. A sírgödör hossza: 205 cm, szélessége: 69 cm.³³ Sírindex: 2, 97. A sírgödör tájolása: É-D. A sírban lelet nem volt.³⁴

215. sír (XI)

A sírgödör alakját nem lehetett meghatározni, mélységre adatot nem találtam. A sír déli felében, egy kupacban feküdtek a koponya, borda és csigolyatöredékek. A kinyújtott lábak in situ feküdtek, ezek alapján a halottat a hátára fektették. A csontváz tájolása: D-É.

1. Ismeretlen rendeltetésű **vastöredék**. (XI. tábla 3)

2. Ismeretlen rendeltetésű **vaseszköz** töredéke. (XI. tábla 1)

Használati tárgy:

3. Domború hátú, kissé homorú, egyélű **vaskés** töredékei. (XI. tábla 2)

Melléklet:

4. A bokák között egy világosszürke, gyorskorongon készült, kissé deformált, alacsony talpon álló, félgömb alakú **csésze**. M: 5 cm, szá: 8 cm, fá: 4 cm. (XI. tábla 4)

³⁰ A tájolás alapján sorolták a szarmata temetőhöz.

³¹ Sem anyagát, sem dokumentációját nem találtam meg.

³² A tájolás alapján sorolták a szarmata temetőhöz.

³³ A mélységről a dokumentációban nem találtam adatot.

³⁴ A tájolás alapján sorolták a szarmata temetőhöz.

222. sír (X. tábla B)

A sírgödör méreteit nem lehetett megállapítani. Mélységére adatot nem találtam. A bolygatott sír déli oldalában egymás mellett két koponyatöredéket találtak, a délnyugati sarokban pedig csigolyatöredéket. A sírgödör tájolása: ÉÉNY-DDK.

Melléklet:

1. Sötétszürke, korongolt, alacsony talpon álló, jól iszapolt gömbtestű **edény**. Töredékes állapotban került elő, később kiegészítették. M: 8 cm, szá: 9 m, fá: 4 cm. (X. tábla 7)

A temető területén előkerültek szórvány leletek is. Sem az ásatási napló, sem a leltárkönyv nem tartalmaz adatokat arra nézve, hogy pontosan hol lelték őket. A temetőhöz való tartozásuk így nem bizonyított, de feltételezhető.

1. Oldalt hajlított lábú, kéttagú, alsóhüros bronz **fibula**. A keskeny spirálkart két kis gomb zárja le az alsó ívvezetésű húr két oldalán. A kengyel téglalap keresztmetszetű, a lábon keresztirányban futó karcolt vonalakkal. (XI. tábla 5)

2. Sötétszürke, korongolt, meredek falú **tál**. Pereme alatt egy horony fut végig. Pereme alatt és a testen 5 kötegben vízszintes besimított díszítéssel. M: 5, 6 cm, fá: 5, 2 cm, szá: 8, 4 cm. (XI. tábla 6)

3. Szürke, korongolt, duzzadt peremű, alacsony talpon álló **tál**. M: 6, 2 cm, fá: 3, 6 cm, szá: 12 cm. (XI. tábla 7)

4. Szürke, korongolt gömbtestű **edény**. M: 14 cm, fá: 6, 4 cm, szá: 12 cm.

A TEMETŐ ÉRTÉKELÉSE

A leletmentések során 7500 m² területet tártak fel. Már a fentiekben említettem, hogy a temetők középső, centrális részét a vágóhíd alapjainak ásása közben teljesen tönkretették.

A lelőhely egy szigetszerűen kiemelkedő magaslaton fekszik, amely keletről nyugat felé szűkül. Mind az avar, mind a szarmata temető is ezt a hosszan elnyúló formát követi. A terepadottságok miatt feltételezhető, hogy a temető szélei feltehetően nem nyúltak tovább a kiemelkedő dombháton.

A sírok tájolása – a Kárpát-medencei szarmata temetők nagy részénél szokásos – döntően D-É (67%), illetve a főiránytól kevésbé eltérő DDK-ÉÉNY (29%). Csak 2 % a DDNY-ÉÉK orientáció. Egy esetben jelentkezett az ÉÉNY-DDK tájolás. Itt a halott fordított fektetésű, koponyával ÉÉNY-nak (126. sír).

A halottak sírba helyezése a nyújtott, hanyatt fekvő pozíció jellemző, kinyújtott végtagokkal. Egy esetben (5. sír) a lábak párhuzamosan, enyhén felhúzva bal felé helyezkedtek el.

A 222. bolygatott sírből két koponya töredéke került elő. A szomszédos 183-as bolygatatlan sírban hiányzott a halott feje. Kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy a 222. sír gödrébe került. Itt az a probléma, hogy a 183-as sírnál semmiféle bolygatás nem látszik. A Kárpát-medencei szarmatáknál a kettős temetkezés ritkán fordul csak elő, a bácskai térség ismert temetkezései is ezt támasztják alá.³⁵ Éppen ezért itt sem valószínűsíthető ez a rítus. Inkább a sír rablásakor kerülhetett a második koponya a sírba. Emellett szól a keskeny gödörméret (szélessége csak 35 cm).³⁶ A fej eltávolítására (levágása?) csak szórványos és bizonytalan adatunk van. Dunaharaszti É-D sírtengelyű 4. temetkezésében "a koponya a sír közepe táján egy lapos körre volt helyezve, s hét kisebb terméskövel volt körülrakva".³⁷ A Jászsószentgyörgy-borsahalmi temetőben az 1. halomban³⁸ négy lefejezett csontváz feküdt, a négy koponya a sírgödör északi oldalában feküdt egymás mellett.³⁹

Koporsót az ásatás során egy esetben sem figyeltek meg, de a 94. sírban talált vas koporsókapocs töredékek koporsó meglétére utalnak legalább ebben az egy esetben. Ez a sír méreteiben és arányaiban nem tér el a többi temetkezéstől.⁴⁰

Halotti leplet sem figyeltek meg az ásatók, viszont egyes esetekben a csontvázak helyzetéből arra lehet következtetni, hogy a halottat valamilyen szerves anyagba tekerve eresztették le a sírba. A 30. sír csontvázánál igen jól látszik a zárt, igen szoros helyzetbe kényszerített testtartás. Ebben a sírban a csat lemezének külső felületére rozsdásodott textilmaradvány volt, amely könnyen lehetett halotti lepel is. Egyébként az összes vasrozsdában megőrzött textilmaradvány a tárgyakon, a külső oldalon volt, nem pedig a belső, a ruhával érintkező felén. Endrődön megfigyelték, hogy a 85. sír koporsóba temetett halottjának csatja alatt más szövésű textília volt, mint a csat felett.⁴¹ A publikálók szerint ez a csat a finomabb szövésű alsóruhát

³⁵ Az Észak-Bácska területén eddig csak Szabadka-Verusicson fordult elő a kettős, keleten gyakrabban jelentkező rítus. A szabadkai temető 77. sírjába két halottat temettek. Ez is bolygatott sír volt, azonban méretei is alátámasztották a kettős temetkezést meglétét (a sír hossza 353 cm, szélessége pedig 160 cm). Szekeres-Szekeres 1996. A kompolti temető kapcsán ld. további megállapítások: Vaday 1995-96, 27-28.

³⁶ A két koponya viszont azt jelenti, hogy a sírrablók egyszerre több sírt raboltak ki, és véletlenszerűen dobálták be a csontokat az egyik síraknába. Ugyanakkor azt is jelzi, hogy a közelben lévő másik sír is rablás áldozatául esett. Magyarázatra szorulna, hogy a 183. – egyébként bolygatatlan sírből, miért hiányzik a koponya. Miután nincs antropológiai elemzés, és nincs a csontok állapotára utaló feljegyzés az ásatási naplóban, szándékos csonkítást sem feltelezhetünk.

³⁷ Párducz 1950, 28.

³⁸ A halmot nem régész tárta fel, csak elmondás alapján értesülünk a rítusról.

³⁹ Vaday 1989, 201, Sem anyagát, sem dokumentációját nem találtam meg. 233-235.

⁴⁰ Metrikus adat nem segíthet az esetleges többi koporsós sír lokalizálásában.

⁴¹ Vaday - Szőke 1983, 117

leszorító szíj csatja volt és a durvább textilmaradvány a felsőruhához tartozott.

A topolyai temető - amint általános a szarmata kori temetőknél - nagyrészt kirabolt. Alig maradt pár sír, amelyet valamilyen módon meg ne bolygattak volna. A 41 sírből 33 kifosztott, bolygatott! Ezt a nagy számot azonban óvatosan kell kezelni, mert a későbbi bolygatások is szerepet játszanak a temető részbeni megsemmisülésében. Ugyanis a 33-ból 13 szarmata sírt az avar sírok ráadásával bolygattak meg, vágta át. Az már eldönthetetlen, hogy az avar temetéskor megtalált sírt egyúttal ki is rabolták, vagy már ezt megelőzően kifosztották. 3 sírt újkori árkok tettek tönkre. Ez viszont azt jelenti, hogy a temetőben minimum(!) 20 sír rabolt volt,⁴² ami a sírok 50%-át jelenti! A bolygatásnak két módozata figyelhető meg: a sírt teljesen feldúlták, a csontokat összehányták, vagy célirányosan csak a felső testfélre ástak rá. Feltűnő, hogy a részleges bolygatás – ti. ahol csak a felsőtestre ástak rá – a feltérési felületnek az ÉK-i részén jelentkezik nagy számban. Két sír esik ezen a felületen kívül, az 5-ös a déli, a 215-ös a nyugati részen. Ahol az avarok sírt ástak a korábbi temetkezésekbe, ott teljesen ki vannak rabolva és fel vannak dülva a sírok. Ez a jelenség arra utal, hogy a felsőtestre irányuló célirányos rablás még az avarok előtt történhetett meg, s az avarok csak azokat a sírokat rabolták ki, amelyeket véletlenül a temetés során megtaláltak, tervezetten nem fosztogattak.

A nem véletlenszerű sírrablások minden esetben azt feltételezik, hogy a sírokat jelezte valami a felszínen, vagy maguk a sírrablók is részt vettek a temetésen.⁴³ A teljességre való törekvés nélkül álljon itt pár példa a sírrablások arányára:⁴⁴

1. sz. táblázat

Leőhely	Halom	Kerítő árok	Összes (rablás szempontjából értékelhető sír)	Rabolt	Rablás% -ban
Kiszács			7	7	100 %
Vajszka			33	33	100 %
Hortobágy, I. temető		?	17	17	100 %
Hortobágy, VII. temető		?	13	13	100 %
Hortobágy, VIII. temető		?	13	13	100 %
Hortobágy, IX. temető			24	23	96 %
Dunaharaszti			38	36	95 %
Hortobágy, II. temető			33	31	94 %

⁴² Az újkori árkok által átvágott sírok már korábban is bolygatottak voltak.

⁴³ Ez utóbbira jó példákat találunk a langobardoknál, ahol még a „szinte ki sem hült” halottakat rabolták ki. Ezt mutatják a morfológiai rendben talált, kifacsart helyzetű csontvázak.

⁴⁴ A kerítő árkoknál, a hortobágyi temetőknél a feltérési módszer miatt, csak véletlenszerűen értesültünk arról, hogy a halmokat – vagy csak egyes halmokat árokkal is körbevettek.

Hortobágy, IV.temető			18	16	89 %
Hortobágy, X.temető			8	7	87 %
Hortobágy, III.temető			33	28	85 %
Hortobágy, V.temető			12	10	83 %
Kompolt Kistéri tanya			39	32	82 %
Hortobágy, XI.temető			22	18	81 %

Az jól látszik a fenti táblázatból, hogy a sírrablás mértéke nem azonos a temetőkben. Az is kitűnik, hogy a sírrablás a feltűnő, halmos temetőknél és a halom nélküliként számontartott⁴⁵ sírmezőknél egyaránt megtörtént. Feltehetően több temetőnél számolhatunk egykori halom és/vagy sírkerítő árok meglétével. A Szabadka - verucsi temető⁴⁶ regionálisan és részben korban is összehasonlítható Bácsopolyával. Az előzőnél sem látszottak már a - feltehetően kisebb - halmok, az árokkeretek egy része is megsemmisült. Topolyán a laza szerkezet (nagyobb sírtávolságok) megengedte azt a feltételezést, hogy egyes sírokra sírdombot emeltek. Az feltűnő volt, hogy ahol a szarmatánál lényegesen sűrűbb avar temető helyezkedett el, ott egyes szarmata sírokat nem bolygattak meg temetkezéseikkel. Ez utalhat arra, hogy ahol magasabb sírdomb látszott, ott tisztelték a korábbi halottat és csak a halom lábánál ástak sírgödört.

Az összes sírból csak 14 sír alakját lehetett teljes mértékben megfigyelni. Ezek a sírok nagyjából szabályos négyszög alakúak. Mélységük 39 - 200 cm között változik. A sírmélységeknél a sekély (50 cm-ig) sír csak négy van, ezek elhelyezkedésénél annyi rendszeresség tapasztalható, hogy a temető szélső sírjai között találhatók.⁴⁷ Van köztük gyerek és felnőtt sír egyaránt. Az 50-100 cm mélységű sírok nagy része a középső és keleti temetőrészen helyezkedik el, egy sír (183) a nyugati temetőszélén fekszik. A 100-150 cm közti sírmélységű temetkezések eléggé egységesen fedik le az egész feltárási felületet. A legmélyebb sírok (150-200 cm közti mélység) a feltárási felület keleti felén helyezkednek el, kivéve a nyugati szélén lévő 183-as sírt. Úgy tűnik tehát, hogy a sírmélység változások nem mutatnak értékelhető temetőjelenséget. Ha a sírok mélységét a számolható sírindexű síroknál vizsgáljuk, annyi állapítható meg, hogy egy sekély sír (183-as sír, 70 cm mély) és egy mélyebb sír (172. sír 185 cm mélységgel) a 100-150 közé esnek. Ezeknek a síroknak az index értékei 2,8-3,6⁴⁸ közé esnek.

⁴⁵ A dokumentációs elégtelenségek, a jelenség nem ismerete miatt számolhatunk lényegesen több, alacsonyabb halmos temetkezéssel. A pusztulásban szerepet játszott a talaj művelése és a talaj kötöttsége egyaránt. Mindkettő a jelen kori észlelést módosíthatja, a római és népvándorlás korban a temetők felszíne sokban eltérhetett a maitól!

⁴⁶ Szekeres-Szekeres 1996, 1. tábla.

⁴⁷ Az ÉNY-i temetőszögletben a 181. a déli középső szélén 4. és 5., a keleti részen 95. Az utóbbi sír nem a temető szélén helyezkedik el, miután itt a roncsolt felület után még két sír került elő a legkeletibb feltárási felületen.

⁴⁸ Kivéve a 37-es sírt, ahol az index érték alacsony!

⁴⁹ Index érték növekedő sorrendjében: 37, 141, 155, 39, 175, 128, 103, 78, 27, 67, 6.

A leletanyag értékelése

A szarmata temetőben három nagy tárgycsoportot lehet értelmezni és értékelní. Az első csoportba tartoznak azok a tárgyak, amelyeket a viselet tartozékainak tekinthetünk. Ide tartoznak az ékszerek és ruha kiegészítők. A második csoportba a használati eszközöket sorolhatjuk, végül a harmadik, a mellékletként adott tárgyak - temetés rítuselemeként értelmezhető - csoportja.

Viseleti tárgyak

Torques két sírból került elő. Az első (4. sír) egy gyermeksír, a hurkos-kampos záródású, eredetileg ezüsből készült torquest, törés után bronzhuzallal egészítették ki. A második egy felnőtt férfi sírjából előkerült ezüst drótból készült, elkalapált vég torques töredéke (30. sír).

Egy öntött ezüst *nyaklánccharika* került elő a 183. sírban. Érdekes, hogy a karikához nem tartozott gyöngynyaklánc, amely igen kedvelt volt a szarmatáknál. Ehhez hasonló lelőkörmények között (gyöngynyaklánc nélkül) került elő egy háromszög keresztmetszetű nyaklánccharika Tiszaföldvár-téglagyár lelőhelyről. A tárgytípus már a II. században jelentkezik és a későszarmata korszakban is megtalálható.³⁰ A topolyai példányt a bolygatott csontváz nyakrészén találták, ami bizonyítja a nyakban hordást. Lehetséges, hogy vékony bőr- vagy textilcsíkot fogott össze (mindenesetre, valamilyen szerves anyagot). Ezt a feltevést támasztaná alá a tiszaföldvári karika is, mivel a sírban egy lunulát és egy Antoninus Pius denarjából készült függőt is találtak. A topolyai esetben feltehető, hogy magát az ezüstkarikát használták csüngőnek. A 67. sír felcsavart végű bronzkarikája valószínűleg szintén a gyöngysorhoz tartozott. Párhuzamát megtaláljuk pl. Endrődön.³¹

Egyébként gyöngynyakláncot egy esetben sem figyeltek meg a temetőben. A *gyöngyök* általában a bolygatott sírok betöltéséből kerültek elő. Eredeti helyen csak egy esetben voltak. A 61. sírban 471 darab gyöngyszemet szedtek föl.³² A felsőtesten talált gyöngyök, a sírrajzon megfigyelt elrendezés alapján, a ruhát díszíthették. Érdekesebb a bal lábfejet és bokát díszítő gyöngyök elhelyezkedése, valószínűleg a csizmára varrták fel őket. A jobb lábszáron nem találjuk meg, szimmetrikusan a felvarrt gyöngyöket, hanem helyette egy kerek átmetszetű vasperec foghatta össze a nadrágszárat (?) vagy a csizmaszárat. Ez a megoldás egyedi, eddig a Kárpát-medencei szarmatáknál nem fordult elő.³³

Az üvegyöngyök tipológiai besorolásánál a Szolnok megyei anyag tipológia rendszere³⁴ használható kis formabővítéssel Bács-topolyánál is:

³⁰ Vaday 1989. 46-47, Taf. 107/10

³¹ Vaday-Szóke 1983, 3. kép 8-9

³² Sajnos, a mellen és a bal lábszáron talált gyöngyöket nem dokumentálták pontosan, a későbbiekben pedig egy füzérre fűtették őket, így ma már szétválogatni nem lehet.

³³ Bokaperecet

³⁴ Vaday 1989, 312, Abb. 20.

2. sz. táblázat

I	1	A	+
		B	+
		C	+
	2	A	+
		B	
II			+
III	1	A	
		B	
	2	A	
		B	
		C	
IV	1	A	+
		B	+
		C	+ négyzet alapú rövid hasáb (37, 115. sír)
	2	A	+
		B	
V	1	A	+
		B	+
		C	+ az előző változata a 61. sírban
	2	A	+
		B	
VI	1		
	2		
VII	1	A	+
		B	
	2		

Feltűnő, hogy a temetőben csak egy inkrusztált üveggyöngy volt, holott az Alföld déli sávjában, mind a Bácskában, mind a Bánátban meglehetősen jellemzőek erre az időszakra, pl. a pancsovai temetőben.⁵⁵

Az üveggyöngyök mellett kis számban fordult csak elő egyéb anyagból készült gyöngy, karneol, kalcedon, kalcium (mész), hegyikristály és agyag. Ezek nagy része is ismert a Közép-Tisza vidéki anyagban.⁵⁶ Kalcedon az Abb. 24/2, karneol az Abb. 24/10, Abb. 25/35. A kalcium (mész) gyöngyök anyaguknál fogva kopottabbak, kissé lekopott élű hengeres forma fordult elő. Két kis hegyikristály gyöngy volt még a temetőben. Ezek nem nagy számban jelentek meg a barbaricumban. Végül előfordulási nagyságrendben az üveg és kőgyöngyök közé esnek a nyomott gömb alakú agyaggyöngyök. A temető megmaradt gyöngykészletére jellemző az üveggyöngyök dominanciája, a bevándorlás során a Kárpát-medencébe bekerült féldrágakő és mészkegyöngyök kis száma, valamint a borostyánok teljes hiánya. Kérdés, hogy ez a kép meny-

⁵⁵ Batistić-Popadić 1984-85, VII. t. 103.

⁵⁶ A továbbiakban a gyöngy mellett Vaday 1989, ábrájának számára hivatkozom.

nyiben a következménye a sírrablásoknak, vagy pedig más okban rejlik magyarázata. Itt utalni kell a 61-es sírra, ahol a jobb alsó lábszárcsont körül a hiányzó gyöngyözést karpereccel pótolták. Ez mutathatja, hogy a sír halottja életében a szegényebb réteghez tartozhatott. Erre utal az is, hogy a szarmata barbaricumban csak igen ritkán fordult elő – és sokszor korábbi sírok rablásából szerzett – agyaggyöngy, de a bácstopolyai temetőben is csak ebben az egy sírban fordult elő agyaggyöngy, meglehetősen nagy számban. A fent elmondottak és a teljes leletanyag is a feltárt temetőrészlet szegénységére utalnak. Ezt azonban nem lehet általánosságban kijelenteni a teljes temetőről, miután jó része már megsemmisült. A távolabb fekvő két sír (141, 148) lényegesen gazdagabb volt, így lehetséges, hogy a szegényebb réteg temetőrésze kerülhetett csak feltárássra.

Karperec két sírban fordult elő. A 4-es számú gyereksírban a jobb karon, két téglalap keresztmetszetű, nyitott bronzkarperec, a bal karon pedig egy vaskarperec volt, amely csak töredékeiben maradt meg. A 183. sírban mindkét karon két-két négyszög átmetszetű, nyitott, magvastagodó végű bronz karperecet találtak. A megvastagodó végű, nyitott bronz karperecek igen elterjedtek voltak az egész szarmata barbaricum területén. Az itt talált, vastag drótból készült típus a II-III. század folyamán általános ékszernek számított.

A 95. sír *csengője* a római tárgyak körét bővíti a temetőben. A bokánál talált csengőt valószínűleg az övre kötözték fel. A tárgytypus a kora- és középszarmata periódus kedvelt női és lányviseléséhez tartozott.

A temető *fibulaanyaga* számbelileg igen szegényes, de annál változatosabb. Az összes fibula más-más típust képvisel. A 84. sír omega vagy csatfibulája ritkaságszámba megy a Kárpát-medencei szarmata barbaricumban. A darabra jellemzőek a spirálisan felcsavart, nyitott végek. A raetiai sírleletek alapján Böhme⁶⁷ a noricum-i - pannon vidéken a III. század végére és a IV. századra keltezi.⁶⁸ Salamon Á. ezt a típusú csatfibulát a III. század második felére és a III/IV. század fordulójára helyezte az ócsai lelőhely feldolgozásakor.⁶⁹ A 148. sír hagymagombos fibulája a III. század vége előtti időkből származik. Pontos párhuzam a Szalacsán előkerült kincsleletből származik, amelyet az előkerült legkésőbbi érmék alapján 259-60-ban rejtettek el.⁷⁰ Tóth Endre a típust a hagymafejes fibulák korai csoportjába sorolja. Többek között azt írja róluk, hogy többségük ezüstből készült és a IV. század első évtizedéig készítették, főként a III. század második felében használták. Érdekes megjegyezni, hogy a fibula feje hiányzik. Barkóczi László egy nemrég megjelent tanulmányában⁷¹ közelebbről megvizsgálva ezeket a töredékes fibulákat, arra a következtetésre jutott, hogy ilyen esetekben tudatos csonkításokkal állunk szemben. Összefoglalásában megjegyzi,

⁶⁷ Böhme 1972, 46

⁶⁸ Riha 1979, 209, Nr.1836 Taf 69. Ő a 8. csoport 8/2. típusába sorolta.

⁶⁹ Salamon 1959, Taf. VI/5.

⁷⁰ Tóth 1985, 33, 9. ábra c, 20 kép a

⁷¹ Barkóczi 1993

hogy ugyan Valeriából ismert néhány darab a IV. századból, de valójában csak akkor tűnnek fel, amikor a hivatalos mozgó hadsereg kivonul a tartományból és az IV. század elején a fibulák utánpótlása is megszűnik.⁶² A 181. gyermeksír áttört fibulája a II. század végére és a III. század elejére keltezhető.⁶³ Patek a pelta-motívummal díszített példányokat az áttört fibulák első csoportjába sorolja.⁶⁴ A topolyai darabnak pontos párhuzamát nem találtam, de hasonló fibulák kerültek elő Carnuntumban.⁶⁵ Az ásatási napló szerint a 4. gyermeksírban is találtak egy bronzfibulát, de idővel elkallódott.⁶⁶

A temető *csatkezésletét*, a töredékes állapotuk miatt meg nem határozható darabok kivételével, a D-alakú, a négyszögletes csatlemezű, szögletes csat-testű és egy ovális csat alkotja. A vas alapanyagú csatot 10 esetben, bronzból készültet csak két esetben találtak. Ritka és egyedi példány a 141. sír áttört csatja. A Kárpát medencében, tudomásom szerint, eddig csak egy példányt ismerünk Törökszentmiklós-Surján-Újtelep 21. lelőhelyének 50. sírjából.⁶⁷ Az áttört csat tamgás párhuzamait a Krím és a Boszporusz területén találjuk meg. Használatuk a II-III. századra tehető.⁶⁸ Érdekes az a tény, hogy a 148. sír ezüstfibulás, ezüst szíjvéges halottjának nem volt semmilyen csatja.

Az *ezüst szíjvég* pontos párhuzamát, eddig, nem találtam. Összekapcsolási módja teljesen eltér az ismert szíjvégekétől.

Használati eszközök

A *kések* - a töredékes, formailag nem meghatározható darabok kivételével - mind a domború hátú kések csoportjába tartoznak. Mind a férfi, mind a női sírokból megtalálhatóak.

Egy *ár* került elő a 27. sírban. Több sírban is előfordultak arra utaló vas-szerszám töredékek, de rossz megtartásuk miatt nem lehet egyértelműen ide sorolni őket.

Tűzkövet két sírban találtak. A 30. sírban és az ásatási napló szerint a 27. sírban is volt egy tűzkő, de a későbbiek folyamán elkallódhatott.

A 44. sír vascsiholója általános forma. Hasonló került elő Eperjesen⁶⁹, Csanyteleken.⁷⁰

⁶² Barkóczi Lászlónak ezúton is köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a cikkre.

⁶³ Böhme 1972, 44.

⁶⁴ Patek 1942, 54.

⁶⁵ Patek 1942, XVIII/11 és 17.

⁶⁶ Az időközben elveszett vagy megsemmisült darabokkal nem foglalkoztam. A terepi naplóban még szereplő, de a későbbiekben már nem jelentkező - "elkallódott" - daraboknál fennáll az a terepi rossz megfigyelés lehetősége is. Valószínűleg a még meg nem tisztított tárgyak a konzerválás után már elnyerték eredeti alakjukat és meghatározásuk is megváltozhatott.

⁶⁷ Vaday 1985, Abb. 7/2.

⁶⁸ Vaday 1989, 67.

⁶⁹ Vaday-Szőke 1983, 10 kép 11.

⁷⁰ Vörös 1944, 3. kép 2.

Mellékletek:

A bácostopolyai temetőben a kerámia, pénz és orsó értelmezhető mellékletként.

A temetőben az edényeket kivétel nélkül a lábnál, a sír északi oldalában találták. 13 sírból került elő edény. Két darab értékelhetetlen, a 30. sír rosszul égetett edénye még a felszedés alkalmával szétmállott, restaurálásra alkalmatlan volt. A 181. sír kézzel formált edénye pedig idővel elkallódott. A megmaradt 11 edény között csak két kézzel formált darab található, két edény pedig távolabbi római tartományi és pannoniai exportáru a szarmata temetőben. A 6. sír Drag. 33 terra sigillata csészéje a Drag. 37-es tálak mellett a legközkedveltebb áru a szarmatáknál. Megtaláljuk, pl. Endődön⁷¹, Törökszentmiklós, Surján-Újtelepen⁷² stb. A darabok a II. század utolsó felére és a III. század első harmadára keltezhetőek.⁷³ A 95. sír fémtartalmú piros festésű csészéje valószínűleg a provincia területéről került a szarmaták földjére. A 155. sír pohara római áru barbár másolata. Ugyancsak barbár másolat a III. tábla 6. tálja.⁷⁴

A szarmata edények közül a V. 4. bikónikus tálja szokatlan vágott peremével. A körbefutó – talpgyűrűt imitáló – horony a tálfenéken a III. századtól kezdve gyakorta használt megoldás az Alföld egyes régióiban. A 119-es sír táljánál az íves belső peremképzés nem túl gyakori megoldás, a forma azonban a III. század vége IV. századi anyagban ismert.⁷⁵ A vállrészen körbefutó besímitott díszítés azonban nem gyakori az Alföld északi régióiban.

A 215-ös sírban egy deformált, selejt tál volt, sem formailag, sem jellegét tekintve nem lehet messzemenő következtetést levonni belőle.

A 115-ös sír gömbtestű edénye (VI. tábla 11) formájában nem mutat lényeges eltérést a barbaricum gömbös testű edényeitől, melyeket gyakran használtak a temetkezéseknél. Általános forma a 222-es sír kisebb gömbtestű edénye (X. tábla 7). Itt csak azt jegyezni meg, hogy a keskeny, magasabb talpkiképzés a bácskai anyagra jellemzőbb, mint az északibb barbaricum területre.

PéNZ

A temetőben csak három érmét találtak. A 27. sír ásatási naplójában szereplő érmét a későbbiek folyamán már nem találtam meg. A 162. sír kétéhasadt bronzpénze rossz minősége miatt teljesen meghatározhatatlan. Az egyetlen értékelhető érme Marcus Aurelius 161-ben vert, kopott ezüstdénárja.

⁷¹ Vaday-Szóke 1983, 15. kép/1

⁷² Vaday 1985, Abb.11/6, Abb.12/3

⁷³ Gabler 1968, 232

⁷⁴ Vaday 1989., Abb.49/25.

⁷⁵ Vaday 1989, 150, Abb 41/7.

Orsó

Csak egy került elő a 119. sírban, egy bikónikus formájú példány.

A temető kronológiai helyzete

A temető belső kronológiai rendszerének a megállapítása nem egyszerű. Ugyanis 16 sír nem keltezhető a mellékletek alapján.⁷⁶ Az alábbi táblázatba foglalom össze az egyes sírokat a mellékletek keltező értéke alapján.⁷⁷

3. sz. táblázat

Nr.	2. sz.				3. sz.				4. sz.			
6												
95												
115												
44												
4*												
155				?								
158				?								
37												
160												
268												
123												
183*												
141												
148*					?			?				
162									?	?		
222									?	?	?	
30*									?	?	?	
27									?	?	?	
181*												
14												
175												
61												
67												
119												
94												
84												
49												

⁷⁶ Ezek közül bolygatottak és raboltak: 1, 5, 39, 78, 81, 94, 103, 126, 128, 132, 172, 195, 200, 215. Bolygatatlan: a 126. fordított fektetésű és 184. sír.

⁷⁷ *-gal jelölve a rabolatlan sírok, ?-vel jelölve a tárgycsoport kérdéses időbeli kiterjedését.

- BARKÓCZI 1993 Barkóczi L., Megjegyzések Valeria 4-6. századi történetéhez. II., Hiányos hagamaféjes fibulák és ruhatük. *BudRég* XXX(1993) 327-350
- BATISTIĆ-POPADIĆ 1985 Batistić-Popadić D., Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo. *RVM* 29 (1984-85) 59-83
- BÖHME 1972 Böhme A., Die Fibeln des Kastells Saalburg und Zugmantel. *Saalb. Jahrb.* 29(1972)
- GABLER 1968 Gablar D., Terra sigillaták a Kelet-Pannoniával szomszédos Barbaricumban. A barbaricum importjának néhány kérdése. *ArchÉrt* 95 (1968) 211-242
- PÁRDUCZ 1950 Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon III. *ActaArchHung* XXX(1950) Budapest.
- PATEK 1942 Patek E., A pannoniái fibulatípusok elterjedése és eredete. *DissPann* 19. Budapest 1942.
- RIHA 1979 Riha, E. Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. *Forschungen in Augst* Bd.3. Augst, 1979.
- SALAMON 1959 Salamon Á., Sarmatische Funde in Ócsa. *FolArch* XI (1959) 75-89
- SZEKERES-SZEKERES 1996 Szekeres L-Szekeres Á., Szarmata és XI. századi temetők Verusicsón. Szabadka, 1996
- TÓTH 1985 Tóth E., Római gyűrűk és fibulák. Évezredek, Évszázadok kincsei III. Múzsák Közművelődési Kiadó 1985
- VADAY 1985 Vaday H. A., Sarmatisches Graberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. *ActaArch* 37(1985) 345-390
- VADAY 1989 Vaday H. A., Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17-18 (1988-89)
- VADAY 1996 Vaday A. Szarmata temetőrészlet Kompolton. (Ein sarmatisches Graberfeldsdetail in Kompolt.) *Agria*. XXXI-XXXII (1995-1996) 5-62

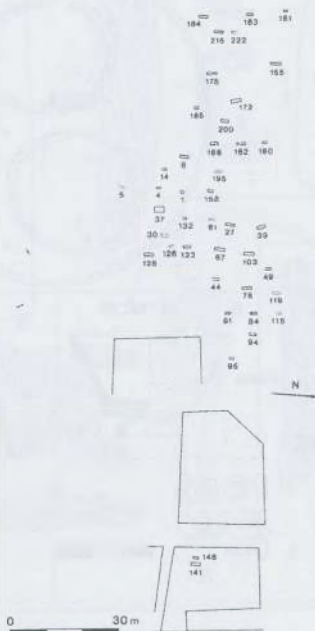
VADAY-SZÓKE 1983

Vaday H. A.-Szóke B. M., Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókereszten ComArchHung 1983, 79-132

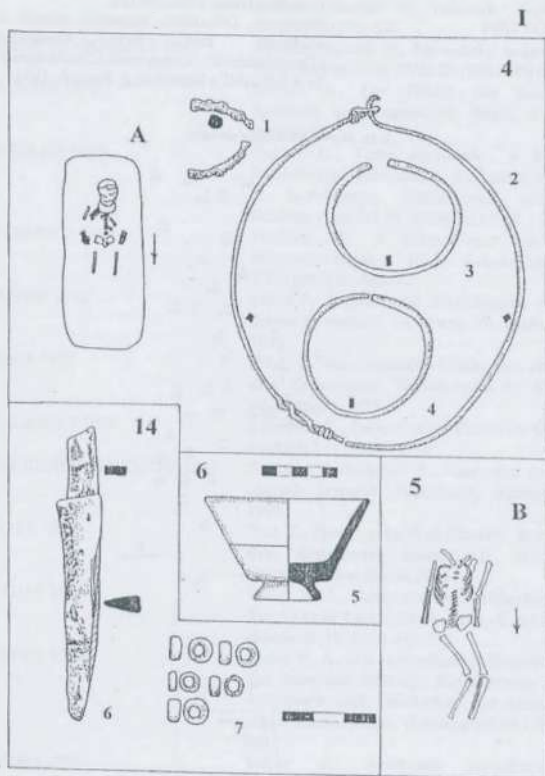
VÖRÖS 1994

Vörös G., Dél-alföldi régészeti adatok a szarmata kori férfi viselethez (Temetkezések Csanytelek-Újhalastóról). In A kőkortól a középkorig, Szeged, 1994

1. sz. ábra - A lelőhely térképe

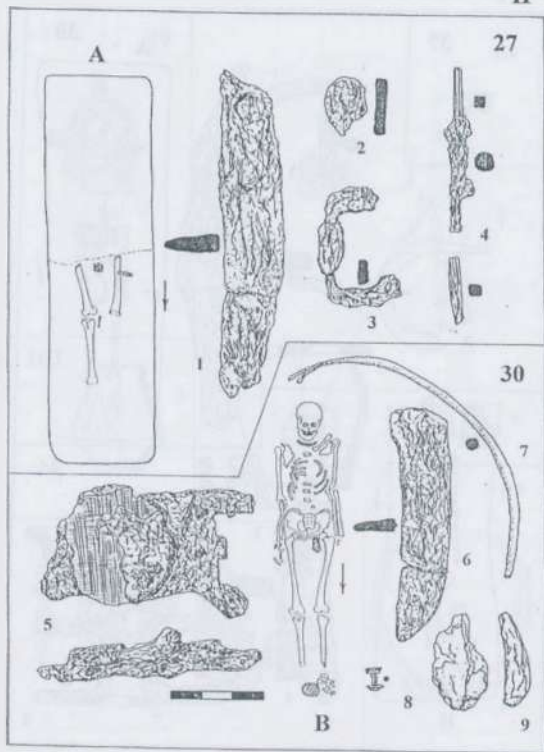

1. sz. tábla

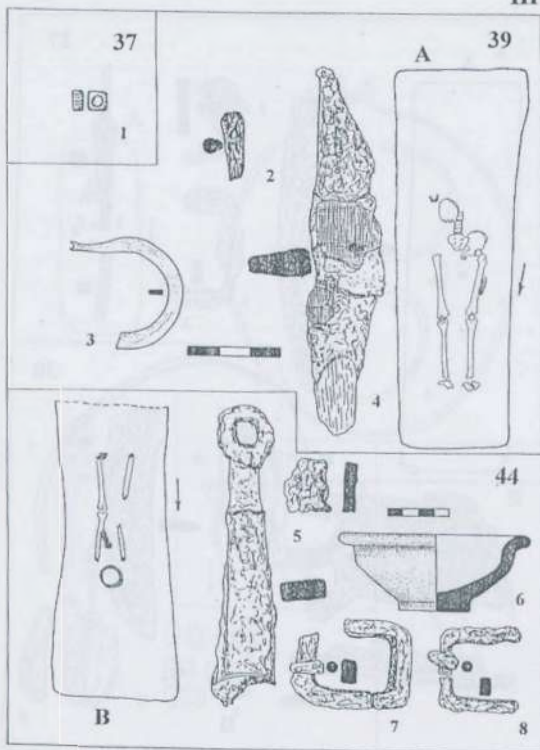
2. sz. tábla

II

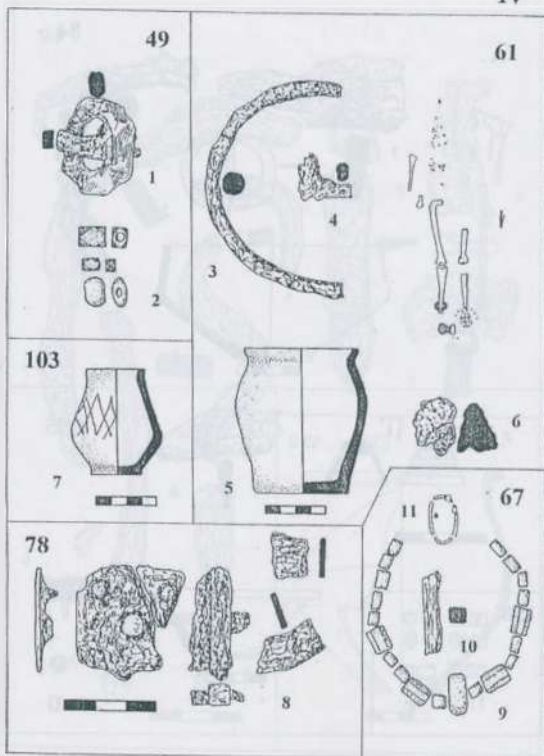
3. sz. tábla

III

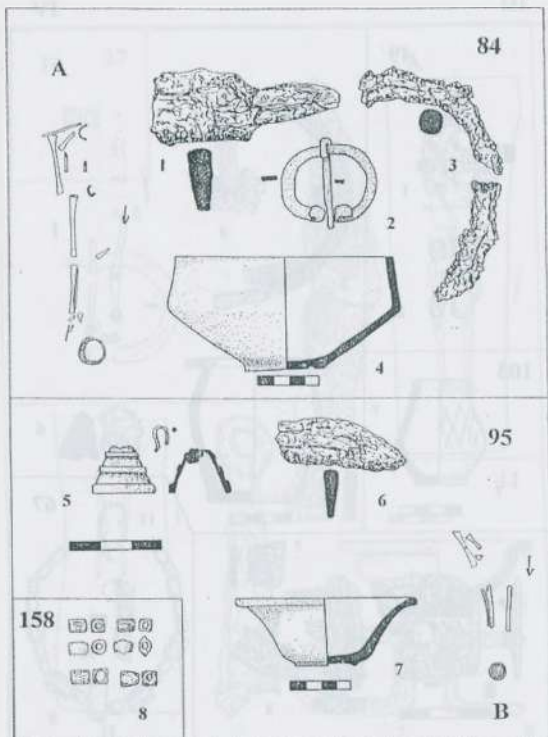
4. sz. tábla

IV

5. sz. tábla

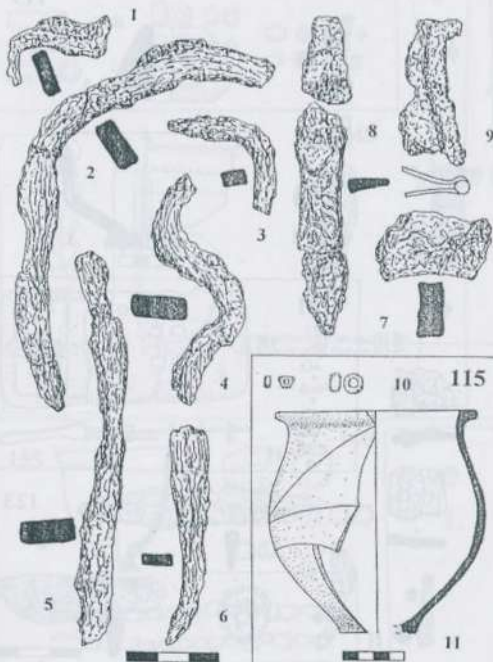
V

6. sz. tábla

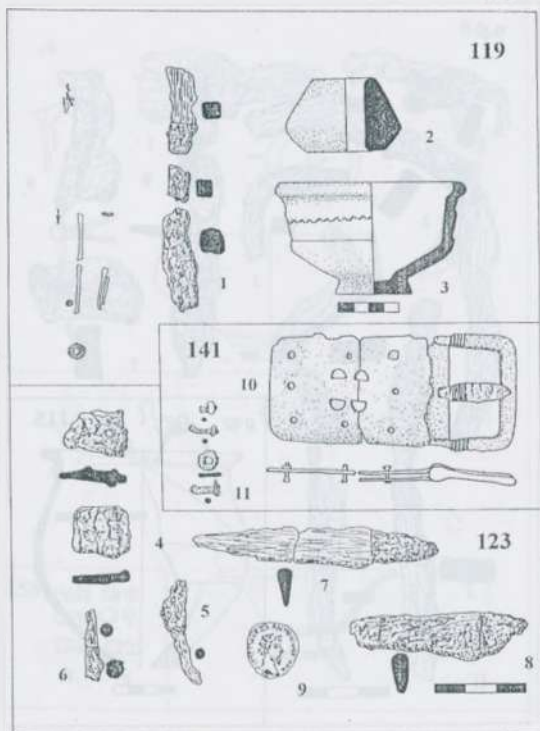
VI

94

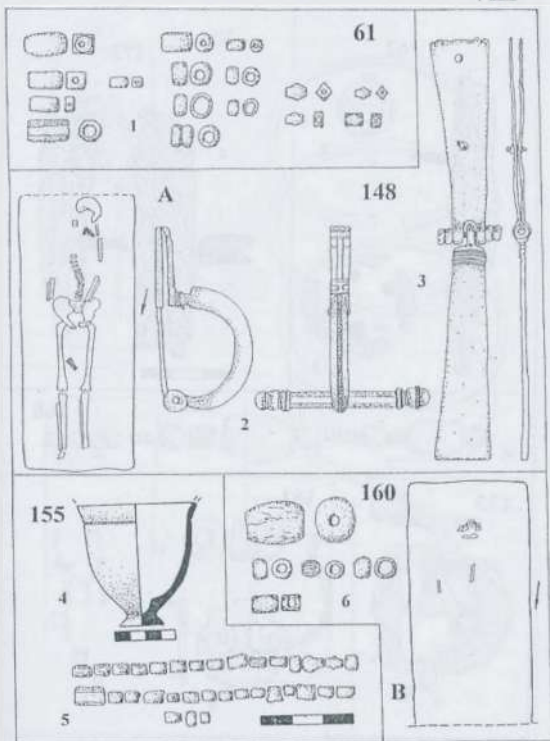
7. sz. tábla

VII

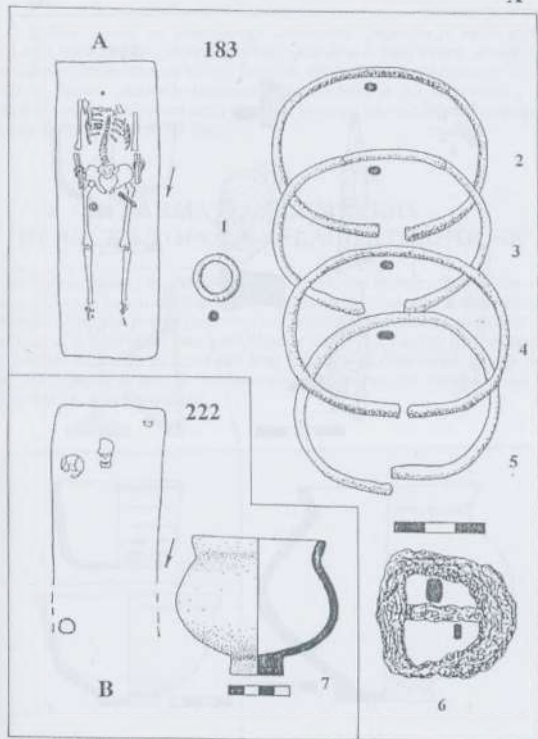
8. sz. tábla

VIII

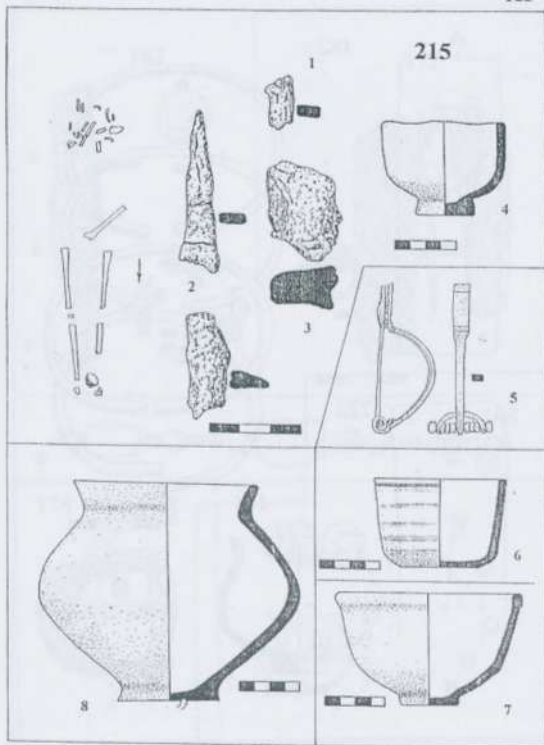
10. sz. tábla

X

11. sz. tábla

XI

SARMATSKA NEKROPOLA BAČKA TOPOLA - KLANICA

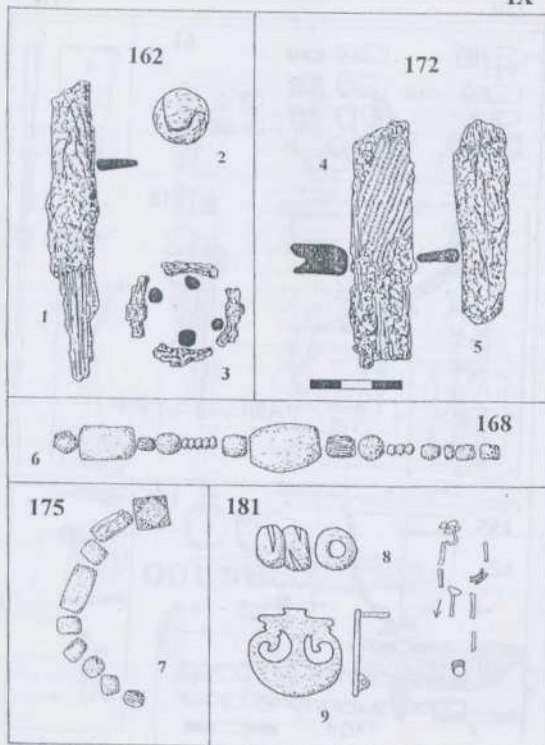
U Bačkoj Topoli, na takozvanom „Bankertu“, otpočela je 1972. godine izgradnja nove klanice. Sledeće godine, kada je subotički muzej obavešten o pronađenim grobovima na radnoj površini, centralni deo nekropole je već bio uništen. Tokom zaštitnih iskopavanja pronađeno je 41 sarmatski i 166 avarskih grobova. U ovom radu obrađen je samo sarmatski deo nekropole, koja se datira u sredinu III veka.

SARMATIAN CEMETERY IN BAČKA TOPOLA – SLAUGHTERHOUSE

In Bačka Topola, in the so-called *Bankert*, the construction of the new slaughterhouse began in 1972. Next year, when the Museum in Subotica was informed about the graves that were discovered in the building area, the central part of the cemetery had been already destroyed. During the preserving excavations 41 Sarmatian and 166 Avar graves were discovered. In this work only the Sarmatian part of the cemetery, dating from the middle of the 3rd century A.D., was worked out.

9. sz. tábla

IX

Szarmata sír kerámia – Bánkert
Sarmatska grobna keramija Bačka Topola – Bankert

Peter Ric, viši kustos – arheolog

NOVOOTKRIVENE AVARSKE NEKROPOLE NA SEVEROZAPADNOM DELU VOJVODANSKOG POTISJA

Grobne konstrukcije iz avarske nekropole u Horgošu

Arheološko odeljenje Gradskog muzeja u Subotici pokriva severozapadni deo jugoslovenskog Potisja, od same državne granice do opštine Bečej, u dužini od 50 km. Ovo područje je veoma bogato arheološkim ostavštinama. Na dvostrukoj aluvijalnoj terasi – od koje jednu, nižu, čini nekadašnja obala Tise (stara Tisa), dok drugu, nešto višu, čini istočna obala velikog lesnog platoa tzv. *Telečka visoravan* – nalazi se čitav niz lokaliteta iz svih arheoloških perioda – počev od paleolita pa sve do zrelog srednjeg veka.

Ova interesantna konfiguracija terena igrala je izuzetnu ulogu za vreme velike seobe naroda (prvi milenij), a naročito između 6. i 9. veka za vreme avarske dominacije.

Nomadski narod Avara doselio se na ovo područje odmah nakon pada gepidske (567) i langobardske države u Karpatskom basenu (568), s tim da su vodeći klanovi zauzimali centralne teritorije međurečja Dunava i Tise. Avari su svoja velika stada držali na beskrajnim pašnjacima, uz samu Tisu, dok su na visokim obalama lesnog platoa stvarali svoja tipična naselja u obliku nomadskih logora, kao i svoje nekropole.

Problematika proučavanja avarskih lokaliteta

Ako se govori o proučavanju problematike avarskih nalazišta, u prvom planu treba da se ima na umu činjenica da su Avari naseljavali teritoriju Karpatskog basena u duhu jednog tipičnog nomadskog društva. Ovakav način života zadržali su dugo. Kada su se već prilagođavali specifičnostima ovog područja, i prešavši sa veoma pokretnog načina stanovanja na životnu formu mnogo zatvorenijeg tipa, još uvek su zadržali svoje duboke tradicije. Između ostalog, nisu se odrekli stanovanja u tipičnim nomadskim jurtama, pa tako ni tradicionalnog logorskog načina života, iako su već naselja (logori) bili stalnog karaktera.

Ovo bi moglo da bude i odgovor na zagonetno naučno pitanje: zašto imamo toliko malo podataka o avarskim naseljima? Ne samo kod nas, već i u celom Karpatskom basenu, arheološka nauka jedva poznaje nekoliko lokaliteta naseobinskog karaktera, pa tako nisu nam poznata ni mesta gde su se nalazili nekadašnji administrativni centri, a da ne govorimo o glavnom gradu avarske države.

S obzirom da su jurte bile podignute na samoj površini zemlje, bez ikakvog posebnog udubljivanja u površinu, njihovi tragovi su vremenom pretežno nestali, naročito na onim mestima gde se vrši intenzivna zemljoradnja, a usled toga je gornja površina (humus) u dubini 30 - 50 cm potpuno pomešana. Na teritoriji Potisja imamo baš tu situaciju i to zahvaljujući specifičnostima konfiguracije terena. Tokom kišnih perioda veliki pašnjaci su pod vodom, pa tako avarska naselja možemo tražiti jedino na uzvišenjima, ali na tim mestima danas više nema netaknutog humusnog sloja.

Sasvim drugu sliku imamo u vezi avarskih nekropola. Bez obzira na činjenicu da su avarski grobovi veoma duboki, već od kraja 19. veka permanentno se vrše iskopavanja na ovom području.¹ Izuzimajući dva lokaliteta, na ostalim mestima otvaranje grobova i sakupljanje arheološkog materijala vršeno je amaterski, pa tako nama dostupni podaci nemaju veliku naučnu vrednost.² U Senčanskom muzeju, koji je matični muzej za ovo područje, jedva imamo nalaze sa avarskih lokaliteta, pre svega zbog toga jer je sav arheološki materijal do 1945. godine, a među njima i avarski nalazi, dospao u Segedin (Móra Ferenc Múzeum) ili u Gradski muzej u Somboru.³ Zato je od izuzetne važnosti činjenica da su se tokom osamdesetih godina 20. veka četiri nova arheološka lokaliteta našla na topografskoj karti Potisja, od kojih su na dva, tokom poslednjih godina, vršena i sistematsko - zaštitna iskopavanja.

Novootkrivene avarske nekropole u severozapadnom delu Potisja

Ada - Novo naselje (kuća Ištvana Kiša) - lokalitet se nalazi na južnoj ivici grada, prema Molu, na zapadnoj strani starog potoka i na udaljenosti od oko 500 m od samog toka. Na ovom mestu otvorena je nova ulica i otpočeta je izgradnja novih porodičnih kuća. Na parceli br. 40, koja se nalazi u vlasništvu Ištvana Kiša, tokom 1984. godine nađeni su skeletni grobovi sa priložima. Vlasnik je prijavio nalaze Senčanskom muzeju, te je izvršeno rekognosciranje terena i sakupljanje ostataka arheološkog materijala. Tom prilikom je kon-

¹ O starim lokalitetima: Seoba naroda - arheološki nalazi Jugoslovenskog Podunavlja, Zemun 1962, 22 - 71; Dezső Csálány, *Archaeologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropas*, Budapest 1956; Ricz Péter, *A népvándorlások problémakéja Bácskában, Létünk* 1975, Novi Sad 1976.

² To su: Horgoš, lok. *Đavolja rupa (Ördöglyuk)*; Adorjan (Nadrljan), lok. *Žuta jaruga - Kereš (Sárga drók)*.

³ I Senčanski kao i subotički muzej su osnovani 1947-48. godine te je arheološki materijal iz ranijeg perioda dospao u najbliže susedne muzeje.

Ovo bi moglo da bude i odgovor na zagonetno naučno pitanje: zašto imamo toliko malo podataka o avarskim naseljima? Ne samo kod nas, već i u celom Karpatskom basenu, arheološka nauka jedva poznaje nekoliko lokaliteta naseobinskog karaktera, pa tako nisu nam poznata ni mesta gde su se nalazili nekadašnji administrativni centri, a da ne govorimo o glavnom gradu avarske države.

S obzirom da su jurte bile podignute na samoj površini zemlje, bez ikakvog posebnog udubljivanja u površinu, njihovi tragovi su vremenom pretežno nestali, naročito na onim mestima gde se vrši intenzivna zemljoradnja, a usled toga je gornja površina (humus) u dubini 30 - 50 cm potpuno pomešana. Na teritoriji Potisja imamo baš tu situaciju i to zahvaljujući specifičnostima konfiguracije terena. Tokom kišnih perioda veliki pašnjaci su pod vodom, pa tako avarska naselja možemo tražiti jedino na uzvišenjima, ali na tim mestima danas više nema netaknutog humusnog sloja.

Sasvim drugu sliku imamo u vezi avarskih nekropola. Bez obzira na činjenicu da su avarski grobovi veoma duboki, već od kraja 19. veka permanentno se vrše iskopavanja na ovom području.¹ Izuzimajući dva lokaliteta, na ostalim mestima otvaranje grobova i sakupljanje arheološkog materijala vršeno je amaterski, pa tako nama dostupni podaci nemaju veliku naučnu vrednost.² U Senčanskom muzeju, koji je matični muzej za ovo područje, jedva imamo nalaze sa avarskih lokaliteta, pre svega zbog toga jer je sav arheološki materijal do 1945. godine, a među njima i avarski nalazi, dospao u Segedin (Móra Ferenc Múzeum) ili u Gradski muzej u Somboru.³ Zato je od izuzetne važnosti činjenica da su se tokom osamdesetih godina 20. veka četiri nova arheološka lokaliteta našla na topografskoj karti Potisja, od kojih su na dva, tokom poslednjih godina, vršena i sistematsko - zaštitna iskopavanja.

Novootkrivene avarske nekropole u severozapadnom delu Potisja

Ada - Novo naselje (kuća Ištvana Kiša) - lokalitet se nalazi na južnoj ivici grada, prema Molu, na zapadnoj strani starog potoka i na udaljenosti od oko 500 m od samog toka. Na ovom mestu otvorena je nova ulica i otpočeta je izgradnja novih porodičnih kuća. Na parceli br. 40, koja se nalazi u vlasništvu Ištvana Kiša, tokom 1984. godine nađeni su skeletni grobovi sa priložima. Vlasnik je prijavio nalaze Senčanskom muzeju, te je izvršeno rekognosciranje terena i sakupljanje ostataka arheološkog materijala. Tom prilikom je kon-

¹ O starim lokalitetima: Seoba naroda - arheološki nalazi Jugoslovenskog Podunavlja, Zemun 1962, 22 - 71; Dezső Csalány, *Archaeologische Denkmäler der Avvarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest 1956; Ricz Péter, *A népvándorlásokor problematikája Bácskában, Létink* 1975, Novi Sad 1976.

² To su: Horgoš, lok. *Davolja rupa (Ördöglyuk)*; Adorjan (Nadriljan), lok. *Žuta jaruga - Kereš (Sárga árok)*.

³ I Senčanski kao i subotički muzej su osnovani 1947-48. godine te je arheološki materijal iz ranijeg perioda dospao u najbliže susedne muzeje.

statovano da se na dotičnoj parceli nalaze delimično uništene grobne rake, njih ukupno 6, koje su uglavnom orijentisane u pravcu severozapad - jugoistok. Samo jedna raka je nađena netaknuta. Otvaranjem ove rake ustanovljeno je da se radi o relativno dubokom avarskom grobu. Na dubini od oko 200 cm ležao je pokojnik u prirodno ispruženom stavu. Na visini kuka nađeni su okovi jedne garniture svečanog pojasa od livene bronzе – ukupno 9 komada. Garnitura pripada materijalu iz kasne faze avarske dominacije. Najverovatnije se radi o jednoj velikoj nekropoli.⁴

Senta – Ulica 13. jula - lokalitet se nalazi u severoistočnom delu grada, na nekadašnjoj obali stare Tise, na udaljenosti od 300 m od same obale. Prilikom kopanja zemlje za septičku jamu 1985. godine pronađen je skeletni grob sa prilozima. Nalaz je prijavljen Senčanskom muzeju, te je izvršeno sakupljanje arheološkog materijala. U grobnoj raci pravougaonog oblika, orijentacijom sever – jug, ležao je pokojnik (muškarac) u prirodnom ispruženom stavu na leđima. U visini kuka su nađeni okovi svečanog pojasa od livene bronzе, kao i jedna gvozdena predica i jedan gvozdeni nož. Kod nogu pokojnika nalazila se jedna grubo izrađena manja posudica tipa avarske grobne keramike. Po karakteristikama svečanog pojasa ovaj grob možemo datirati u kasnu avarsku fazu. Po rečima meštana na ovom mestu su i ranijih godina nađeni skeletni grobovi. Verovatno se radi o većoj nekropoli.⁵

Kanjiža – Dom kulture - lokalitet se nalazi u samom centru Kanjiže, na jednom blagom uzvišenju koje je nekada predstavljalo južnu obalu potoka Kereš. Urbanizacijom naselja došlo je do usmeravanja toka ovog potoka, odnosno do nasipanja njegove doline, te u pogledu konfiguracije površine na ovom delu Kanjiže danas više ne postoji nikakva vidljiva razlika. Početkom osamdesetih godina 20. veka, prilikom kopanja jarka za vodovod, na više mesta su nađeni skeletni grobovi. Nalaz je prijavljen Senčanskom muzeju, ali tom prilikom nije ustanovljeno o kakvim se grobovima radi.⁶

U dvorištu stare škole (danas: Dom kulture) 1982. godine je predviđena izgradnja novog bioskopa na površini od oko 800 m, i to na mestu sportskog igrališta pokrivenog betonom. Ova specifična situacija odredila je i tok arheoloških radova. U prvi mah, 1982. godine, povučene su ukupno tri sonde na mestima dvorišta koja nisu bila pokrivena betonskim pločama, odnosno delovima betonske tribine. Nakon utvrđivanja da se radi o višeslojnom arheološkom lokalitetu, tokom sledeće kampanje 1985. godine, radovi su se proširivali i na jedan deo igrališta.

U prvim sondama, van betonskog igrališta, zdravica se pojavila u žutom lesu, ispod debelog sloja šuta, na dubini od oko 150 cm. Ispod betonskog igrališta i u ivičnom pojasu sa južne strane, ova dubina se smanjila na pola, što bi moglo da bude posledica izravnavanja temelja prilikom izgradnje sportskog terena.

⁴ Terenski dnevnik arheološkog odeljenja Gradskog muzeja u Subotici (L. Sekereš 1984).

⁵ Terenski dnevnik Senčanskog muzeja (V. Kulčar 1985.)

⁶ Terenski dnevnik Senčanskog muzeja (Tripolski 1980.)

Otvaranjem prvih zemljanih objekata ustanovljeno je da se na ovom mestu nalaze ostaci praistorijskog naselja iz gvozdenog doba, odnosno jedna nekropola iz vremena avarske dominacije. Kulturni sloj halštatskog naselja danas više ne postoji. Ostale su jedino otpadne jame, koje su bile dublje ukopane u zdravicu, kao i materijal arheološkog karaktera koji je dospeo u grobne rake. Time je potvrđeno da je za vreme upotrebe nekropole praistorijski kulturni sloj još postojao. Do njegovog uništavanja najverovatnije se došlo u 18. ili 19. veku, kada je izvršeno ravnanje terena na ovom delu Kanjiže. Iz tih vremena potiču i ostali ukopi modernog porekla.

Tokom dve kampanje, 1982. i 1985. godine, na površini od 1.000 m, pored raznih podzemnih objekata halštatskog naselja, otkriveno je i 47 avarskih grobova.⁷ Grobovi su bili orijentisani u pravcu sever – jug, sa manjim devijacijama prema zapadu, odnosno jugu. Grobne rake su bile ukopane u žutu zdravicu i nalazile su se na relativno niskoj dubini, čak i u slučajevima dečjih grobova. Stvarnu dubinu grobnih raka nemoguće je izračunati, jer visina prvobitne površine nije poznata. Prema grubim procenama prosečna dubina grobova iznosila je oko 2 m, s tim da su pliće ukopani grobovi vremenom bili uništeni, te se oni ne mogu uzeti u obzir.

Rake su bile iskopane sa velikom pažnjom u obliku pravougaonika. U slučaju nekih netaknutih grobova konstatovano je da su vertikalni zidovi strmi, dok u ostalim slučajevima rake su konstatovane samo u neposrednoj blizini skeleta, ili su pak bile uništene na mestima dubljih ukopa. U zemlji grobnih raka, čak i u slučajevima netaknutih grobova, često su se nalazili fragmenti praistorijske keramike, kao i drugi materijal poreklom iz sloja praistorijskog naselja. U slučaju prosečnih grobova, rake su bile ispunjene raznovrsnim otpadnim materijalom modernog porekla. Ovakva situacija onemogućavala je pravilno, odnosno postepeno otvaranje grobnih raka, te za vreme otvaranja nisu primećene nikakve pojave koje bi upućivale na postojanje drvenih posmrtnih konstrukcija, mada, nakon vađenja koštanog materijala, u više slučajeva su konstatovane ove konstrukcije na samom dnu grobova. U nekoliko slučajeva na dnu rake nalazile su se plitke jamice, uvek kod glave ili kod nogu, najčešće dve po dve, koje su takođe u nekoj vezi sa posmrtnim konstrukcijama. Bez obzira na činjenicu da je samo manji broj grobova nađen in situ, pljačka ili namerno otvaranje grobova nije konstatovano. Oštećenje grobova bilo je izričito rezultat intenzivne urbanizacije. Koštani materijal se nalazio u lošem stanju, naročito u slučajevima kada se radilo o naknadnom poremećivanju. Ova konstatacija važi i za dečije grobove.⁸

Osnovne karakteristike arheološkog materijala pokazuju da je otkriveni deo nekropole korišćen u vreme prelaska između 7. i 8. veka. Pored uobičajenih grobnih priloga, kao što su naušnice otvorenog tipa od staklenih bobaca, derdani od veoma sitnih višebojnih staklenih perli, bikoničnih ili loptastih, ili loptastih pršljenika vretena od pečene gline, gvozdenih nožića i drugih sitnih

⁷ *Arheološki pregled* br.24, Beograd 1985, 121 – 122.

⁸ Antropološku obradu izvršio je mr Geza Cekuš, saradnik Pedagoškog zavoda u Subotici.

gvozdenih predmeta, posebno valja istaći koštane alatke za odvezivanje čvorova, kao i druge nalaze od obrađenih kostiju, te jednu garnituru okova za muški svečani pojas od presovanog bronzanog lima. Na kraju ističemo nekoliko veoma lepih primeraka tzv. potiske keramike: posude izrađene od grubo prečišćene gline koje su ukrašavane urezivanjem sa talasastim linijama.

Ne smemo ispustiti iz vida da se, najverovatnije, radi o jednoj većoj nekropoli, ali nam nije poznato vreme njenog nastanka, niti vreme njenog završetka. Nije nam poznat ni obim ovog avarskog lokaliteta (*prilog br. 1*).

Horgoš – Budžak - lokalitet se nalazi u južnom delu naselja na levoj strani asfaltnog puta Horgoš-Kanjiža, na teritoriji tzv. *majura Budžak*, u sastavu *PIK Bačka* iz Horgoša. Radi se o jednom peščanom uzvišenju na staroj obali Tise (zapadna obala), u neposrednoj blizini jednog velikog voćnjaka. Prvi grobovi pronađeni su krajem 1979. godine prilikom zemljanih radova, kada je brežuljak korišćen za vađenje peska. Nalaz je odmah prijavljen Gradskom muzeju u Subotici, te je formirana stručna komisija koja je ustanovila da se radi o nekropoli iz vremena seobe naroda. Odnosnje peska sa tog mesta obustavljeno je, a zaštitni arheološki radovi otpočeti su 1981. godine. Nastavljeni su 1982. i 1986. godine. Otkriveno je ukupno 80 grobova iz kasne faze avarskog perioda.⁹

Otkrivanje grobova je otpočeto u južnom delu pozajmišta peska, na najugroženijem delu lokaliteta. Glavna orijentacija grobova bila je severozapad - jugoistok, koja je varirala ka zapadu, odnosno ka jugu. Većina grobnih raka bila je udubljena duboko u peščani sloj, a neke su čak prelazile dubinu od 3 m. Stvarnu dubinu grobova teško je izračunati, jer je na ovom delu nekropole tokom sedamdesetih godina 20. veka odnošena gornja površina peska, u proseku oko 120 cm. Prilikom izračunavanja dubine grobova mnogo je pomogla stratigrafija terena, koja se jasno pokazuje na profilu južnog dela lokaliteta, gde su nađeni prvi grobovi.

Rake su bile iskopane sa velikom pažnjom u obliku pravougaonika, ali kod jednog dela grobova rake nisu konstatovane. Na dva mesta, naime, u jednom užem prostoru, nalazili su se dečji grobovi, relativno plitko ukopani u pesak, na dubini neposredno ispod sekundarne površine. Iz ovog proizilazi da je, verovatno, jedan deo dečjih grobova stradao prilikom odnošenja peska sa ovog terena. Kod izvesnog broja grobova zidovi rake su bili strmi, dok kod drugih grobova zidovi su se sužavali prema dole. U polovini grobnih raka nađena je posmrtna konstrukcija od drveta. Konstatovano je da su upotrebljavani drveni stubovi, odnosno kolčevi, kao sastavni delovi konstrukcije. U nekoliko slučajeva na dnu rake nađene su plitke jamice, uvek kod glave i kod nogu sa ostacima stubova ili bez njih. Grobovi su nađeni *in situ*, bez ikakvih znakova nekadašnjeg otvaranja. Koštani materijal se nalazi u relativno dobrom stanju, iako su kosti dečjih grobova pretrpele dosta oštećenja, fizičkih i hemijskih. Pokojnici su ležali u prirodnom ispruženom položaju, na leđima s licem prema jugoistoku.

⁹ Arheološki pregled br.23, Beograd 1982, 117 - 119.

Veći deo nalaza nosi osnovne karakteristike kasnoavarskog perioda. Treba napomenuti da su do sada ispitane grobne celine veoma siromašne u pogledu arheološkog materijala, bez obzira na činjenicu da su same grobne rake iskopane s velikom pažnjom, uz mnogo truda i da dostižu najveće moguće dubine.

Metodologija rada pri otvaranju grobnih raka

Sistematsko iskopavanje u Bačkoj Topoli na lokalitetu *Bankert - klanica* iz 1973. godine otvorilo je novu fazu u razvoju arheologije u severnoj Bačkoj, odnosno u proučavanju perioda istorije u vremenu od 6. do 9. veka.¹⁰ Tokom čitavog niza iskopavanja postepeno se formirala tehnika istraživanja, a u okviru toga i metodologija rada pri otvaranju pojedinih grobnih raka.¹¹ Polazeći od iskustva drugih stručnjaka da avarske grobove treba otvoriti u njihovim okvirima, u nekim slučajevima i sa vertikalnim presekom, dubljenjem sloja po sloj, uz stalno glačanje površine, a nakon vađenja osteološkog materijala neophodno je izvršiti dalje dubljenje grobne rake. Ubrzo se ispostavilo da opšta pravila ne pružaju odgovarajuće rezultate u svim slučajevima.¹²

Na osnovu svojih ličnih iskustava konstatovali smo da pri otvaranju grobnih raka uvek treba ukalkulisati i specifične pojave koje se javljaju na pojedinim lokalitetima. Ove pojave mogu se uočiti već nakon otvaranja prvih grobova u nekropoli. Primera radi, spomenućemo slučaj lokaliteta Dom kulture u Kanjiži, gde su grobovi ukopani u slojeve praiistorijskog naselja, odnosno gde su grobne rake u velikoj meri oštećene prilikom ukopavanja raznih otpadnih jama i drugih podzemnih objekata novijeg porekla. U ovakvim i sličnim slučajevima ne pomaže nikakva preciznost, niti pridržavanje osnovnih pravila otvaranja grobnih raka, već samo iskustvo i velika snalažljivost stručnjaka da blagovremeno primeti sve nepravilnosti koje se javljaju veoma nejasno, uz mnoštvo ometajućih pojava.

Iz gore iznetih činjenica proizilazi sledeći opis tehnike otvaranja grobova avarskih nekropola:

a) Gornja površina (humus) do izvesne dubine (25-40 cm) nema nikakvu naučnu vrednost, osim ako je netaknuta, neorana zdravica, pa je njeno ot-

¹⁰ O rezultatima radova: Laslo Sekereš, *Necropolis from the Avar Period at Bačka Topola, Zbornik radova Matice srpske*, Novi Sad 1978, 157-160.

¹¹ Lokaliteti na kojima su vršeni radovi su sledeći: Bačka Topola, lok. *Bankert - Klanica*; Bački Sokolac, lok. Moravički put; Stara Moravica, lok. Koplalo; Horgoš, lok. Budžak; Kanjiža, lok. Dom kulture i Feketić, lok. Bolmanska ulica.

¹² O istraživačkim metodama pri otvaranju avarskih grobova vidi: Bakay Kornél, *Az avarok időrendéről - Újabb avar temetők a Balaton környékéről, Somogyi Múzeumok Közleményei*, I, Kaposvár 1973.

klanjanje dozvoljeno svim mogućim fizičkim sredstvima, čak i mašinskom snagom.¹³

b) U subhumusnom sloju treba izvršiti glačanje dna sonde, po mogućnosti na što većoj površini jer tada se mnogo jasnije pojavljuju razne pojave, odnosno konture podzemnih objekata.

c) Posebnu pažnju treba obratiti na dečje grobove koji su manjih dimenzija, a istovremeno u većini slučajeva veoma su plitko ukopani. Na mestima gde prethodno nije izvršeno duboko oranje, upotreba mašinske radne snage nije preporučljiva jer postoji opasnost od uništavanja većeg broja dečjih grobova.

d) Nakon markiranja grobova, treba pristupiti dubljenju rake, i to sloj po sloj, strogo se pridržavajući okvira rake.

e) Otvaranje grobne rake počinje ašovom ili lopatom, uvek na strani gde se pretpostavlja da je lobanja – u većini slučajeva na severu ili severozapadu.

f) U slučaju pojedinih grobova, a to zavisi od specifičnosti pojedinih nekropola, poželjno je izvršiti i vertikalni presek uzdužnih zidova, s tim što se jedna trećina grobne rake, na suprotnom pravcu od mesta gde se pretpostavlja da je lobanja, proširuje za 20-30 cm, a po potrebi i više.

g) U slučaju pojedinih grobova, a to zavisi od specifičnosti pojedinih nekropola, poželjno je izvršiti i vertikalni presek uzdužnih zidova, s tim što se jedna trećina grobne rake, na suprotnom pravcu od mesta gde se pretpostavlja da je lobanja, proširuje za 20-30 cm, a po potrebi i više.¹⁴

h) Ako u zemlji rake nisu konstatovane nikakve pojave, otvaranje se vrši grubim alatom sve do pojave lobanje ili drugog dela kostura. Uvek postoji mogućnost da pokojnik leži u nepravilnom položaju.

i) Otvaranje samog skeleta vrši se sitnim alatom, a u slučajevima prisustva posmrtnog kovčega, odnosno druge vrste drvene obloge, treba raditi u njihovim okvirima.

j) Nakon vađenja koštanog materijala vrši se dalje dubljenje grobne rake i to sloj po sloj, po mogućnosti uz stalno glačanje površine.

Ovakav način pristupanja otvaranju jednog groba omogućava postizanje dobrih rezultata u pogledu snimanja svih mogućih pojava u rakama. Naravno, u nekim izuzetnim slučajevima čak ni ovakva raznovrsna tehnika nije dovoljna, odnosno uvek treba računati i na takve specifične slučajeve gde pojedine faze otkrivanja grobnih raka ne mogu da slede uobičajeni redosled, već je neophodna kombinacija sa nekim drugim poduhvatima radi postizanja što efikasnijih rezultata u pogledu konstatovanja raznih pojava.

¹³ Na peskovitom terenu uvek treba računati na intenzivno taloženje peska koje u stvari i dan danas traje. Primera radi, u slučaju lokaliteta Horgoš - Budžak trebalo je otkloniti nanošeni peščani sloj debljine oko 150 cm.

¹⁴ Ova konstatacija naročito važi u slučajevima komplikovanijih grobnih raka, kao npr. rake sa nišama ili pak sa tunelom, u kojim slučajevima obavezno treba izvršiti proširenje na raznim mestima, vidi: Peter Ricz: *Resultate der neuere Ausgrabungen Awarischen Nekropolen in der Nordöstlichen Bačka, Balkanoslavica* br.9, Prilep 1980; Radovan Bunardžić, Izveštaj sa zaštitnog arheološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu Ciglana kod Čelareva, *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* br. VIII-IX, Novi Sad 1978-1979.

Opis grobnih raka sa lokaliteta Budžak u Horgošu

Obim ovog rada ne daje nam mogućnost da izvršimo kompletnu analizu svih grobova iz gore navedenih avarskih nekropola, te smo se odlučili za jedno parcijalno rešenje izdvojivši najkarakterističnije grobove iz nekropole u Horgošu. Kod ovih grobova, na visini od 30 - 80 cm od dna rake, pojavili su se prvi znaci ostataka drvene konstrukcije. Pri postepenom otvaranju grobnih raka moglo se doći do čitavog niza veoma dragocenih zapažanja, i to zahvaljujući izvanrednim osobinama samog peska u pogledu očuvanja pojedinih pojava u grobnim rakama, u vidu veoma finih otisaka, odnosno taloženja. Pesak zbog svoje finoće ima tu osobinu da postepenim taloženjem ispunjava sva slobodna mesta koja nastaju kao rezultat truljenja i raspadanja organskog materijala. U tako stvorenim talozima, otiscima, sastav zemljišta nikada nije istovetan sa zemljom koja je dospela u grob prilikom zatrpavanja rake.¹⁸

Grob br. 14 – grob starijeg muškarca – in situ. Raka je bila ovalnog oblika, neprirodne veličine: severozapadna osovina bila je 260 cm., dok je istočna osovina 230 cm. Sama raka je iskopana u peskovitom sloju, orijentacijom severozapad - jugoistok. Relativna dubina grobne rake je nepoznata, jer se radi o peščanom pozajmištu zemlje, gde su za vreme korišćenja ovog pozajmišta već odstranjeni gornji slojevi u prosečnoj dubini od 1 m. Približna dubina rake je oko 200 cm. Pravilna pravougaona raka (100 x 240 cm) se pojavila na visini same lobanje, od prilike na oko 30 cm od dna groba.

Na istoj visini se pojavio i jedan otisak pravougaonika oblika u vidu nekakvog nanosa, odnosno taloženja. Verovatno su to ostaci, odnosno mesto nekadašnjeg kovčega. Na početku ovog poglavlja već je bilo reči o svojstu peska. Na mestima truljenja organske materije pojavljuje se veoma fino taloženje peskovitog mulja.

Otvaranje skeleta je izvršeno u okviru ove pravougaone pojave. Pokojnik je ležao na leđima u prirodnom ispruženom stanju. Koštani materijal se nalazio u relativno dobrom stanju. Prilozi su bili sledeći: 1) gvozdena kopčica četvrtastog oblika, 2) gvozdeni nož, 3) gvozdena kopčica, jako korodirana.

Posle vađenja koštanog materijala na oštećenom dnu rake konstatovane su nove pojave i to nekakvi ostaci dasaka ili drvenih balvana, na tri mesta, u neposrednoj blizini zapadne ivice nekadašnjeg kovčega. Ostaci ovih dasaka ili drvenih balvana bili su dimenzije 20 x 5-6 cm i nalazili su se u visini lobanje, u visini kuka i na kraju kovčega u visini nogu, uvek pod pravim uglom na zapadnu ivicu ostataka nekadašnjeg kovčega (*vidi crtež groba br. 14*). Pored ova tri otiska duguljastog oblika nađena su još dva otiska okruglog oblika, takođe pored zapadne ivice nekadašnjeg kovčega ili drvene sprave koja se nalazila u ovoj raci. Nakon konstatovanja ovih otisaka u zapadnu ivicu

¹⁸ U ovom pogledu veoma dobre rezultate postigle su kolege iz Kečkemet (Mađarska): Elvira Toth, *Seltsame Bestattungssitten in awarenzeitlichen Gräberfeldern in der Region zwischen der Donau und Teiss, Cumania VII, Kecksmét 1982, 165-189.*

nekadašnje drvene sprave, izvršeno je njihovo presecanje, pa se u profilu pokazalo da ovi otisci idu do dna grobne rake, čak i dublje (*prilog br. 2*).

Grob br. 15 - grob odraslog muškarca - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik, veličine 100 x 230 cm. Ukopana je duboko u peščani sloj, orijentacijom severozapad-jugoistok. Gornja površina rake je oštećena prilikom vađenja peska, ali je najverovatnije da su zidovi bili vertikalni. Zemlja, koja je ispuni-la raku, u početku je bila jednolično izmešana, ali se u visini lobanje pojavio otisak pravougaonog kovčega i otisci dva duguljasta balvana sa zapadne strane (*vidi crtež groba br. 15*). Skelet je otvoren u okviru nekadašnjeg kovčega. Pokojnik je ležao na leđima u prirodnom ispruženom stavu na dubini od oko 180 cm. Koštani materijal je relativno dobro očuvan. Prilozi su bili sledeći: 1. gvozdeni nož, 2. gvozdena predica, 3. životinjske kosti.

Nakon vađenja koštanog materijala, ispostavilo se da se i na istočnoj strani nekadašnjeg kovčega nalaze ostaci balvana ili kolčeva. To bi značilo da oko drvenog kovčega ili druge vrste drvene sprave su se nalazila četiri balvana duguljastog oblika, koji su smešteni uvek pod pravim uglom u odnosu na zapadnu ili istočnu stranu posmrtnog kovčega, na prvi pogled radi pojačavanja njegove vanjske strane (*prilog br. 3*).

Grob br. 17 - grob muškarca srednjih godina - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik, veličine 100 x 240 cm, i bila je ukopana duboko u peščani sloj, orijentacijom severozapad - jugoistok. Tačna dubina rake je nepoznata, dok je približna dubina groba iznosila oko 220 cm. Već na samom početku otvaranja grobne rake moglo se pretpostaviti da se radi o jednom veoma dubokom grobu, jer je u zemlji rake bilo suviše mnogo izmešane gline, koja se pojavljuje na ovom terenu samo ispod relativne dubine od 150 cm. Zidovi su bili vertikalni sve do visine od oko 60 cm od dna rake, na kojoj su visini konstatovane nove pojave. Umesto relativno jednako izmešane zemlje, pojavio se veoma homogeni sloj peska, sivkaste boje, u pravougaonom obliku. Bio je to ostatak nekadašnjeg kovčega, odnosno drvene posmrtno konstrukcije, sa četiri duguljasta proširenja sa strane. Postepenim skidanjem sloja po sloj, došlo se do visine pokojnika. Otvaranje, skeleta izvršeno je u okviru gore spomenute pravougaone konstrukcije. Ustanovljeno je da je pokojnik ležao na leđima u prirodnom ispruženom stanju. Koštani materijal se nalazio u dosta dobrom stanju. Prilozi su bili sledeći: 1. gvozdeni bodež, 2. gvozdena kopča, 3. jedna bronzana pločica nepoznate namene.

Nakon vađenja koštanog materijala konstatovano je da su duguljasti stubovi (balvani), po dva kod glave i kod nogu pokojnika, bili ugrađeni u zid rake i ukucavani u ravno dno iste. Ovi stubovi su bili smešteni tesno uz kovčeg, a najverovatnije su imali funkciju da zadrže gornji deo konstrukcije, na mestu gde se nalazio red dasaka (tavanica) za zatvaranje grobnice, i to u svojstvu pojačavanja banaka rake (*prilog br. 4*).

Grob br. 27 - grob starije žene - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik veličine 120 x 240 cm, i bila je duboko ukopana u peščani sloj, orijentacijom severozapad-jugoistok. Gornja površina rake bila je oštećena prilikom skida-

nja peska sa ovog terena. Zidovi su bili vertikalni. Sve do visine od 50 cm od dna groba u zemlji rake, koja je bila ispunjena, već po običaju, pomešanim peskom, nisu konstatovane nikakve pojave. Na toj visini se pojavio otisak nekadašnje posmrtno konstrukcije u vidu homogenog taloženja peska sivkaste boje. Istovremeno su se pojavili i karakteristični duguljasti ostaci dasaka ili balvana - stubova, sa obe strane ove drvene sprave pod pravim uglom. Nešto dublje, na visini od oko 30 cm od dna groba, u samim uglovima pravougaonog kovčega, ali sa spoljne strane, pojavila su se okruglasta proširenja iste sivkaste boje. Ovi otisci na mestima nekadašnjih drvenih stubova ili kolčeva su se nalazili kod glave i kod nogu pokojnika, sa obe strane.

Otvaranje skeleta izvršeno je u okviru gore spomenute pravougaone konstrukcije. Pokojnica je ležala u prirodnom ispruženom stavu na leđima, na približnoj dubini od 160 cm. Prilozi su bili sledeći: 1. gvozdeni nož, 2. gvozdена predica, 3. gvozdена karika 4. obrađena koštana cevčica - zatvarač jedne kožne vrećice, 5. ostaci veoma istrulelog srebrnog lima, 6. jedna posuda potiskog tipa. Nakon vađenja koštanog materijala, koji se nalazio u dobrom stanju, ustanovljeno je da su se duguljasta proširenja u uglovima pravougaonog kovčega samo neznatno udubila u ravno dno rake, i to verovatno zbog pritiska težine. Iz ovoga se da pretpostaviti da se radi o nogarima jedne drvene sprave (kovčega) i da je povezivanje pojedinih dasaka odnosno drugih drvenih delova izvršeno na stari i prosti način - tehnikom užlebljivanja (*prilog br. 5*).¹⁸

Grob br. 42 - grob odrasle ženske osobe - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik, veličine 100 x 200 cm, i bila je ukopana duboko u peščani sloj, orijentacijom severozapad - jugoistok. Gornja površina rake ni u ovom slučaju nije sačuvana. Zidovi rake su bili vertikalni i neznatno su se sužavali prema dole. Jedna od najinteresantnijih pojava u ovoj nekropoli konstatovana je baš kod ovog groba i to već na samom početku dubljenja rake. U pravougaonom okviru rake, koji je bio ispunjen mešanom zemljom, pojavila se velika površina veoma homogenog peska. Ova pojava se mogla dogoditi samo prilikom pucanja drvene konstrukcije u grobu, odnosno odronjavanja zemlje u grobnu raku. Međutim, prilikom otvaranja grobne rake nisu se pojavili uobičajeni znaci, niti drvene konstrukcije, niti drugog materijala. Na visini od oko 60 cm od dna rake, i sa jedne i sa druge strane uzdužnih zidova, primećena su udubljenja, odnosno veće mrlje intenzivno pomešane zemlje, uglavnom četvrtastog oblika. Postavlja se pitanje za šta su služila ova udubljenja? Jedan od odgovora, a to je najprihvatljivije, bi mogao da bude da su na ta mesta bile postavljene poprečne grede, koje su u stvari držale kompletan plafon grobnice. Samo se na visini lobanje iscertavao jedan pravilan pravougaoni oblik - verovatno ostatak kovčega. Izvan ovog okvira pojavila se neverovatno homogena crna zemlja, peskovitog karaktera. Pokojnica je ležala u prirodnom

¹⁸ Paralele iz etnologije: Balassa Iván: A magyar falvak temetői, Budapest 1989.

ispruženom stavu na leđima, na približnoj dubini od 180 cm. Koštani materijal se nalazio u slabom stanju. Prilozi su bili sledeći: 1. bronzana naušnica od žice bez ikakvog ukrašavanja, 2. bikonični pršljenik vrtena od gline, 3. gvozdeni nož. Nakon vađenja koštanog materijala ustanovljeno je da se na ravnom dnu rake nalaze plitka ukopavanja četvrtastog oblika. Ova udubljenja najverovatnije su bila povezana sa gore spomenutim udubljenjima na uzdužnim zidovima rake (*prilog br. 6*).

Grob br. 43 - grob starije žene - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik, veličine 100 x 200 cm, veoma duboko je bila ukopana u peščani sloj, orijentacijom severozapad - jugoistok. Gornja površina rake bila je neznatno oštećena prilikom skidanja peska s ovog terena. Zidovi su bili vertikalni. Već na početku otvaranja grobne rake moglo se pretpostaviti da se radi o jednom veoma dubokom grobu, jer je u zemlji rake bilo suviše mnogo izmešane gline. Sve do visine od oko 50 cm od dna groba u zemlji rake nisu konstatovani nikakvi ostaci. Na toj visini iznenada se pojavio banak pored uzdužnih zidova, odnosno uzdužni zidovi su se na već uobičajeni način sužavali na dimenziju jednog pravougaonog kovčega 70 x 200 cm. Na istoj visini pojavili su se pod pravim uglom i karakteristični duguljasti otisci dasaka ili balvana sa obe strane ove drvene sprave. Istovremeno, u samim uglovima ovog pravougaonog kovčega ponovo su se pojavili okruglasti otisci drveta. Otvaranje skeleta izvršeno je u okviru ove pravougaone pojave. Radovi su izvođeni pod veoma teškim uslovima, jer se zbog dubine pojavila podzemna voda.

Pokojnica je ležala u neprirodnom stavu na približnoj dubini od oko 250 cm. Kostur kao da je samo ubačen u grob, ali ustanovljeno je i to da je do poremećaja koštanog materijala došlo posredstvom delovanja podzemnih životinja koje su neko vreme svoje gnezdo imale baš u samoj raci. Prilozi su bili sledeći: 1. gvozdena karika 2. gvozdeni nož. Nakon vađenja koštanog materijala ustanovljeno je da na relativno ravnom dnu, osim već konstatovanih ostataka balvana ili kolčeva, nema drugih ukopa niti znakova drugih pojava. Okruglasti otisci kolčeva kod glave i kod nogu pokojnice ušli su u dno rake nekoliko cm, dok su vanjske daske (balvani) ušle veoma duboko, čak do 30 cm u dno rake.

Najverovatnije je da su ove vanjske daske funkcionisale kao balvani i držale su gornji deo konstrukcije na mestima gde se nalazio red dasaka (plafon) za zatvaranje grobnice i to u svojstvu pojačavanja banaka rake. Ovakvo objašnjenje svakako razjašnjava zašto su daske duboko ukopane u dno rake (*prilog br. 7*).

Rekonstrukcija grobova (konstrukcija) u Horgošu

Na osnovu primera gore opisanih grobnih celina, kao i drugih slučajeva, možemo zaključiti da su Avari u Horgošu sahranjivali svoje mrtvace u grob-

nicama koje su bile izrađene od drveta, a imale su dva osnovna sastavna dela.¹⁷

a) U dubokoj grobnoj raci na određenoj visini od dna groba, pomoću sužavanja uzdužnih zidova, formirani su banci, odnosno mesta koja su služila za smeštaj gornjeg dela grobnice (tavanice), izrađenog od reda dasaka. U nekim slučajevima ova dva banka bila su pojačana produbljivanjem uzdužnih zidova u obliku dva paralelna tunela.

Na peskovitom terenu, a zbog osnovne karakteristike peska da se veoma lako odronjava, ovi banci izrađeni prilikom iskopavanja same rake, nisu mogli da zadrže taj veliki teret koji je nastao nakon zatrpavanja rake. Zato su postavljene debele vertikalne daske ili bolje rečeno balvani - stubovi duguljastog oblika uz sam drveni kovčeg i time je ojačana moć ovih banaka za držanje ogromnog tereta samog reda dasaka – tavanice i zemlje, koja je dospela u raku prilikom sahranjivanja.¹⁸

b) Malo je komplikovanije pitanje samog kovčega, odnosno drvene sprave u kojoj je ležao pokojnik. Ostaci ovih drvenih sprava pravougaonog su oblika jer su pratili dimenzije ljudskog tela. Povezivanje pojedinih delova (dasaka i nogara) ovog sanduka urađeno je užljebljivanjem, najverovatnije pomoću drvenih klinova.¹⁹

Posmrtni kovčezi u Horgošu nisu imali poklopac, već su pokojnici bili pokriveni nekakvim materijalom organskog porekla (koža, ćilim, čoja ili pak specijalnim posmrtnim pokrivačem).²⁰

Ove drvene sprave za smeštaj pokojnika nisu imale ni zatvoreno dno, bar ne u smislu reda dasaka. U većini slučajeva nađeni su ostaci svega 5 - 6 poprečnih dasaka, na kojima je bilo položeno još nešto, takođe organskog porekla. Ostaci ovog organskog materijala konstatovani su u većini grobova i to u vidu tankog smeđeg sloja zemlje od oko 0,5 cm debljine. Ovi braonkasti ostaci nas upućuju prvenstveno na pomisao da se radilo o debeloj koži.²¹

Rezultati dosadašnjih radova u Horgošu nisu dali merodavan odgovor na pitanje plitkih jamica udubljenih u dno grobnih raka, a koje se dosta često javljaju u avarskim grobovima.²²

¹⁷ Odlična sinteza o dosadašnjim rezultatima proučavanja avarskih grobnih konstrukcija: Tomka Péter, *Adatok a Kisalföld avar - kori népességének temetkezési szokásaihoz*. III –koporsó a tépéi temetőben, *Arrabona* 19-20, Győr 1977-78, 17-107.

¹⁸ Peter Riez, *Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the Resolving of the Problem Linked with Burial of the Avars in North Bačka*, *AI. XII-XIII*, Beograd 1982-1983, 105-122.

¹⁹ Peter Riez, *Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici, Rad vojvodanskih muzeja* br. 30, Novi Sad 1986-1987, 147-158.

²⁰ O specijalnom posmrtnom pokrivaču: Elvira h. Toth, *Preliminary Account of the Avar Princely Found at Konbábony, Cumania I*, Kecskemét 1972, 155.

²¹ H. Tóth Elvira, *Sajátos temetkezési szokások a Duna-Tisza közti avar temetőben, Archaeologiai Értektő* 108, Budapest 1981, 157-191.

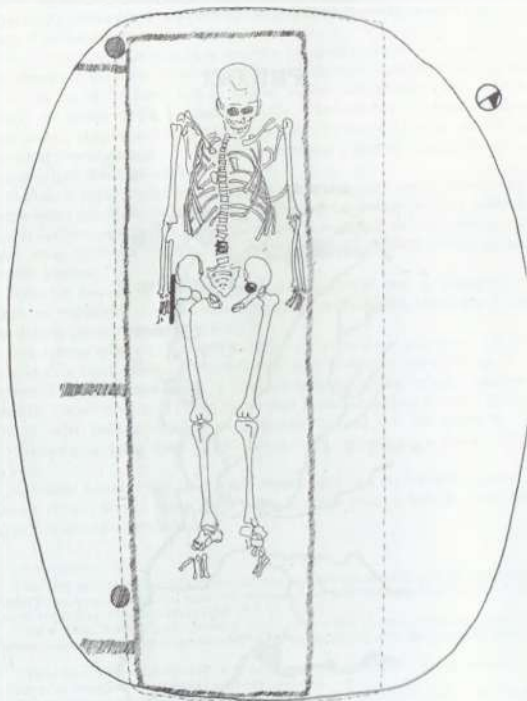
²² O raznim teorijama u vezi ove stare problematike: Tomka Péter, op. cit. *Arrabona* 19-20, *Adatok* III, Győr 1977-1978.

Dosadašnja istraživanja u avarskim nekropolama u Kanjiži i Horgošu dala su prosečne naučne rezultate. U oba slučaja radi se samo o otkrivanju pojedinih delova nekropola. U slučaju Horgoša verovatno se radi o završnom delu nekropole, dok se grupa istraženih grobova u Kanjiži najverovatnije nalazila na središnjem delu brežuljka kao večno počivalište Avara u 8. veku.

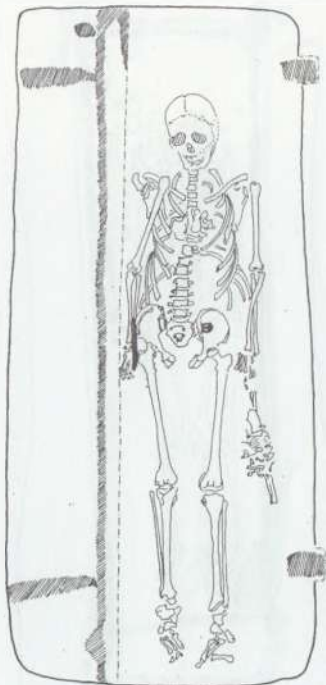
PRILOZI

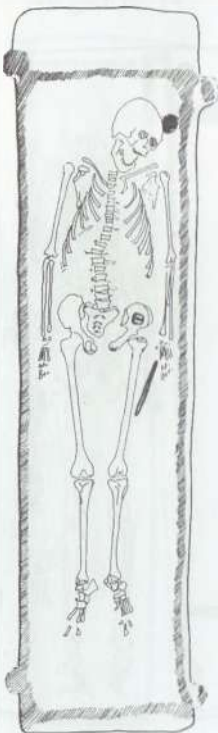
HB grob br. 14

HB grob br. 15

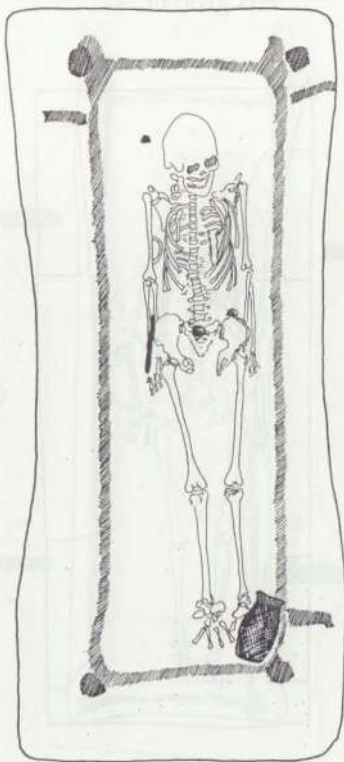

HB grob br.17

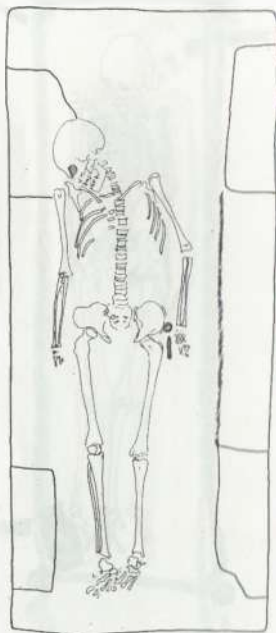

Prilog br. 4.

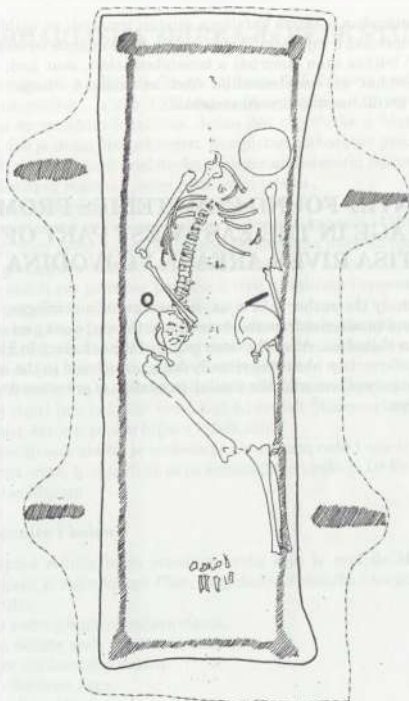
HB grob br. 27

HB grob br. 42

HB grob br. 43

ÚJABB AVAR KORI TEMETŐK A VAJDASÁGI TISZA-MELLÉK ÉSZAKNYUGATI RÉSZÉN (A HORGOSI AVAR KORI TEMETŐ SÍRKONSTRUKCIÓI)

A tanulmányban a szerző katalógus szinten ismerteti az újabban feltárt avar kori temetőket a vajdasági Tisza - mellék északnyugati területén. A horgosi temető leírása után ismerteti a temetőben talált, avar kori, rituálisan megásott sírokat és összehasonlítja őket az eddig a vizsgált területen napvilágra került hasonló sírszerkezetekkel.

RECENTLY FOUND CEMETERIES FROM THE AVAR AGE IN THE EAST-WEST PART OF THE TISA RIVER AREA IN VOJVODINA

In this study the author inform us, in the form of a catalogue, about the recently found cemeteries from the Avar Age in the east-west part of the Tisa river area in Vojvodina. After the description of the cemetery in Horgos, the study give information about the ritually dug graves found in the Avar cemetery and compares them with the similar excavation of grave constructions in the same area.

Dušica Zrnić, viši kustos – biolog

HERBARIJSKA ZBIRKA dr BELE ŠTURCA

Herbarijska zbirka dr Bele Šturca obuhvata 593 Taksona vrste, podvrste, forme i subspecijese, u oko 1000 omota obzirom da nekih vrsta ima više primeraka sa različitih lokaliteta. Jedan deo ove zbirke u Muzej je stigao otkupom, dok je drugi deo poklonjen. Kompletan herbarijum preuzet je 1990. godine. Ovaj herbarijum predstavlja svojevrsan botanički dokument, većim delom subotičkog regiona i jedini je na ovom terenu.

Dr Bela Šturc počeo je sa sakupljačkim radom još daleke 1949. godine, verovatno potaknut svojim pedagoškim radom u Gimnaziji i Učiteljskoj školi u Subotici. Sam povod sakupljanja ovog herbarijuma utiče na njegovu raznolikost, te ga zapravo možemo podeliti na četiri dela:

1. deo sadrži sve potrebne podatke o vrsti, lokalitetu i vremenu sakupljanja, te je pogodan za naučna istraživanja,

2. deo nastaje kao potreba za očiglednim nastavnim sredstvom u pedagoškom radu dr Bele Šturca. U okviru drugog dela možemo razlikovati dve podgrupe:

herbar drveća i grmlja na subotičkom regionu i

ekološki herbar sa različitim oblicima prilagođenosti sredini.

U ovoj zbirci ima nekoliko vrsta koje su dr Beli Šturcu sakupili i dali njegovi učenici, što je u popisu biljaka i naznačeno.

Za objavljivanje zbirka je sređena po abecednom redu i nije izvršena re-determinacija vrsta, tj. objavljuje se po nomenklaturi kako je Dr Bela Šturc uradio i predao Muzeju.

Skraćenice i kolone

* - ispred rednog broja označava vrstu koju je prof dr Milovan Gajić preuzeo kada je radio knjigu *Flora i vegetacija Subotičko - horgoške pešcare* i nije je vratio,

o - iza rednog broja označava otkup,

p - iza rednog broja označava poklon,

Oznake iz latinskih naziva

J. Š. - Šarčević Jaga,

M. S. - Stipić M,

M. D. - Duršak Marija,

P. R. - Preradov Rozalija,

P. K. - Pal Katalin,

K. E. - Kajdoči Eva,

I. I. - Išpanović Ištvan,

I kolona brojeva - inventarski brojevi,

II kolona brojeva - broj knjige ulaza,

III kolona brojeva - broj primeraka u omotu,

IV kolona - opis predmeta sa svojim skraćenicama,

p - plod,

l - listovi,

g - grana,

mb - mlada biljka,

k - kompletna biljka,

n - nadzemni deo biljke,

c - cvet,

**Popis biljnih vrsta u herbaru dr Bele Šturca,
sređenih po abecednom redu**

1.	o	Acer campestre L.	1036	1217	3	p
	p		1340	-	1	l
	p		1341	-	2	l
	p	Subotica, 12. novembar 1958.	1339	-	1	l
2.	o	Acer monspessulanum L.	1040	1221	1	g
3.	o	Acer negundo L.	1037	218	2	l+p
		Subotica, 29. april 1959.				
	p	Subotica - mala šuma, 6. maj 1959.	1343	-	1	l+p
	p	J.Š. -	1344	-	1	l+p
	p	Dudova šuma, 10. maj 1958. -M.S.-	1345	-	1	l+p
4.	o	Acer platanoides L.	1038	1219	1	g+c
		Subotica,				
	p	Subotica, 7. maj 1959. - M.D.-	1347	-	1	mb
	p		1346	-	1	l
	p		1342	-	1	l
5.	o	Acer pseudoplatanus L. -M.D.-	1039	1220	1	l
		Palički park, 7. maj 1954.				
	p		1341	-	2	l
6.	o	Acer tataricum L.	1035	1216	2	g+c
		park na Paliću				
7.	o	Achillea asplenifolia Vent.	1016	1197	1	k
8.	o	Achillea collina Becker	758	939	1	k
		17. maj 1959.				
	p	Tavankutska šuma, 17. avgust 1990.	1197	-	1	k
	p	Kelebijska šuma, jul 1981.	1196	-	1	k

9.	o	Achillea millefolium L.	759	940	1	k
		Hrastovača, jun 1981.				
	p		1197	-	1	k
	p	Selevenjska šuma, jun 1989.	1199	-	1	k
10.	o	Achillea pannonica (Scheele)	757	938	1	k
		šumska čistina, Hrastovača, 9. jul 1959.				
	p	livada pored Fodora, jun 1984.	1195	-	2	k
11.	o	Achillea setacea W. et K.	756	937	2	k
		slatinska livada prema Horgošu, 22. jul 1958.				
	o		995	1176	1	k
	p		1198	-	1	k
12.	o	Acorellus pannonicus (Jacq.) Palla	890	1071	1	k
		obala Kravog jezera, 16. septembar 1956.				
	p	18. septembar 1958.	1301-	1	k.	
13.	o	Adonis vernalis L.	526	707	4	k
		pored pruge Hajdukovo - Horgoš, 26. mart 1950.				
	p	Selevenjska šuma, april 1961.	1091	-	4	k
	p	Selevenjska šuma, april 1978.	1092	-	5	k
	p	rub Selevenjske šume, mart 1975.	1093	-	1	k
14.	o	Agrimonia eupatoria L.	538	719	v	n
		Subotica, pored pruge koja ide uz fabriku Zorka, jun 1964.				
15.	p	Agropyrum cristatum (Schr.) P.B.	1322	-	1	k
		Selevenjska šuma, jun 1979.				
16.	o	Agropyron pectinatum (M.B.) R. et Sch.	926	1107	1	k
		pustara Ludaš, jun 1958.				
17.	o	Agropyron repens (L.) Beauv	925	1106	1	k
		Subotica				
18.	o	Agrostis tenuis Sibth.	934	1115	1	k
		Između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1984.				
19.	o	Ajuga chamaeypitis (L.) Schreb.	642	823	1	k
		Palić, avgust 1959.				
20.	o	Ajuga genevensis L.	643	824	1	c
		livada kod Fodora, 29. maj 1959.				
21.	o	Alisma plantago-aquatica L.	851	1032	1	k
		Ludaš				
22.	o	Alkanna tinctoria (L.) Tsch.	636	817	1	k
		Dašćanska šuma, 14. maj 1958.				

	p	Daščanska šuma, april 1963.	1151	-	4	k
	p	Subotica-Radanovačka šuma, april 1957.	1152	-	1	k
	p	Daščanska šuma, 3. april 1950.	1153	-	2	k
	p	Selevenjska šuma, 5. april 1961.	1154	-	5	k
	p	Selevenjska šuma	1155	-	3	k
23.	o	Alliaria pitiolata (M.B.) Cav. et Grande	728	909	2	c
		Palički park, maj 1981.				
	p	Hrastovača, maj 1981.	284	-	1	k
*24.	o	Allium angulosum L.	863	1044	1	k
		vlažna livada kod šume ljubičica, 20. jul 1972.				
25.	o	Allium scorodoprasum L.	861	1042	2	c+p
		Palički park, jun 1981.				
	p	Palički park, jun 1981.	1246	-	1	k
	p	česta na peščari, jul 1972.	1247	-	3	k
26.	o	Allium sphaerocephalum L.	862	1043	1	k
		između Bačkih vinograda i Horgoša, avgust 1966.				
*27.	o	Allium paniculatum L.	864	1045	1	k
		livada kod 7. km, 29. jul 1979.				
28.	o	Alopecurus pratensis L.	938	1119	1	k
		Palić, 13. maj 1951.				
	p	Palić, 13. maj 1951.	1330	-	2	k
29.	o	Alnus glutinosa (L.) Gaertn. -P.R.-	1087	1238	1	g
30.	o	Althaea officinalis L.	607	788	1	c+p
		Subotica				
31.	o	Althaea rosea (L.) Cav.	953	1134	1	n
32.	o	Alyssum alyssoides (L.) L.	709	890	6	k
		pored puta prema Hrastovači, 15. jun 1974.				
	p	Subotica, 12. jun 1974.	1294	-	4	k
33.	o	Alyssum desertorum Stapf.	710	891	4	k
		Daščanska šuma, 20. jun 1969.				
	p	Daščanska šuma, 12. jun 1969.	1295	-	1	k
34.	o	Alyssum montanum L. ssp. gmelini (Jord.) E. Schamid	708	809	1	k
		30. april 1950.				
	p	Daščanska šuma, 30. april 1950.	1292	-	3	k
	p	Subotica, 30. april 1950.	1293	-	3	k
35.	o	Alyssum tortuosum W. et K.	711	892	3	k
		Daščanska šuma, 20. april 1962.				
	p	Daščanska šuma, 1955.	1296	-	1	k

	p	Hrastovača, april 1978.	1297	-	3	k
	p	Hrastovača, 30. april 1950.	1298	-	1	n
	p	Daščanska šuma, 30. april 1950.	1299	-	2	k
	p	Daščanska šuma, april 1963.	1300	-	2	k
	p	Selevenjska šuma, 10. maj 1991.	1392	-	3	k
36.	o	Amarantus albus L.	816	1022	1	k
		Subotica, avgust 1962.				
37.	o	Amaratus angustifolius Lam.	824	1029	2	c
		Mali Idoš, 1963.				
38.	o	Amarantus blitoides Watson. f. typicus Morarin	1025	1207	2	n+c
		Subotica, avgust 1964.				
39.	o	f. erectus Fr. Zimm. in Thell.	1026	1208	2	k
		Subotica - Palić, 28. avgust 1964.				
40.	o	f. Thellungi Sennen	1027	1209	1	n
		pored kolskog puta Titel, 19. oktobar 1963.				
41.	o	f. densifolius Uline et Bray	1028	1210	1	k
		aleja borova Palić, 12. avgust 1963.				
42.	o	f. scleropoides Thell.	1029	1211	1	k
		put prema Paliću, 30. avgust 1963.				
43.	o	f. Roverchoni Uline. et Bray.	1030	1212	1	k
		na ulici Subotica, Novi grad, 18. jul 1964.				
44.	o	f. arenarius Priszter	1031	1213	1	k
		pored pruge fabrike Zorka, 15. avgust 1964.				
45.	o	f. caespitosus Priszter	1032	1214	5	k
		pored tuševa na Paliću, 12. avgust 1963.				
46.	o	f. suberectus Priszter	1033	1215	3	n
		na rubu kukuruzišta Gornji Breg kod Sente, 17. avgust 1963.				
47.	o	Amarantus blitoides Watson.	818	1023	1	k
		pored ograde železničke stanice, Subotica, 13. jul 1963.				
48.	o	Amarantus caudatus L.	812	1018	1	k
		Senta, jul 1962.				
	p	Senta, obala Tise, jul 1962.	1259	-	1	c
49.	o	Amarantus chlorostachys Willd.	814	1020	2	c
		Palić, avgust 1962.				
50.	o	Amarantus crispus (Lesp. et Thev.) N. Terr.	820	1025	v	k
		Subotica kod fabrike Zorka, avgust 1963.				

51.	o	Amarantus deflexus L.	822	1026	2	c
		Subotica na ulici, avgust 1963.				
52.	o	Amarantus gracizans L. ssp. Silvester (Vill.) Brenen.	817	1022	2	c
53.	o	Amarantus hybridus L.	823	1027	2	k
		Subotica na ulici, avgust 1963.				
54.	o	Amarantus lividus L. ssp. ascendens (Lois.) Soó	819	1024	2	c
55.	o	Amarantus patulus Bertol.	815	1021	1	c
		Senta, železnička stanica, avgust 1963.				
	p	Gajevo ulica - Subotica	1410	-	2	c
56.	o	Amarantus retroflexus L.	813	1019	3	c
		Subotica, avgust 1962.				
57.	o	Amarantus sp.	821	1028	1	n
		Subotica				
	p	Subotica	1260	-	1	c
	p	Novi Sad, gradilište	1261	-	1	k
58.	o	Ambrosia elatior L.	992	1173	1	n
59.	o	Amorpha fruticosa L.	564	745	1	k
		Subotica, jun 1959.				
60.	o	Anagalis arvensis L.	802	1008	1	k
61.	o	Anchusa officinalis L.	634	815	1	k
		okolina Subotice, jul 1951.				
	p		1148	-	2	c
62.	o	Andropogon ischaemum L.	948	1129	3	c
		Subotica - Palić, oktobar 1961.				
63.	o	Angelica sylvestris L.	594	775	1	c
		vlažna livada kod Fodora, 1978.				
	p	Jasenovačka šuma, 3. oktobar 1989.	1376	-	1	c
64.	o	Anthemis austriaca Jacq.	754	935	1	k
		Hrastovača, 17. jul 1959.				
	p	Subotica, jun 1951.	1193	-	1	k
	p	Subotica, jun 1969.	1194	-	2	k
65.	o	Anthemis arvensis L.	755	936	1	k
		jun 1961.				
66.	o	Anthemis ruthenica M.B.	994	1175	1	n
67.	o	Anthericum ramosum L.	1090	-	2	c+p
		Selevenjska šuma, jun 1973.				
68.	o	Anthriscus sylvestris (L.) Hoffm.	589	770	1	k
		Hrastovača, maj 1979.				
69.	o	Anthyllis macrocephala Wender.	561	742	1	k
		Selevenjska šuma, jun 1968.				
	p	Selevenjska šuma	1116	-	2	k

70.	o	Apera spica-venti (L.) P.B.	935	1116	2	k
		Horgoš, jun 1984.				
	p	livada pored E-5 puta, jun 1984.	1327	-	2	k
71.	o	Arabidopsis thaliana (L.) Heynh.	714	895	3	k
		Daščanska šuma, 7. april 1959.				
72.	o	Arabis hirsuta (L.) Scop.	718	899	1	k
		Subotička peščara, maj 1972.				
73.	o	Arabis recta Vill.	717	898	2	k
		Daščanska šuma, 9. april 1959.				
74.	o	Arenaria serpyllifolia L.	850	991	v	k
		Subotica, 27. maj 1959.				
75.	o	Artemisia campestris L.	760	942	1	c
		čistina u Daščanskoj šumi, 5. jul 1959.				
	p	Selevenjska šuma, 17. septembar 1990.	1410	-	1	c
76.	p	Artemisia maritima L.	1263	-	1	k
		obala Slanog jezera				
77.	o	Artemisia maritima L. ssp. monogyna (W. et K.) Gaus.	1088	941	1	c
		Slano jezero, 3. oktobar 1963.				
78.	o	Artemisia vulgaris Raf.	996	1177	1	n
79.	p	Aruncus silvester Kost.	1368	-	2	l+c
80.	o	Asperula glauca (L.) Boss.	598	779	2	k
		između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1979.				l
	p	livada kod 7. km, 10. maj 1991.	1378	-	2	k
	p	livada kod 7. km	1132	-	1	k
81.	o	Asperula cynanchica L.	599	780	2	k
		česta u okolini Subotice				
	p	Subotica - Horgoš, 1975.	1133	-	4	k
	p	Ludaško jezero	1134	-	4	k
82.	o	Asplenium ruta - muraria L.	508	689	v	n
		na ogradi kuće na Bajskom putu				
83.	o	Asplenium trichomanes L.	507	688	v	n
		na ogradi kuće na Bajskom putu				
84.	o	Asparagus officinalis L.	870	1051	1	
		Daščanska šuma				
85.	o	Aster linosyris (L.) Berbh.	989	1170	1	n
	o	Horgoš, avgust 1972.	747	928	2	k
	p	šuma Ljubičica, 1984.	1187	-	4	n+c
86.	o	Aster punctatus W. et K.	1232	-	1	n+c
		veliki stočni pašnjak Horgoš, avgust 1979.				
	p	livada između Bačkih vinograda i	1400	-	3	k

		Horgoša, 25. septembar 1990.				
87.		Aster tripolium L. ssp. pannonicus (Jacq.) Beck	748	929	v	k
88.	o	Astragalus asper Wulfen.	567	748	3	N+C
		Horgoš, jul 1962.				
89.	o	Astragalus austriacus Jacq.	568	749	1	k
		Čantavir, 28. maj 1959.				
	p	zapadno od Selevenja na pešćanim humkama, 5. jun 1991.	1373	-	1	n+c
90.	o	Astragalus cicer L.	566	747	v	n+c
		Horgoš, jul 1962.				
91.	p	Astragalus dasyanthus Pall.	1374	-	2	k
		zapadno od Selevenja na pešćanim humkama, 5. jun 1991.				
92.		Astragalus excapus L.	565	746	1	k
		visoka obala Ludaškog jezera, jun 1974.				
	p	Ludaško jezero, jul 1958.	1117	-	2	k
93.	o	Astragalus varius Gmel.	570	751	v	k
		železnička pruga Bački vinogradi - Šupljak, jun 1987.				
94.	o	Atriplex hastata L.	794	999	1	k
		velika livada kod Horgoša, jesen 1984.				
	p	Slano jezero	1261	-	1	n+c
95.	o	Atriplex litoralis L.	827	997	1	k
		Slano jezero, 1984.				
	o		976	1157	1	n
	p	okolina Slanog jezera	1268	-	1	k
96.	o	Atriplex oblongifolia W. et K.	793	998	2	n+c
		pored puta prema Horgošu, 16. oktobar 1979.				
97.	o	Atriplex tatarica L.	1024	1205	1	n
98.	o	Ballota nigra L.	656	837	1	k
		3. oktobar 1963.				
99.	o	Barbarea vulgaris R. Br.	716	897	1	k
		kod Horgoša, 4. maj 1972.				
100.	o	Bassia sedoides (Pall.) Asch.	796	1001	5	n+p
		kod Horgoša, 4. maj 1981.				
101.	p	Batrachium trichophyllum (Chix.) Van der Bosh.	522	703	1	n+c
		u manjim jarcima u okolini Palića, 5. maj 1959.				
102.	o	Berteroa incana (L.) DC	712	893	1	k
*103.	o	Betonica officinalis L.	657	838	1	n
		na livadi prema Horgošu, 10. april				

		1968.				
104.	p	Betula pendula Roth.	1054	1235	2	g+c
		park na Paliću				
105.	p	Betula pubescens Ehrh -P.R.-	1357	-	1	n+p
*106.	o	Blackstonia acuminata (Koch et Zis) Domin	625	806	1	n
		pored Kireša prema Horgošu				
107.	o	Blysmus compressus (L.) Panz.	894	1075	v	k
		Ludaško jezero, jun 1971.				
108.	o	Bolboschoenus maritimus (L.) Palla	895	1076	1	n+c
		Palić, jun 1957.				
	p	Slano jezero, jun 1951.	1303	-	3	k
	p	Slano jezero, 27. septembar 1956.	1304	-	2	n+c
109.	o	Briza media L.	1414	-	2	n
		livada pored Jasenovačke šume, 18. maj 1990.				
110.	o	Bromus commutatus Schar.	906	1087	1	k
		vlažna livada između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1958.				
111.	o	Bromus inermis Leyss.	908	1089	v	n+c
		visoka obala Ludaškog jezera, jul 1979.				
	p	livada pored E-5 puta, jul 1979.	1316	-	2	n
112.	o	Bromus mollis L.	905	1086	3	k
		Subotica, jun 1959.				
113.	o	Bromus squarrosus L.	907	1088	2	k
		Subotička peščara, jun 1959.				
	p	Hrastovača, jun 1981.	1315	-	3	k
114.	o	Bromus sterilis L.	909	1090	1	k
		veoma česta na peščari				
	p	Subotica, jul 1959.	1317	-	2	k
115.	o	Bromus tectorum L.	910	1091	3	k
		Subotička peščara, jul 1979.				
116.	o	Bulbocodium vernum L.	857	1038	3	k
		Radanovačka šuma, granični pojas, april 1976.				
	p	Subotica, 1958.	1242	-	4	k
117.	o	Calamagrostis epigeios (L.) P.B.	936	1117	1	k
		Daščanska šuma, jun 1969.				
	p	Daščanska šuma, 5. jul 1959.				
118.	o	Calamintha acinos (L.) Clairv.	664	847	2	k
		Hrastovača, jul 1979.				
	p	Subotička peščara	1168	-	3	k
	p	na rubu Hajdukove šume, 5. jul 1959.	1167	-	3	k
119.	o	Calamintha clinopodium Spenn	663	844	3	k

		Hrastovača, jun 1986.				
	p	Ludaško jezero, 9. septembar 1957.	1166	-	1	k
120.	o	Calepina irregularia (Asso) Thell	704	885	4	k
		Daščanska šuma, 10. maj 1953.				
121.	o	Caltha palustris L.	510	691	1	k
		Subotica-Horgoš, 9. april 1959.				
122.	o	Calystegia sepium (L.) R.Br.	630	811	1	k
		Ludaš				
123.	o	Camelina microcarpa Andr.	731	912	1	n+p
		prema Horgošu, 5. maj 1959.				
124.	o	Campanula glomerata L.	742	923	1	k
		livada između Bačkih vinograda i Horgoša, 20. jul 1972.				
	p	Selevenjska šuma, 22. septembar 1989.	1395	-	3	k
124.	o	Campanula sibirica L.	743	924	1	k
		Hogoš, jul 1956.				
	p	Između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1972.	1275	-	1	k
125.	o	Camphorosma annua Pall. ssp. spontanea Serebriakov	795	1000	1	k
126.	o	Capsella bursa - pastoris (L.) Medik.	706	887	2	k
127.	o	Carex distans L.	903	1084	2	k
		močvara kod Fodora, 5. maj 1972.				
	p	Palić, maj 1979.	1314	-	1	k
128.	o	Carex divisa Huds.	898	1079	v	k
		Ludaško jezero, 5. maj 1959.				
	p	livada kod Fodora	1308	-	1	k
	p	livada između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1971.	1309	-	1	k
129.	o	Carex elata All.	901	1082	v	n+c
		Palić, 1958.				
130.	o	Carex gracilis Curt.	900	1081	v	n+c
		Kireš, april 1963.				
131.	o	Carex liparocarpus Gaud.	1312	-	2	k
		Hrastovača, april 1979.				
132.	o	Carex nitida Host.	902	1083	4	k
		Subotička pešćara, april 1963.				
	p	Ludaška pustara, 24. april 1958.	1311	-	1	k
	p	livada između Bačkih vinograda i Horgoša, maj 1979.	1311	-	1	k
133.	o	Carex riparia Curt.	904	1084	3	n+c
		Ludaško jezero, 2. april 1959.				
134.	o	Carex stenophylla Wahlb.	897	1078	4	k
		Subotica, maj 1951.				

135.	o	Carex vulpina L.	899	1080	1	k
		močvarna livada kod Fodora, 5. maj 1959.				
	p	Palić, 5. maj 1959.	1310	-	4	k
136.	o	Carpinus betulus L.	1052	1233	2	g+p
137.	o	Carpinus orientalis Mill.	1053	1234	2	g
138.	o	Carthamus lanatus L.	775	956	1	n
		Hrastovača, avgust 1961.				
139.	o	Celtis australis L. - D.M. -	1041	1222	1	g
	p	Palić - Ludaš	1349	-	2	g
140.	o	Celtis occidentalis L.	1042	1223	1	g
141.	o	Cenchrus paniculatus Benth.	984	1165	1	n
142.	o	Centaurea arenaria M.B. ssp. tauscheri (Kern) Soó	771	953	2	k
		česta na Subotičkoj peščari, 7. jul 1959.				
	p	Hrastovača 1984.	1201	-	1	k
	p		1202	-	2	k
143.	o	Centaurea diffusa Lam.	774	955	1	n+c
		pored železničke pruge prema Horgošu, septembar 1980.				
144.	o	Centaurea micranthos Gmel.	772	954	1	n+c
		prema Hrastovači, 11. septembar 1959.				
145.	o	Centaurea pannonica (Heuff.) Simk.	998	1179	1	n
	p	3. oktobar 1963.	1203	-	2	k
	o	1984.	773	-	1	n+c
146.	o	Centaurea sadleriana Janka.	770	952	2	k
		okolina Ludaša, 1964.				
147.	o	Centaurium minus Monch.	624	805	1	k
148.	o	Centaurium pulchellum (Sw.) Druce.	623	804	3	k
149.	o	Centaurium uliginosum (W. et K.) Bock.	622	803	3	k
		Ludaš				
	p	Ludaš	1142	-	3	k
	p	Kapetanov rit, slatinska livada	1385	-	1	k
		7. avgust 1990.				
150.	o	Cephalanthera rubra (L.) Rich.	881	1062	1	k
		Daščanska šuma, 1950.				
151.	o	Cerastium arvense L.	846	987	v	k
		Slano jezero, maj 1959.				
152.	o	Cerastium dubium (Best.) Schwarz.	845	986	v	k
		na slatinama prema Horgošu, 4. maj 1959.				
153.	o	Cerastium semidecandrum L.	844	985	4	k

		Subotica				
*154.	o	Ceratocephalus testiculatus (Cr.) Roth.	514	695	1	k
		pored pruge kod stadiona, 31. mart 1951.				
155.	o	Cerinth minor L.	604	821	1	k
		Palić, 1950.				
156.	o	Chamaecytisus austriacus (L.) Link.	546	726	1	n
		Daščanska šuma, padina jedne dipe				
157.	o	Chelidonium majus L.	698	879	1	k
		23. mart 1957.				
158.	o	Chenopodium album L.	791	995	1	k
		mali Palić, 3. oktobar 1963.				
159.	o	Chenopodium aristatum L.	1020	1201	1	n
160.	o	Chenopodium ficifolium Sm.	1021	1202	1	n
161.	o	Chenopodium glaucum L.	792	996	1	k
		Palić, septembar 1963.				
162.	o	Chenopodium hybridum L.	975	1156	1	n
163.	o	Chenopodium urbanum L.	1023	1203	1	n
164.	o	Chenopodium viride L.	974	1155	1	n
165.	o	Chlorocyperus glomeratus Palla	891	1072	1	k
		Senta, obala Tise, septembar 1969.				
166.	o	Chondrilla juncea L.	1000	1181	1	n
167.	o	Chrysopogon gryllus (Torn.) Trin.	949	1130	3	n+c
		između jezera Palić i Ludaš, jul 1959.	1338	-	1	k
	p	Selevenjska šuma, jun 1979.				
168.	o	Cirsium arvense (L.) Scop. var. vestitum W. et Gr.	766	948	1	n+c
		pored E-5 puta prema Horgošu, septembar 1979.				
169.	o	Cirsium brachycephalum Jur.	768	950	1	k
		Selevenjska šuma, jul 1972.				
170.	o	Cirsium canum (L.) All.	764	949	1	k
		kod šume ljubičica, 1984.				
171.	o	Cirsium pannonicum (L.) Lk.	997	1178	1	k
172.	o	Colchicum arenarium W. et K.	858	1039	2	k
		Selevenjska šuma, 1961.				
	p	Selevenjska šuma, 1979.	1243	-	4	k
	p	Selevenjska šuma, 1984.	1244	-	2	k
173.	o	Conium maculatum L.	987	1168	1	k
	p	Makova sedmica - pored puta	1131	-	1	n+c
174.	o	Consolida orientalis (Gay.) Schrod.	512	693	1	k
		Hrastovača, jun 1984.				
175.	o	Consolida regalis S.F. Graj. ssp.	511	692	1	k

		paniculata (Host.) Soó				
		Makova sedmica, u zapuštenom voćnjaku, jun 1979.				
176.	o	Convolvulus arvensis L.	1014	1195	1	k
177.	o	Corispermum nitidum Klt.	798	1003	3	n+p
		Subotica, 11. oktobar 1957.				
	p	Palić, 30. avgust 1958.	1250	-	1	n+c
	p	Tavankutska šuma, 11. avgust 1990.	1408	-	1	n+p
178.	o	Cornus sanguinea L.	587	768	2	n+c
		zapadno od Horgoša, maj 1972.				
	o	Palički park, 7. maj 1959.	1087	1268	1	n+c
179.	o	Coronilla varia L.	571	752	1	n+c
180.	o	Corylus avellana L. - L.L. -	1056	1237	1	g+p
	p		1358	-	1	g+p
181.	o	Crategus monogyna Jacq. -D.M.-	528	709	1	n+c
		Palički park - Subotica, 7. maj 1959.				
	p	Palić i Hrastovača, jun 1979.	1099	-	6	g
	p	jun 1959.	1100	-	1	p
	p	Deliblato, septembar 1954.	1369	-	1	g+p
182.	o	Crepis capillaris (L.) Wallr.	1018	1199	1	n
183.	o	Crepis rheadifolia M.B.	1044	1185	1	n
184.	o	Crepis tectorum L.	1005	1186	1	n
185.	p	Crepis sp.	1207	-	1	k
		pored puta prema Hrastovači, jun 1984.				
186.	o	Crocus variegatus Hoppe. et Horsch.	872	1053	3	k
		put prema tresetištu, mart 1980.				
186	o	Cruciata ciliata Opiz. em Soó	600	780	v	n
		Selevenjska šuma, maj 1959.				
187.	o	Crypsis aculeata (L.) Alt.	939	1120	3	k
		Krvavo Jezero, 22. avgust 1958.				
	p	Slano Jezero	1333	-	1	k
	p		1332	-	1	k
	p	Slano Jezero, avgust 1958.	1331	-	1	k
188.	p	Cucubalus baccifer L.	1404	-	1	n+c
		Jasenovačka šuma, 3. oktobar 1990.				
189.	o	Cuscuta sp.	631	812	1	k
		Subotica				
190.	o	Cynanchum vincetoxicum (L.) Pers.	627	808	1	n+c
		Hrastovača				
	p	avgust 1978.	1144	-	3	k
	p	Dašćanska šuma	1145	-	1	k
191.	o	Cynodon dactylon (L.) Pers.	930	1111	2	k

		Subotica				
192.	o	Cynoglossum officinale L.	632	813	1	k
		Hajdukova šuma, 10. maj 1953.				
	p	Subotica, 21. maj 1959.	1147	-	1	k
193.	o	Cyperus fuscus L.	889	1070	2	k
		obala Kravog jezera, jun 1969.				
	p	Palić, avgust 1951.	1302	-	1	k
194.	p	Cytisus ratisbonensis (L.) Rothm.	1375	-	3	n+c
		Seleverjska šuma, 12. jun 1990.				
195.	o	Dactylis glomerata L.	950	1131	1	n+c
196.	o	Daucus carota L.	597	778	1	n+c
197.	p	Descurainia sophia (L.) Welb.	1287	-	2	k
		Subotica, 5. maj 1957.				
198.	o	Dianthus giganteiformis Borb.	971	1152	1	k
	o	livada pored pruge Bački vinogradi - Horgoš, jun 1984.	840	981	v	k
	p		1225	-	3	k
199.	o	Dianthus pontedere Kerner	839	980	2	k
		Subotica, jun 1951.				
	p	Horgoš, 30. maj 1959.	1221	-	2	k
	p	Subotica, jun 1959.	1222	-	2	k
	p	Subotica, jun 1972.	1223	-	2	k
	p	livada duželezničke pruge Bački vinogradi - Horgoš, jun 1972.	1224	-	1	k
200.	o	Dianthus serotinus W. et K.	841	982	2	k
		Daščanska šuma, 1965.				
	p		972	1153	1	k
	p	Daščanska šuma, 9. avgust 1962.	1227	-	2	k
	p	Daščanska šuma, 7. jul 1956.	1226	-	3	k
201.	p	Dianthus superbus L.	1403	-	3	k
		čistina Jasenovačke šume, 3. oktobar 1990.				
202.	o	Digitaria sanguinalis (L.) Scop.	982	1163	1	n
203.	o	Diplotaxis muralis (L.) DC	702	883	1	k
		okolina Palića, 12. jul 1969.				
204.	o	Diplotaxis tenuifolia (Jusl.) DC	967	1148	1	n
205.	o	Draba nemorosa L.	713	894	4	k
		Daščanska šuma, 7. april 1959.				
206.	o	Echinochloa crus-galli (L.) P.B.	945	1126	2	n+p
		Subotica, septembar 1961.				
207.	o	Echynocystis lobata (Michx.) Tor. ey Gray	1015	1119	1	k
208.	o	Echium vulgare L.	641	822	1	n+c
209.	o	Echium vulgare L.	1082	1264	2	g+c

210.	o	<i>Eleocharis palustris</i> (L.) R. et Sch.	1306	-	1	k
		Subotica, 4. maj 1956.				
211.	o	<i>Epilobium parviflorum</i> (Schreb.) Witt.	583	764	2	n+c
		Palić, 14. jul 1965.				
	p	Palić	1122	-	4	n+c
212.	o	<i>Epipactis atrorubens</i> (Hoffm.) Schult.	882	1063	5	n+c
		Subotica, Hajdukova šuma, jun 1962.				
213.	o	<i>Equisetum palustre</i> L.	1008	1189	1	n
214.	o	<i>Equisetum ramosissimum</i> Desf.	506	687	2	k
		Čeleznički nasip kod Palića, jun 1969.				
215.	o	<i>Eragrostis pilosa</i> (L.) P.B.	981	1162	1	n
216.	o	<i>Eragrostis poaeoides</i> P.B.	929	1110	2	k
		Subotica, 4. oktobar 1953.				
217.	o	<i>Erica carnea</i> L.	1077	1258	3	n+c
218.	o	<i>Erigeron canadensis</i> L.	990	1171	1	n
219.	o	<i>Erodium cicutarium</i> (L.) L'Herit.	11089	-	1	n
220.	o	<i>Erophila verna</i> (L.) Chev.	715	896	v	k
		Subotica, 5. mart 1956.				
221.	o	<i>Eryngium campestre</i> L.	588	769	1	n
		Kajićeva okuka - peščara, 8. jun 1971.				
222.	o	<i>Erysimum diffusum</i> Ehrh.	726	907	3	n+c
		Hajdukova šuma, 23. jun 1957.				
	p	Hrastovača, 24. jun 1972.	1282	-	1	k
	p	Hrastovača, 24. jun 1972.	1281	-	2	k
223.	o	<i>Erysimum repandum</i> L.	725	906	1	k
224.	o	<i>Eupatorium cannabinum</i> L.	774	925	1	n+c
		Selevenjska šuma, 20. septembar 1972.				
	p	Selevenjska šuma	1182	-	1	n+c
225.	o	<i>Euphorbia cyparissias</i> L.	619	800	2	k
*226.	o	<i>Euphorbia maculata</i> L.	616	797	1	k
		Čeleznička pruga kod Palića				
227.	o	<i>Euphorbia palustris</i> L.	617	798	1	k
		vlažna livada prema Horgošu				
228.	o	<i>Euphorbia pannonica</i> Host.	618	799	1	k
		Horgoš				
229.	o	<i>Euphorbia seguleriana</i> Neck.	620	801	1	k
*230.	o	<i>Euphrasia stricta</i> D. Walff.	684	865	1	k
		Selevenjska šuma, 28. avgust 1972.				
231.	o	<i>Fagus moesiaca</i> (K. Maly.) Czecz.	1058	1239	2	n
232.	o	<i>Falcaria vulgaris</i> Beruch.	983	1164	1	n
233.	o	<i>Festuca arundinacea</i> Schreb.	914	1095	1	k
		stočni pašnjak kod Horgoša, jun 1979.				

	p	zapadno od Horgoša, jun 1984.	1319	-	1	k
234.	o	Festuca pseudovina Hack.	912	1093	v	k
		Slano Jezero				
235.	o	Festuca vaginata W. et K.	911	1092	2	k
		Subotica, 7. jul 1958.				
	p	Subotica, jul 1959.	1318	-	5	k
236.	o	Festuca valleslaca Schl.	913	1094	v	k
		Subotička peščara, jun 1969.				
237.	o	Ficaria verna Huds.	515	693	1	k
		Subotica, april 1959.				
238.	o	Filipendula vulgaris Moench.	537	718	1	n+c
		Subotica-Palić, jun 1952.				
	p	Palić, jun 1950.	1109	-	1	k
	p	Hajdukova šuma, maj 1978.	1110	-	1	k
	p	livada između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1979.	1111	-	1	k
239.	o	Frangula alnus Mill.	1078	1259	3	n+p
		Subotica				
240.	o	Fragaria viridis Dush.	530	711	1	k
		Selevenjska šuma, 12. maj 1979.				
241.	o	Fraxinus angustifolia Vahl. ssp. pannonica Fukarek	621	802	1	n+p
		šuma ljubičica, 1964.				
	p	Jasenovačka šuma, 3. oktobar 1990.	1383	-	1	n+p
242.	o	Fraxinus excelsior L.	1047	1228	2	n+p
243.	o	Fraxinus ornus L.	1048	1229	3	n+c
244.	o	Fumana procumbens (Dum.) Gr. et Gord.	734	915	1	k
		7. jul 1956.				
	p		969	1150	1	k
245.	o	Fumaria officinalis L.	699	880	1	n+c
		Subotica				
246.	o	Fumaria Vaillantii Loisel.	700	881	v	k
		Palić				
247.	o	Gagea arvensis (Pers.) Dum..	860	1041	1	k
		Palički park, 11. april 1958.				
248.	o	Gagea pusilla (Schm.) Schult	859	1040	v	k
		Subotica, 22. mart 1959.				
	p	Subotica, 1971.	1245	-	2	k
249.	o	Galinsoga parviflora Cav.	993	1174	1	n
250.	o	Galium verum L.	601	782	1	k
	p	livada kod Fodora	1136	-	1	k
251.	o	Genista tinctoria L. ssp. elatior (Koch.) Simk.	544	725	1	k

		Ludaš, jul 1972.	1112	-	2	n+c
	p	livada prema Horgošu				
252.	o	Gentiana pneumonanthe L.	626	807	1	n+c
	p		1253	-	1	n+c
	p	u maloj depresiji Selevenjske šume	1384	-	2	n+c
		22. septembar 1989.				
	p		1143	-	1	n+c
253.	o	Geranium robertianum L.	612	793	1	n+c
		Hrastovača				
	p		956	1137	1	n
254.	o	Geum urbanum L.	536	717	1	k
		Palički park, avgust 1958.				
	p	Palić, 24. april 1950.	1081	-	1	k
255.	o	Glechoma hederacea L.	651	832	3	k
		Subotica, 24. maj 1958.				
256.	o	Glyceria fluitans (L.) R.Br.	916	1097	1	n+c
		Ludaško jezero, jun 1961.				
257.	o	Glyceria maxima (Hortm.) Holmbg.	915	1096	1	n+c
		Ludaš, jun 1956.				
258.	o	Gnaphalium luteo - album L.	750	931	1	k
		Slano jezero, 22. avgust 1958.				
259.	o	Gratiola officinalis L.	677	858	2	n+c
		okolina Palića, 10. jun 1972.				
	p	Hajdukovo, jul 1975.	1175	-	2	k
260.	o	Gypsophila arenaria W. et K.	835	976	1	k
		Selevenjska šuma, 25. jul 1979.				
	p	Selevenjska šuma, 17. septembar 1990.	1406	-	1	n+c
	p	Deliblato	1219	-	1	n+c
261.	p	Gypsophila muralis L. ssp. stepposa (Klokov) Soó in Soó	1407	-	2	k
		Selevenjska šuma, 17. septembar 1990.				
262.	o	Gypsophila paniculata L.	836	973	1	n+c
		Selevenjska šuma, 1962.				
	p	Selevenjska šuma	1220	-	1	n+c
263.	o	Heleocholea schoenoides (L.) Host.	894	1077	1	k
		Slano jezero				
264.	o	Heleocharis palustris (L.) R.Br.	940	1121	1	k
		Slano jezero, 22. avgust 1958.				
	p	Slano jezero	1334	-	2	k
265.	o	Helianthemum nummularium (L.) Mill.	733	914	3	n
		Subotica, 25. jul 1979.				

	p	Selevenjska šuma, 25. jun 1972.	1269	-	2	n+c
	p	Hrastovača, jun 1984.	1270	-	2	k
266.	o	Helianthemum ovatum (Viv.) Dun.	732	913	v	n
		Hrastovača, 25. jul 1979.				
	p	Selevenjska šuma, 25. septembar 1989.	1394	-	1	n+c
267.	o	Helictotrichum pubescens (Huds.) Pilger	931	1112	4	k
		Subotička peščara, jun 1981.				
268.	o	Helmenthia echioides (L.) Gärtn.	778	959	1	k
		Kamaraš kod Horgoša, septembar 1986.				
269.	p	Hesperis silvestris Cr.	1393	-	1	n+c
		rub Jasenovačke šume, 12. jul 1990.				
270.	o	Hesperis tristis L.	724	905	1	k
		Selevenjska šuma, 27. maj 1959.	788	969	1	n
271.	o	Hieracium bauhini Bess.				
		Selevenjska šuma, 29. maj 1959.	1006	1187	1	n
	p	Hrastovača, maj 1984.	1209	-	2	k
	p	Selevenjska šuma, 29. maj 1959.	1208	-	1	k
	p	livada kod Fodora, maj 1984.	1210	-	2	k
270.	o	Hieracium pilosella L.	787	968	4	k
		Daščanska šuma, 29. maj 1959.				
273.	o	Hieracium umbellatum L.	1007	1188	1	n
274.	o	Holoschoenus vulgaris Link.	893	1074	v	n
		Subotica - livada, jun 1956.				
275.	o	Hordeum hystrix Roth.	928	1109	1	k
		Slano Jezero, 28. jun 1956.				
	p	Slano Jezero	1324	-	1	k
276.	o	Hypericum perforatum L. ssp. angustifolium (DC) Gaud.	741	922	3	n+c
		Hajdukova šuma, 22. jun 1957.				
	p	Kamara kod Horgoša, jun 1984.	1274	-	1	n
277.	o	Hypericum perforatum L.	740	921	1	k
		27. maj 1957.				
278.	o	Inula britannica L.	753	934	4	k
		Slano Jezero, 22. avgust 1958.				
279.	o	Inula salicina L.	751	932	2	k
		Horgoš, jun 1979.				
	o		991	1172	1	n
	p	Jasenovačka šuma, 3. oktobar 1990.	1396	-	2	n+c
	p	šuma ljubičica, jul 1972.	1188	-	1	n+c
	p	livada između Bačkih vinograda i Horgoša, jul 1972.	1189	-	1	k

	p	Horgoš, 5. septembar 1968.	1191	-	1	k
280.	o	Inula salicina L. ssp. denticulata (Borb.) Jav.	752	933	2	k
		Subotica, jun 1979.				
	p	jun 1984.	1192	-	1	k
281.	o	Iris humilis Georgi ssp. arenaria (W. et K.) A. et Love.	874	1055	1	k
		Selevenjska šuma, april 1972.				
282.	o	Iris pumila L.	873	1054	3	k
		Horgoš, april 1965.				
283.	p	Iris sibirica L.	1412	-	3	n+c
		Jasenovačka šuma, 18. maj 1990.				
284.	o	Iris spuria L.	875	1056	1	k
		kod šume ljubičica				
	p	kod šume ljubičica	1233	-	2	k
	p	kod šume ljubičica	1234	-	1	k
	p	kod šume ljubičica	1235	-	1	k
	p	Jasenovačka šuma, 18. maj 1990.	1413	-	3	n+c
285.	o	Juncus atratus Krock	877	1058	v	k
		Ludaško jezero, jun 1972.				
286.	o	Juncus articulatus L.	878	1059	2	k
		Ludaško jezero, jun 1972.				
	p	Ludaško jezero, jun 1972.	1236	-	4	n+c
287.	o	Juncus compressus Jacq.	879	1060	v	k
		livada prema Horgošu, jun 1972.				
288.	o	Juncus gerardi Lois.	880	1061	1	k
		livada pored E-5 puta, prema Horgošu, april 1979.				
289.	o	Juncus inflexus L.	1237	-	2	k
		Ludaško jezero, jun 1972.				
290.	o	Juncus subnodulosus Schrk.	876	1057	v	k
		Ludaško jezero, jun 1972.				
291.	o	Knautia arvensis (L.) Coult.	605	786	1	k
		Palić, 28. maj 1959.				
292.	o	Kochia laniflora (Gmel.) Borb.	797	1002	v	k
		Subotica, 16. septembar 1956.				
293.	o	Koeleria cristata (L.) Pers. em Borb.	933	1114	1	k
		Subotička peščara, jun 1969.				
	p	livada između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1981.	1326	-	3	k
294.	o	Koeleria glauca DC.	932	1113	1	k
		Hrastovača, jun 1984.				
	p	Subotička peščara, jun 1969.	1325	-	1	k
295.	o	Koeleria paniculata Lxm.	1079	1260	2	g+c

		O.š. Moša Pijade Kikinda, 20.jun 1968.				
296.	o	Lactuca quercina L.	786	967	1	n+c
		Hrastovača, jun 1984.				
297.	o	Lactuca serriola Torn.	1003	1184	1	n
298.	o	Lamium amplexicaule L.	653	834	1	k
		Subotica, 26. mart 1951.				
299.	o	Lamium purpureum L.	654	835	1	k
		Subotica, 26. mart 1951.				
300.	o	Lapsana communis L.	776	957	1	n
		Subotica - Harambašićeva ulica				
301.	o	Lathyrus hirsutus L.	579	760	2	n+c
		Bački vinogradi - Horgoš, jun 1975.				
302.	o	Lathyrus nissolia L.	578	759	2	n+c
		Horgoš, jun 1951.				
303.	o	Lathyrus pratensis L.	580	761	3	n+c
		Bački vinogradi - Horgoš, jun 1970.				
304.	o	Lavatera thuringiaca L.	1381	-	1	n+c
		čistina Jasenovačke šume, 3. oktobar 1989.				
305.	p	Leontodon autumnalis L.	1399	-	3	k
		livada kod Fodora, 12. septembar 1979.				
306.	o	Leontodon hispidus L.	777	958	1	n
		9. oktobar 1957.				
307.	o	Leonurus cardiaca L.	655	836	1	n+c
		Palić, okolina Kravog jezera, 6. jun 1959.				
308.	o	Lepidium cartilagineum (J.May.) Thell.	705	886	1	k
		livada kod Fodora, 5. jun 1972.				
309.	p	Lepidium crassifolium W. et K.	1290	-	1	k
		Fodor, 5. jun 1972.				
	p	livada kod Fodora, jun 1972.	1291	-	1	k
310.	o	Ligustrum vulgare L.	1046	1227	1	n+c
		Palički park, 7. maj 1959.				
311.	o	Limonium gmelini (Willd.) O. Ktze. asp. hungarica (Krakov) Soó	803	1009	1	k
		Fodor, 22. avgust 1958.				
	p	Horgoš, 1965.	1255	-	1	k
312.	o	Linaria genistifolia (L.) Mill.	961	1142	1	n
313.	o	Linaria vulgaris Mill.	676	857	1	n+c
314.	o	Linum austriacum L.	610	792	2	k
		između Bačkih vinograda i Horgoša				
	p	Selevenjska šuma, 22. septembar	1382	-	1	n+c

		1989.				
315.	o	Linum perenne L.	611	792	2	k
		Palić				
	p	velika livada pored Kireša	1139	-	1	k
	p	livada između Bačkih Vinograda i Horgoša	1140	-	1	k
316.	o	Lithospermum officinale L.	638	819	1	k
		Hrastovača, avgust 1981.				
	p	Selevenjska šuma, jun 1969.	1156	-	3	n+c
	p	Hrastovača, septembar 1984.	1157	-	1	k
	p	Selevenjska šuma, 22. septembar 1989.	1386	-	1	n+c
317.	o	Lolium perenne L.	924	1105	1	n+c
		Subotica				
	p	Subotica	1321	-	2	k
318.	o	Lonicera tatarica L.	1081	1262	1	n+c
		Subotica, 24. jun 1959.				
319.	o	Lotus corniculatus L.	562	743	1	k
320.	o	Lotus tenuis Klt.	563	744	1	n
	p	Slano jezero, 1956.	1267	-	1	k
321.	o	Lychnis flos-cuculi L.	973	1154	1	n
	o	Hajdukovo, 3. maj 1971.	833	974	1	k
322.	o	Lycium barbatum L.	959	1140	1	n
323.	o	Lycopus europaeus L.	669	850	1	k
		Palić, 10. septembar 1959.				
324.	o	Lysimachia nummularia L.	800	1006	3	k
		Kamaraš kod Horgoša, jun 1985.				
	p	Horgoš, jun 1985.	1251	-	2	k
325.	o	Lysimachia vulgaris L.	801	1007	1	k
		rub livade kod šume ljubičica, 9. jun 1959.				
	p		1252	-	1	n+c
326.	o	Lythrum salicaria L.	582	763	1	n+c
327.	o	Lythrum virgatum L.	581	762	1	k
		vlažna livada kod Horgoša, jul 1974.				
	p	između Bačkih vinograda i Horgoša				
328.	o	Malva neglecta Wallr.	609	790	1	k
		Palić, 3. oktobar 1963.				
329.	o	Malva silvestris L.	608	789	1	n+c
		Palić				
330.	o	Marrubium peregrinum L.	648	829	1	c
		rub Hrastovače, 16. septembar 1956.				
	p	rub Hajdukove šume, avgust 1969.	1161	-	2	n+c
331.	o	Marrubium vulgare L.	647	828	1	k

		Palić, 3. oktobar 1963.				
332.	o	Medicago falcata L.	550	731	1	n+c
		Subotica, 20. maj 1959.				
333.	o	Medicago falcata L. var. minor Gaud.	951	1132	1	n
334.	o	Medicago lupulina L.	549	730	1	n+c
		okolina Subotice				
335.	o	Medicago minima (L.) Bartol.	552	733	2	k
		Subotička peščara				
336.	o	Medicago prostrata Jacq.	551	732	2	n+c
		Palić - Horgoš, jun 1959.				
337.	o	Medicago sativa L.	1010	1191	1	n
338.	o	Melandrium album (Mill.) Garcke.	834	975	1	n+c
339.	o	Melica transsilvanica Schur.	922	1103	2	k
		istočna obala Ludaškog jezera, 3. jun 1958.				
	p	istočna obala Ludaškog jezera	1320	-	2	n+c
340.	o	Melilotus albus Medic.	553	734	1	n+c
341.	o	Melilotus dentatus (W.et K.) Pers.	555	736	1	n
342.	o	Melilotus officinalis (L.) Pall.	554	735	1	n+c
343.	o	Mentha aquatica L.	671	852	v	k
		Palić, 24. avgust 1958.				
344.	o	Mentha longifolia (L.) Huds.	670	851	1	n+c
		Palić, 16. septembar 1956.				
345.	o	Mercurialis annua L.	614	795	1	k
		Dudova šuma, 19. oktobar 1957.				
346.	o	Mercurialis perennis L.	615	796	1	k
		Hrastovača				
347.	o	Minuartia glomerata (M.B.) Deg.	848	989	1	k
		Subotica, 17. jun 1959.				
	p		1228	-	2	k
348.	o	Minuartia verna (L.) Hiern.	849	990	v	k
		Daščanska šuma, jul 1956.				
	p		1229	-	1	k
	p	Subotička peščara, jun 1979.	1230	-	v	k
349.	o	Molinia coerulea (L.) Moench.	923	1104	3	k
		vlažna livada kod šume ljubičica, jun 1972.				
350.	o	Morus alba L.	1084	1265	4	l
351.	o	Muscari comosum (L.) Mill.	867	1048	2	n+c
		visoka obala Ludaškog jezera, jun 1961.				
352.	o	Muscari racemosum (L.) Mill.	868	1049	3	k
		Hajdukova šuma, 21.maj 1959.				
353	o	Muscari tenuiflorum Tausch.	869	1050	1	n

		livada između Bačkih vinograda i Horgoša, 15. april 1972.				
354.	o	Myagrum perfoliatum L.	707	888	1	n+c
		pored pešačke staze kod 7. km, 12. jun 1972.				
355.	o	Myosoton aquaticum (L.) Mocneh.	843	984	1	n+c
		Kamaraš kod Horgoša, jul 1984.				
356.	o	Myosotis hispida Schl.	958	1139	1	n
357.	o	Myosotis stricta Lk.	637	818	v	k
		Palić - Horgoš, 9. april 1959.				
358.	o	Nepeta cataria L.	650	831	2	n+c
		Hajdukova šuma, avgust 1966.				
	p	rub Hajdukove šume	1160	-	3	n+c
359.	o	Nepeta pannonica L.	649	830	1	k
		istočni rub Dašćanske šume, 27. jun 1986.				
	p	čistina Jasenovačke šume, 3. oktobar 1990.	1387	-	2	n+c
360.	o	Nonnea pulia (L.) DC.	635	816	1	n+c
		okolina Palića				
	p		1149	-	1	k
	p	Subotica - Palić, 21. mja 1959.	1150	-	1	k
361.	o	Nymphaea alba L.	527	708	1	c+l
		u bari kod Makove sedmice, jun 1967.				
362.	o	Odontites lutea (L.) Clairv.	685	866	3	k
		severna obala Ludaškog jezera, 20. avgust 1961.				
363.	o	Oenanthe aquatica (L.) Poir.	593	774	1	k
		Ludaško Jezero, jun 1957.				
364.	o	Oenothera depressa Greene.	952	1133	1	n
365.	o	Oenothera biennis L.	584	765	2	n+c
366.	o	Onobrychis arenaria (Kit.) Ser.	572	753	3	n+c
		Palić - Hajdukovo, 29. maj 1959.				
	p	stepska livada kod železničke stanice Supljak	1119	-	1	n+c
367.	o	Ononis arvensis L.	547	728	1	n+c
		Hajdukova šuma, 23. jun 1957.				
368.	o	Ononis spinosa L.	546	727	1	n+c
		česta u okolini Subotice				
369.	o	Onosma arenaria W. et K.	639	820	3	n+c
		Hajdukova šuma, jul 1979.				
	o	Hajdukova šuma, 7. jul 1957.	1159	-	2	n+c
	p	Subotica, 1959.	1158	-	4	n+c
*370.	o	Ophioglossum vulgatum L.	509	690	1	k

		severno od Ludaškog jezera, 10. jun 1972.				
371.	o	Ophrys sphegodes Mill.	883	1064	1	k
		na livadi zapadno od Horgoša, 30. april 1975.				
	p	na livadi kod Fodora, 30. april 1975.	1238	-	1	n
372.	o	Orchis coriophora L.	885	1066	3	k
		livada prema Horgošu, 27. maj 1959.				
	p	Selevenjska šuma, maj 1978.	1240	-	3	k
	p	livada kod Fodora, jun 1978.	1239	-	1	k
373.	o	Orchis laxiflora L.	887	1068	1	n
		vlažna livada prema Horgošu, 17. maj 1959.				
	p	Subotica, maj 1969.	1241	-	2	k
374.	o	Orchis militaris L.	886	1067	2	k
		livada kod 7. km prema Horgošu, 12. april 1979.				
375.	o	Orchis morio L.	884	1065	1	k
		livada kod Fodora, jun 1989.				
376.	o	Ornithogalum gussonii Ten.	865	1046	4	k
		livada kod Fodora				
	p	Palić, april 1959.	1248	-	4	k
377.	o	Ornithogalum umbellatum L.	866	1047	2	k
		park na Paliću				
378.	p	Ornithogalum sp.	1249	-	7	k
379.	o	Orobancha cumana Wallr.	689	870	4	k
		okolina Palića, septembar 1969.				
380.	o	Ostrya carpinifolia Scop.	1055	1236	2	n+c
381.	o	Oxalis corniculata L.	954	1135	1	n
382.	o	Oxalis corniculata L. cv. <i>atropurpurea</i> Van Houtte	955	1136	1	n
383.	o	Paliurus spina-Christi Mill.	1083	1264	v	n+c
384.	o	Panicum capillare L.	944	1126	1	k
		Kupusna kod Sombora, septembar 1961.				
385.	o	Papaver dubium L.	696	877	1	n+c
		Livada pored E-5 puta				
386.	o	Papaver rhoeas L.	697	878	1	n+c
387.	o	Pastinaca sativa L.	596	777	1	n+c
388.	o	Petrorhagia prolifera (L.) P. W. Ball. et Heywood	837	978	v	k
		česta na Subotičkom pesku 9. jul 1959.				
389.	o	Peucedanum cervaria (L.) Cuss.	595	776	1	k
		između Bačkih vinograda i Horgoša,				

		1984.				
390.	o	Phleum phleoides (L.) Simk.	937	1118	3	k
		Subotica, 27. maj 1959.				
	p	Subotička peščara, 27. maj 1959.	1329	-	4	k
391.	o	Phytolacca americana L.	790	994	1	n+c
		pored puta na Peščari, 23. jul 1969.				
392.	o	Pimpinella saxifraga L.	591	772	1	n+c
		Subotica - Palić				
	p		1127	-	1	n+c
393.	o	Plantago arenaria W. et K.	690	871	1	k
		Hajdukova šuma, jul 1967.				
394.	o	Plantago indica L.	965	1146	1	n
395.	o	Plantago lanceolata L.	693	874	1	n
		10. oktobar 1968.				
396.	o	Plantago maior L.	695	876	1	k
		u šumici, 3. novembar 1963.				
397.	o	Plantago maritima L.	691	872	1	n
398.	o	Plantago media L.	694	875	1	k
		jun 1959.				
399.	o	Plantago Schwarzenbergiana Schur.	692	873	1	k
		slatinska livada kod 7. km prema Horgošu, 19. maj 1979.				
	p	livada na 8. km prema Horgošu, 10. maj 1991.	1391	-	1	k
400.	p	Plantago tenuiflora W. K.	1390	-	2	k
		Ispred Jasenovačke šume, 18. maj 1990.				
401.	o	Platanus occidentalis L.	1086	1267	1	g
402.	o	Platanus orientalis L.	1085	1266	1	g
		Subotica, 7. maj 1959.				
403.	o	Poa angustifolia L.	920	1101	2	k
		Subotica, jun 1959.				
404.	o	Poa bulbosa L.	921	1102	v	k
		Daščanska šuma, 3. maj 1958.				
405.	o	Poa pratensis L.	919	1100	3	n+c
		livada između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1979.				
406.	o	Polygala comosa Schk.	586	767	v	k
		Hajdukovo, jun 1960.				
	p		1124	-	1	k
	p	Hajdukovo	1125	-	7	n+c
407.	o	Polygonatum latifolium (Jacq.) Desf.	980	1161	1	n
		Hrastovača, 1980				
408.	o	Polygonum arenarium W. et K.	807	1013	2	k

		čistina na Subotičkoj peščari, 8. oktobar 1950.				
409.	o	<i>Polygonum aviculare</i> L.	806	1012	1	n
410.	o	<i>Polygonum convolvulus</i> L.	1034	1206	1	n
411.	o	<i>Polygonum lapathifolium</i> L.	978	1159	1	n
	p	obala Kelebijskog jezera	1256	-	1	n+c
		20. septembar 1951.				
412.	o	<i>Polygonum lapathifolium</i> L. ssp. <i>tomentosum</i> (Schrk)	805	1011	1	k
413.	o	<i>Polygonum persicaria</i> L.	804	1010	1	n
414.	o	<i>Populus alba</i> L.	1067	1248	1	g
	p	Hajdukova šuma	1364	-	1	g
	p	7. maj 1954.	1365	-	6	g
	p		1366	-	1	g
415.	o	<i>Populus canadensis</i> Moench.	1069	1250	1	g
		Subotica, 6. maj 1959.				
416.	o	<i>Populus canescens</i> Sm.	1968	1249	1	g
		Subotička peščara				
	p	Kapetanov rit, 7. avgust 1990.	1411	-	1	g
417.	o	<i>Populus nigra</i> L.	1071	1252	1	g
418.	o	<i>Populus robusta</i> (Simon - Lonis) CK.	1070	1251	2	g
419.	o	<i>Populus tremula</i> L.	1066	1247	1	g
420.	o	<i>Potamogeton crispus</i> L.	853	1034	1	n
		Kireš - kod mosta, jun 1972.				
421.	o	<i>Potamogeton pectinatus</i> L.	852	1033	v	k
		Krvavo jezero, 27. septembar 1956.				
422.	o	<i>Potentilla anserina</i> L.	531	712	3	k
		okolna Subotice, jun 1959.				
	p		1101	-	1	k
423.	o	<i>Potentilla arenaria</i> Borkh.	535	716	3	k
	p		1107	-	2	k
	p	Slano jezero, 1950.	1266	-	5	k
424.	o	<i>Potentilla argentea</i> L.	533	714	2	n+c
		Hrastovača, jun 1984.				
	p	veoma česta na pesku	1104	-	3	k
	p	Palić - Horgoš, maj 1958.	1105	-	3	k
	p	Palić, jun 1972.	1106	-	5	k
425.	o	<i>Potentilla recta</i> L.	534	715	1	n
		Selevenjska šuma, jun 1959.				

426.	o	Potentilla reptans L.	532	713	1	k
		velika livada pored Kireša, jun 1981.				
	p	Hajdukova šuma, 1984.	1103	-	1	k
	p	Palić, 25. maj 1958.	1102	-	1	k

Slika br. 1. – *Adonis vernalis* L.

427.	o	Prunella vulgaris L.	652	833	1	k
		Subotica				
428.	o	Prunus mahaleb L.	540	721	1	n+p
		Kamaraš kod Horgoša, septembar 1984.				
429.	o	Puccinellia distans (L.) Parl.	917	1098	1	k
		Slano jezero, 28. jun 1956.				
430.	o	Puccinellia limosa (Schur.) Hol.	918	1099	2	k
		livada zapadno od Horgoša				
431.	o	Pulicaria dysenterica (L.) Bernh.	1017	1198	1	n
432.	o	Pulsatilla nigricans Störck	1098	-	1	k
		Hajdukova šuma, april 1959.				
433.	o	Pulsatilla pratensis (L.) Mill. ssp. nigricans (Strke) Zamels	513	694	1	n+c
		čistina Hajdukove šume, april 1963.				
434.	o	Pycnus flavescens (L.) Rchb.	888	1069	1	k
		obala Krvavog jezera, jun 1969.				
435.	o	Quercus ceris L.	1063	1244	1	g
	p		1360	-	2	g
436.	o	Quercus coccifera L.	1061	1242	1	g
437.	o	Quercus ilex L. - Ke> -	1060	1241	2	g
438.	o	Quercus macedonica A.DC.	1064	1245	2	g
439.	o	Quercus pubescens Willd.	1062	1243	1	g
440.	o	Quercus rubor L.	1059	1240	1	g
		Subotica, 29. april 1959.				
	p		1359	-	3	g
441.	o	Quercus sessilis Ehrh.	1065	1246	1	g
442.	o	Ranunculus acris L.	518	699	1	n
443.	o	Ranunculus bulbosus L.	516	697	1	k
		Palić, Bezeredijev park, maj 1955.				
444.	o	Ranunculus illyricus L.	521	702	1	k
		Palić, 8.maj 1951.				
	p	Bajsko groblja - Subotica, 1954.	1095	-	1	k
445.	o	Ranunculus polyanthemus L.	1370	-	2	k
		Selevenjska šuma, 25. jul 1972.				
446.	o	Ranunculus pedatus W. et K.	520	701	3	k
		livada kod 7.km prema Horgošu				
447.	o	Ranunculus repens L.	517	698	1	k
		vlažna livada kod Fodora				
	p	vlažna livada kod Fodora	1096	-	1	k
	p	Subotica, 6. maj 1959.				
448.	o	Ranunculus sardous Cr. - P.K. - var. tuberculatus Čel.	1009	1190	1	n
449.	o	Ranunculus sardous Cr.	519	700	1	k

		Palić, 6. maj 1958				
450.	o	Raphanus sativus L.	703	884	1	n+c
		Subotica, 5. jul 1969.				
451.	o	Rhinanthus angustifolius Gmel.	686	867	3	k
		Horgoš - livada, 6. jul 1972.				
	o		962	1143	1	n
452.	o	Rhinanthus borbasii (Dorfl.) Soó	687	868	2	k
		livada kod Fodora, 6. jul 1972.				
	p	livada između Bačkih vinograda i Horgoša, 6. jul 1972.	1180	-	1	n+c
	o		963	1144	1	n
	p	livada kod Fodora	1181	-	1	n+c
453.	o	Rhinanthus minor L.	688	869	1	k
		Subotica, 27. maj 1959.				
	p	livada između Bačkih vinograda i Horgoša, 13. maj 1959.	1182	-	v	k
454.	o	Roripa amphibia (L.) Bess.	721	902	1	k
		obala Ludaškog jezera, 14. jun 1972.				
	p	Ludaš, 29. maj 1959.	1278	-	1	k
455.	o	Roripa austriaca (Crautz.) Bess.	720	901	1	n+c
		na rubu velike livade pored Kireša, jun 1972.				
	p	Palić, jun 1959.	1277	-	1	k
456.	o	Roripa silvestris (L.) Bess. ssp. kerner (Manyhart.) Soó	1279	-	2	k
		Slano jezero, 20. maj 1962.				
	p	slatinska livada kod 7. km prema Horgošu, 16. jun 1972.	1280	-	3	k
	o	prema Horgošu, 5. maj 1959.	723	904	4	k
457.	o	Roripa silvestris (L.) Bess.	722	903	2	k
458.	o	Rubus caesius L.	529	710	3	n+c
		Palićki park, 7. jun 1954.				
459.	o	Rumex acetosa L.	811	1017	1	k
		livada prema Horgošu, 20. jun 1972.				
	o		977	1158	1	n
	p	suva livada prema Horgošu, 22. jun 1979.	1257	-	1	k
	p	livada između Bačkih vinograda i Horgoša, 22. jun 1979.	1258	-	1	k
460.	o	Rumex conglomeratus Murr.	809	1015	1	k
		Kamaraš kod Horgoša, 12. avgust 1972.				
461.	o	Rumex palustris Sm.	808	1014	2	k
		obala Ludaškog jezera, 14. septembar 1956.				

462.	o	Rumex sanguineus L.	810	1016	1	k
		Hrastovača, 6. jun 1981.				
463.	o	Salix alba L.	1076	1257	1	g
	p		1362	-	1	g
464.	p	Salix aurita L.	1363	-	1	g
465.	o	Salix cinerea L.	1075	1256	1	g
466.	o	Salix rosmarinifolia L.	1073	1254	v	g
	p	u šumi, 8. oktobar 1963.	1361	-	1	g
467.	o	Salix purpurea L.	1074	1255	1	g
468.	o	Salix triandra L.	1072	1253	1	g
469.	o	Salsola kali L. ssp. ruthenica (Iljin) Soó	1022	1203	1	n
470.	o	Salvia austriaca Jacq	660	841	1	k
		istočna obala Ludaškog jezera, jun 1967.				
471.	p	Salvia nemorosa L.	1164	-	3	n+c
		Između Bačkih vinograda i Horgoša				
472.	o	Salvia pratensis L.	661	842	1	k
		istočna obala Ludaškog jezera, 9. septembar 1957.				
	o	Subotica, 27. maj 1959.	662	843	1	k
	p	livada prema Horgošu, jun 1981.	1165	-		k
*473.	o	Samolus valerandi L.	779	1005	1	n
		pored potoka Bôge u okolini Palića, jun 1961.				
474.	o	Sanguisorba minor Scop	1372	-	1	n+c
		livada kod šume ljubičica				
475.	o	Sanguisorba officinalis L.	539	726	1	k
		livada kod šume ljubičica, avgust 1972.				
476.	o	Saponaria officinalis L.	842	983	1	n+c
477.	o	Scabiosa ochroleuca L.	606	787	2	k
478.	o	Schoenoplectus lacustris (L.) Palla.	892	1073	6	n+c
		Ludaško jezero, 2. jul 1956.				
479.	p	Schoenoplectus tabernaemontani (L.) Palla.	1305	-	6	n+c
		Slano jezero, 2. maj 1959.				
480.	p	Scorzonera cana (C.A.Mey.) Griseb.	782	963	1	k
		važna livada kod Fodora, 22. avgust 1958.				
481.	o	Scorzonera parviflora Jacq.	781	962	2	n
		obala Ludaškog jezera, 29. maj 1959.				
	p	močvarna livada kod Fodora, jun 1984.	1205	-	1	k
	p	Slano jezero	1265	-	1	k
482.	o	Scutellaria galericulata L.	646	827	v	k

		Hajdukovo - okolina, 29. maj 1959.				
483.	o	Secale silvestre Host.	927	1108	5	k
		Subotička peščara, 17. jun 1959.				
	p	Hajdukova šuma, 6. jul 1959.	1323	-	2	k
484.	o	Sedum acer L.	542	723	v	k
		pored železničke pruge prema Horgošu, jun 1980.				
*485.	o	Sedum hillebrandii Fenzl.	543	724	1	n
		Selevenjska šuma, jun 1964.				
486.	o	Sedum maximum (L.) Hoffm.	541	722	1	n
		Daščanska šuma, jun 1964.				
*487.	o	Senecio doria Nath.	763	945	1	n
		obala Ludaškog jezera, 30. avgust 1958.				
488.	o	Senecio erucifolius L. ssp. tenuifolius (Jacq.) DC.	762	944	1	k
		livada kod Fodora, 17. jun 1959.				
489.	o	Senecio erucifolius L.	1200	-	1	n
		Fodor, jul 1972.				
*490.	o	Senecio jacobaea L.	765	947	1	n
		Selevenjska šuma, avgust 1979.				
491.	o	Senecio vernalis W. et K.	764	946	1	k
		Subotica				
492.	o	Serratula tinctoria L.	76	951	3	n+c
		livada u okolini Slanog jezera, 22. avgust 1958.				
	p	livada kod Fodora, 25. septembar 1990.	1398	-	3	k
493.	o	Seseli annuum L.	986	1167	1	n
493.	o	Seseli varium Trev.	985	1166	1	n
	p	Selevenjska šuma, 22. septembar 1989.	1377	-	1	k
	p	Hrastovača, 1984.	1128	-	2	k
	p	Hrastovača, avgust 1978.	1129	-	2	k
	p	Subotička peščara, avgust 1972.	1130	-	2	k
	o	Bački vinogradi - Horgoš	592	773	1	k
494.	o	Setaria lutescens (Weigel.) Hublart.	946	1127	4	k
		Subotica, septembar 1961.				
495.	o	Setaria viridis (L.) R. et Sch.	947	1128	1	k
		Subotica, septembar 1961.				
496.	o	Silene borysthonica (Grunner) Walter.	970	1151	1	n
	p	Subotica, jul 1959.	1215	-	2	k
	p		1288	-	1	n
497.	o	Silene conica L.	831	972	1	k

		Subotica, jun 1957.				
	p	Subotica, jun 1957.	1218	-	1	k
	p	6. maj 1951.	1217	-	1	k
	p	Subotica, jul 1959.	1216	-	1	k
	p	Makova sedmica, jul 1989.	1211	-	1	k
498.	o	Silene multiflora (Ehrh.) Pers.	832	973	1	k
		Palić, 10. septembar 1959.				
	p	Palić, 10. septembar 1959.	1264	-	2	k
499.	o	Silene otites (L.) Wibel	830	977	1	k
	p	Selevenjska šuma, 12. jul 1990.				
	p	Daščanska šuma, 10. maj 1953.	1212	-	1	k
	p	Subotica, jun 1959.	1213	-	1	k
	p	Subotica, 7. jul 1956.	1214	-	1	k
500.	o	Silene vulgaris (Moench.) Garcke	829	970	1	k
		obična na pesku				
501.	o	Sinapis arvensis L.	701	882	1	k
	p	pored puta prema Horgošu, 5. jul 1972.	1289	-	1	k
502.	o	Sisymbrium altissimum L.	792	910	1	k
		Kelebijsko jezero, 17. jun 1959.				
	p	Daščanska šuma, 10. maj 1953.	1285	-	2	k
503.	o	Sisymbrium loeselii L.	730	911	1	k
		južna obala Kelebijskog jezera, jun 1972.				
504.	o	Sisymbrium orientale L.	966	1147	1	n
	p	17. jun 1953.	1286	-	2	k
505.	o	Solanum dulcamara L.	672	853	3	n+c
		Palić, 24. maj 1959.				
506.	o	Solanum nigrum L.	960	1141	1	n
507.	o	Solidago gigantea Alt. var. serotina (Alt.) Mc Neill.	746	927	1	n+c
		Subotica				
508.	o	Solidago virga-aurea L.	745	926	3	n
		Daščanska šuma, 29. septembar 1972.				
	p		988	1169	1	n
	p	Daščanska šuma, 28. septembar 1971	1186	-	1	k
509.	o	Sonchus arvensis L.	1001	1182	1	n
510.	o	Sonchus oleraceus (L.) Gou.	1002	1183	1	n
511.	p	Sorbus aria (L.) Cr.	1367	-	1	g
512.	p	Spergularia media (L.) C. Presl.	1231	-	1	k
		Slano jezero				
513.	p	Stachys officinalis (L.) Trev.	1388	-	1	k
		Jasenovačka šuma, 3. oktobar 1990.				
514.	o	Stachys palustris L.	659	840	2	n+c

		duž obale Kireša, 19. jun 1959.				
	p	Kamaraš kod Horgoša, avgust 1986.	1163	-	1	n
515.	o	Stachys recta L.	658	839	1	k
		Subotica				
516.	p	Statice gmelini Willd.	1254	-	1	k
517.	o	Stenactis annua (L.) Nees.	749	930	1	k
		rub livade pored Kireša, avgust 1979.				
518.	o	Stipa capillata L.	941	1122	1	k
		Hajdukova šuma, 11. septembar 1959.				
	p	Istočna obala Ludaškog jezera, septembar 1979.	1335	-	1	k
519.	o	Stipa sabulosa (Pacz.) Sij.	942	1123	1	k
		Subotica, 30. april 1950.				
	p	Subotička peščara, 13. maj 1951.	1336	-	1	k
520.	o	Suaeda maritima (L.) Dum.	828	1004	1	k
		Slano jezero, 22. avgust 1958.				
521.	o	Succisa pratensis Moench	604	785	2	k
		Selevenjska šuma				
	p	Selevenjska šuma	1135	-	3	k
	p	Selevenjska šuma, 22. septembar 1989.	1380	-	2	n+c
522.	o	Symphoricarpus rivularis Sundorf	1080	1261	1	g
523.	o	Symphytum officinale L.	633	814	1	n+c
		severna obala Ludaškog jezera, april 1972.				
524.	o	Syrenia cana (Pall. et Milterp) Neilrv	727	908	2	k
		7. jul 1956.				
	p	Daščanska šuma, 7. jul 1956.	1283	-	2	k
	o		968	1149	1	n
525.	o	Taraxacum bessarabicum (Hornem.) Hand. - Mezz.	783	964	1	k
		Slano jezero, 1984.				
526.	o	Taraxacum laevigatum (Willd.) DC.	784	965	1	k
		Hajdukova šuma, 7. april 1959.				
527.	o	Taraxacum officinale Weber	785	966	1	k
		vlažna livada kod Fodora				
	p		1026	-	1	k
528.	o	Tetragonolobus maritimus (L.) Roth. ssp. siliculosus (L.) Murb.	1011	1192	1	k
529.	o	Teucrium chamaedrys L.	644	825	v	k
		Ludaš, jun 1959.				
	p	Hrastovača, jun 1984.	1162	-	1	k
530.	o	Teucrium scordium L.	645	826	1	k
		Palić, 10. septembar 1959.				

531.	o	Thalictrum flavum L.	524	705	1	k
		Kelebijska šuma				
532.	o	Thalictrum lucidum L.	525	706	1	n+c
		velika livada pored Kireša, 26. maj 1959.				
	p	Hajdukovo, jun 1972.	1094	-	1	k
533.	p	Thalictrum minus L.	1371	-	2	n+c
		Selevenjska šuma, 12. jul 1990.				
534.	o	Thalictrum simplex	523	704	1	n
		vlažna livada u okuci prema Horgošu, jun 1972.				
535.	o	Thesium ramosum Hayne.	789	993	1	k
		Bački vinogradi - Horgoš, 18. jun 1960.				
	p	pored pruge prema Horgošu, 15. maj 1990.	1402	-	3	n+p
536.	o	Thrinia nudicalyx Lagasca	1019	1200	1	n
537.	o	Thymus austriacus Bernh.	668	849	2	k
		livada između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1979.				
538.	o	Thymus glabrescens Willd.	665	846	v	k
	p	Hrastovača, jun 1986.	1169	-	1	k
	p	Hrastovača, jun 1986.	1170	-	1	k
	p	Selevenjska šuma, 24. jun 1975.	1171	-	3	k
539.	o	Thymus degenianus Lk.	666	847	v	k
		livada kod Fodora, 4. Jun 1976.				
540.	o	Thymus marschallianus Willd.	667	848	3	k
		stepska livada zapadno od Horgoša, jun 1972.				
	p	Daščanska šuma, 19. Maj 1974.	1172	-	5	k
541.	p	Thymus sp.	1173	-	3	k
		Selevenjska šuma, 24. Jun 1975.				
542.	p	Tilia americana L.	1355	-	3	g
543.	o	Tilia argentea Desf	1049	1230	1	g
	p		1535	-	1	g+c
544.	o	Tilia cordata Mill.	1050	1231	1	g
545.	o	Tilia platyhylos Scop.	1051	1232	1	g
	p	park na Paliću	1356	-	1	g
546.	o	Torilis arvensis (Huds.) Lk.	590	771	2	k
		Hrastovača, jun 1979.				
	p	Hajdukova šuma, jun 1959.	1126	-	1	n+c
547.	o	Tragopogon dubius Scop.	780	961	1	k
		Palić, maj 1961.				
	o		999	1180	1	n

548.	o	Tragopogon floccosus W. K.	779	960	1	k
		Subotica, 7. jul 1956.				
	p	Subotica, 7. jul 1956.	1204	-	2	k
549.	o	Tragus racemosus (L.) All.	943	1124	2	k
		Subotica, septembar 1959.				
	p	livada uz Daščansku šumu, 7. oktobar 1963.	1337	-	2	k
550.	o	Tribulus terrestris L.	957	1138	1	n
551.	o	Tribulus terrestris L. ssp. orientalis (A. Kerner)	613	794	v	n
		Subotica, Daščanska šuma				
	p	Daščanska šuma	1141	-	3	n
552.	o	Trifolium arvense L.	560	741	v	k
		Selevenjska šuma, jul 1967.				
553.	o	Trifolium dubium Sibth.	556.	737	1	k
		Kamaraš kod Horgoša, jul 1984.				
554.	o	Trifolium fragiferum L.	1012	1193	1	n
555.	o	Trifolium montanum L.	557	738	v	n
		Selevenjska šuma, maj 1970.				
	p	Hrastovača	1114	-	1	k
	p	Horgoš	1115	-	4	n
556.	o	Trifolium pratense L.	559	740	1	k
557.	o	Trifolium repens L.	558	739	3	k
		obična u okolini Subotice				
558.	o	Triglochin maritimum L.	854	1035	1	k
		Palić, jun 1958.				
559.	o	Triglochin palustre L.	855	1036	1	k
		Palić, jun 1958.				
560.	o	Trigonella procumbens (Bess.) Reich.	548	729	1	k
		severna obala Ludaškog jezera, 5. jul 1959.				
	p	Ludaško jezero	1113	-	3	k
561.	o	Turritis glabra L.	791	900	1	n
		Daščanska šuma, 17. jun 1959.				
	p	Hrastovača, 17. jun 1969.				
562.	o	Tussilago farfara L.	761	943	1	k
		Palić, 5. jul 1959.				
563.	p	Ulmus campestris L.	1352	-	1	g
		O.š. Moša Pijade, Kikinda, 20. jun 1968.				
564.	o	Ulmus laevis Pall.	1043	1224	1	g
	p		1350	-	2	g
565.	o	Ulmus minor Mill. - D.M. -	1044	1225	2	g+p
	p		1351	-	2	g

566.	o	Ulmus minor Mill. var. suberosa (Munch.) Soó	1045	1226	1	g
		park na Paliću				
567.	o	Urtica dioica L.	825	1030	1	k
568.	o	Urtica urens L.	826	1031	1	k
569.	o	Vaccaria pyramidata Medik.	838	979	2	k
		Daščanska šuma, jun 1969.				
570.	o	Valeriana officinalis L.	603	784	1	k
		Jasenovačka šuma, 1975.				
	p	Selevenjska šuma	1137	-	1	n
	p	Jasenovačka šuma, 3. oktobar 1990.	1379	-	1	n
571.	o	Valerianella locusta (L.) Betsche.	602	783	2	k
		Palički park, april 1958.				
	p		1135	-	3	k
572.	o	Veratrum album L.	856	1037	1	k
		Bukvač, jun 1956.				
573.	o	Verbascum lychnitis L.	674	855	1	k
		Subotica, Daščanska šuma, jun 1960.				
574.	o	Verbascum phlomoides L.	675	856	1	k
		Palić, 3. oktobar 1963.				
575.	o	Verbascum phoeniceum L.	964	1145	1	k
	p	livada kod Fodora, 27. maj 1981.	1174	-	3	k
	o	na livadi prema Horgošu, jun 1974.	673	854	1	k
576.	o	Veronica anagallis-aquatica L.	678	859	1	k
		Kelebijsko jezero, maj 1958.				
577.	o	Veronica chamaedrys L.	679	860	1	k
		Subotica, maj 1958.				
	p	Hrastovača, jun 1951.	1176	-	1	k
578.	o	Veronica hederifolia L.	683	864	1	k
		Palički park, 19. mart 1959.				
579.	o	Veronica prostrata L.	680	861	2	k
		Subotica, 5. maj 1959.				
	p	groblje na Ludašu, 30. april 1950.	1177	-	6	k
	p	30. april 1959.	1178	-	v	k
580.	o	Veronica spicata L.	681	862	5	k
		Selevenjska šuma, avgust 1978.				
	p	Daščanska šuma, septembar 1971.	1179	-	1	k
	p	Selevenjska šuma, 22. septembar 1989	1389	-	2	k
581.	o	Veronica triphyllos L.	682	863	1	k
		Subotica, maj 1956.				
582.	o	Vicia cracca L.	575	756	1	n
	p	livada pored E-5 puta, jul 1972.	1120	-	2	n
583.	o	Vicia pannonica Cr.	576	757	v	n+c

		Horgoš, jun 1979.				
584.	o	<i>Vicia sepium</i> L.	577	758	1	n+c
		Kamaraš kod Horgoša, avgust 1987.				
585.	o	<i>Vicia tenuifolia</i> Roth.	574	755	1	n+c
		suva livada između Bačkih vinograda i Horgoša, jun 1972.				
586.	o	<i>Vicia villosa</i> Roth.	573	754	v	n+c
		Horgoš, jun 1972.				
587.	o	<i>Vinca herbacea</i> W.et K.	628	809	5	k
		Nosa - Ludaš, 1967.				
	p	Ludaško jezero, maj 1978.	1146	-	1	n
588.	o	<i>Vinca minor</i> L.	629	810	1	k
		groblje - Subotica, 9. maj 1957.				
589.	o	<i>Viola arvensis</i> Murr.	739	920	v	k
		Subotica, april 1951.				
	p		1273	-	1	k
590.	o	<i>Viola cyanea</i> Čelak	735	916	2	k
		Palički park, jun 1981.				
	p		1271	-	3	k
591.	o	<i>Viola kitaibeliana</i> Roem.et Schult.	738	919	v	k
		Selevenjska šuma, april 1972.				
592.	o	<i>Viola hirta</i> L. - I.B. -	737	918	1	k
		Palički park, 7. april 1954.				
	p	park na Paliću	1272	-	1	k
593.	o	<i>Viola rupestris</i> Schmidt. var. <i>arenaria</i> (DC) Beck	736	917	v	k
		Daščanska šuma, 26.april 1957.				

Dušica Zrnić, biologus - fömuzeológus

DR. STURC BÉLA HERBÁRIUM-GYŰJTEMÉNYE

E gyűjtemény 593 fajt, alfajt és variánst foglal magába, amely mintegy 1000 db-ban mutatkozik meg, mivel egy-egy fajnak több, más-más származási helyű példányát őrizzük. A gyűjtemény egy része vásárlás útján, egy része ajándékozással került a múzeumba. A teljes gyűjteményt 1990-ben vetük át. Ezen egyedülálló herbárium Szabadka vidékének különleges botanikai dokumentuma.

Dr. Sturc Béla a gyűjtést 1949-ben kezdte meg, melyre valószínűleg gimnáziumi és tanítóképzői előadói munkája is ösztönzőleg hatott. A gyűjtés

módja nagyban befolyásolta a gyűjtemény sokszínűségét és valójában négy részre osztható:

1. a fajról, a begyűjtés helyszínéről és idejéről szóló összes adatot tartalmazza, s így tudományosan is felhasználható.

2. tanári munkája során felhasznált anyagot, két részre oszthatjuk:

- a/ a vidék fáinak és bokrainak herbáriuma

- b/ ökológiai herbárium, mely a környezethez való alkalmazkodás formáit példázza. A gyűjtemény e részében található néhány fajt a diákok gyűjtötték, ez is pontosan föl lett a leltárban tüntetve.

A gyűjtemény közzétételekor a fajok újra meghatározása nem történt meg, így a növényeket Dr. Sturc Béla eredeti meghatározásai alapján, az ABC sorrendet követve rendszereztük.

Dušica Zrnić, biologist

HERBARIUM COLLECTION OF DR. BELA ŠTURC

The Herbarium collection of dr. Bela Šturc include 593 species, sub-species and forms, placed in 1000 special covers, because some species have more specimens from different localities. A part of this collection was bought by the Museum, and the other part was given as a gift to the Museum. The complete herbarium was taken over in 1990. It represents an important biological document mostly from the region of Subotica, and there is no other similar collection.

Dr. Bela Šturc started to collect plants in 1949, probably to improve his lectures on biology in the local high school in Subotica.

The motive of collecting the herbarium influenced its diversity so we can divide the whole collection in four parts.

1. this part contains the data about species, localities and time of collecting, so it is very suitable for scientific researches.

2. planned as a teaching aid for the lectures of dr. Bela Šturc, it can be divided in two sub-groups:

- a) herbarium of trees and bushes in the region of Subotica

- b) ecological herbarium with different types of adapting to the environment

In the collection there are a few types that were collected by his students and their names are given in the list of plants.

The collection was prepared for publishing according to alphabetic order and no re-determination of the species was made. It means that it is published according to the nomenclature that dr. Bela Šturc did and handed over to the Museum.

Ištvan Hulo

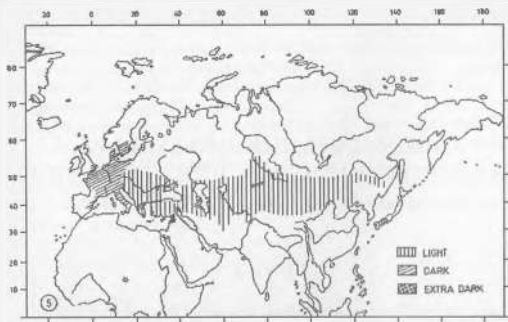
MIGRACIJA, KOLONIZACIJA I RASPROSTRANJENJE BRKATE SENICE *Panurus biarmicus* U VOJVODINI

Uvod

Brkata senica (*Panurus biarmicus*) kao jedini evropski predstavnik familije brbljivih drozdova (*Timaliidae*), ima široko palearktičko rasprostranjenje, koje se proteže od zapadne Evrope do Mandžurije (Sluys, 1983; Cramp i Perrins, 1993). Zauzima mediteransku, atlantsku, stepsku i pustinjsku klimatsku zonu (Voous, 1960) (Slika br.1.). U Evropi je areal rasprostranjenja difuzan, mozaičnog karaktera. Veliko kontinualno područje gnežđenja nalazi se jedino u Aziji, od Kaspijskog mora do istočno – sibirskih obala.

Brkata senica je predstavnik **monotipskog roda** *Panurus* Koch, 1816: System der baierischen Zoologie, Säugetiere und Vögel 1: 201 Tab. 5b Sl. 43- ip na osnovi monotipije: *Panurus biarmicus* Linnaeus, 1758: System Nature ED. 10(1): 190- staj ("in Europa"), iz familije *Timaliidae*. Nije slična ni jednoj drugoj ptici i zbog toga je njena taksonomska pripadnost oduvek bila tema mnogih stručnih rasprava. Ranije bila je svrstavana u srodstvo sa pravim senicama iz familije *Paridae*, zajedno sa rodovima *Parus*, *Aegithalos* i *Remiz* kao poseban rod *Panurus*. Jedno vreme pripadala je porodici **sutura** *Paradoxornithidae*. Po nekim autorima suture su bliski srodnici sa **brbljivim drozdovima** (*Timaliidae*). Brbljivi drozdovi su veoma raznovrsna grupa, sa 260 vrsta, koja naseljava Afriku, oblast Orijenta i Australiju i verovatno zbog morfološke sličnosti sa nekim vrstama iz ove familije, savremena klasifikacija brkate senice svrstava upravo u ovu porodicu *Timaliidae*.

Dugo se postavljalo pitanje kojoj familiji ona pripada, a danas je aktuelno pitanje njene geografske varijabilnosti i distribucije recentnih podvrsta. Mada se radi o **politipskoj vrsti**, na ogromnom području rasprostranjenja postoje minimalne varijacije fenotipa, koje se ogledaju pre svega u pigmentaciji perja (Sluys, 1983). Signifikantnih morfoloških i merističkih razlika između populacija i opisanih podvrsta nema (Sluys, 1983). Prema savremenoj sistematici, koja se koristi i u ovom radu, razlikuju se tri podvrste (Sluys, 1983; Cramp i Perrins, 1993);

Slika br. 1. Geografska distribucija podvrsta *P. biarmicus* (Sluys, 1983)

P. b. biarmicus (Linnaeus, 1758) - zapadna, tamna podvrsta ("Dark"). Areal: zapadna Evropa, sjeverna Evropa (u Finskoj se prvi put gnezdila 1986), južna Evropa (Italija, Španija, Albanija, Jugoslavija: Crna Gora, zatim Grčka) kao i područje Kavkaza (!?) ;

P. b. kossiwigi Kumerloeve, 1958 - sasvim tamna podvrsta ("Extra dark"). Areal: južna Turska - jezero Amik Gözü, severna Sirija (verovatno više ne postoji);

P. b. russicus (Brehm, 1831): 472, Handb. Naturgesch. Vög. Deutschl. Russia. - istočna, svetla podvrsta ("Light") Areal: srednja Evropa (Austrija, Češka, Slovačka, Mađarska, Jugoslavija: Srbija, Vojvodina; Istočna Evropa, Mala Azija, stepe i polupustinje centralne Azije, oblast Kaspijskog mora, do Dalekog istoka - Kine i Mandžurije (Cramp i Perrins, 1993);

U Panonskoj niziji, koja se nalazi u zoni integracije između istočne i zapadne podvrste, postoje prelazne, mešovite populacije (Spitzer, 1973).

O njenom prisustvu i rasprostranjenosti u Jugoslaviji postoje oskudni literaturni podaci. Do sedamdesetih godina našeg veka smatrala se veoma retkom pticom koja se, u veoma malom broju, sporadično gnezdila po nizijama Vojvodine i toplim kotlinama centralne Srbije i Kosova (Matvejev, 1950). Od 1974. godine, dokazano se gnezdi u Vojvodini (Pelle, 1977) međutim, postoje pretpostavke da su se u malom broju i povremeno, gnezdile i ranije (Csornai, 1948). Za ostala područja Srbije postoje samo stariji podaci (Matvejev, 1950). Dokazano se gnezdila u Negotinskoj krajini (Rašković, 1905). Od novijih podataka, u centralnoj Srbiji registrovana je samo u okolini Kragujevca za vreme zimske migracije (Marinković, 1995). U Crnoj Gori takođe je

zabeleženo prisustvo ove vrste (Matvejev i Vasić, 1973). Do kraja šezdesetih godina nije se gnezдила na Ludaškom jezeru. Registrovana je samo tokom zimskog perioda (Mikuška, 1968). Nakon uspešne kolonizacije, na jezeru se pojavila jedna nova gnezdeća populacija. Prvo leglo sa mladima pronašao je autor ovog rada, na ribnjaku Kapetanski rit kod Kanjiže (Gergelj i Šoti, 1990). Poslednjih godina, zahvaljujući glasniku Društva za zaštitu i proučavanje ptica Vojvodine "CICONIA", pojavio se značajan broj faunističkih podataka o brkatoj senici. Autori Šoti i Šite (1991), Hulo (1990, 1994), Toth i Frank (1960), Dević (1996), Lukač (1995), Ternovac i Lukač (1999) dali su podatke za severnu i istočnu Bačku, za doline reke Tise i njenih pritoka (Krivaja, Kereš, Zlatica, Čiker, Budžak), kao i za mnoga slatinska jezera i ribnjake u Banatu. U zapadnoj Bačkoj registrovana je samo u jesenjoj skitnji i tokom zime (Obradović, 1989; Purger, 1990; Lakatoš, 1992). Danas, ona se smatra retkom ali redovnom gnezdilicom vodenih staništa vojvođanske ravnice.

Biologija vrste

Brkata senica ima dužinu tela od 16-18 cm od koje 15-20% čini stepenasto izduženi rep. Od 12 krmila najduža su srednja pera. Donja pokrovna pera repa su crne boje. Kljun je zdepasto kratak, zašiljen. Kod mužjaka je narandžasto žute, a kod ženki svetlo mrke, drap boje. Ove razlike postoje već i kod mladih ptica. Krila su kratka, zaobljena. Imaju deset velikih (prva velika vila je zakržljana), šest malih i troje ramenih vila. Spoljna ivica velikih vila je bele boje, i zbog toga, na zatvorenim krilima dominira bela boja. Ramene vile su sa crnim prugama. Perje je boje peska ili cimeta, rđkasto-smeđa na leđima, a na donjoj strani tela (grudi i trbuh) je prljavo-beličasta. Na bokovima nijanse konturnih pera variraju od svetlo-ljubičaste do roza boje. Glava mužjaka je plavkasto-siva, sa dugačkim crnim brkovima, dok ženke imaju smeđkastu glavu bez sive boje.

Do prvog mitarenja, mladi su slični ženka, ali imaju veliku crnu pegu na leđima. Pisak im je kratak, i crne je boje. Kod mladih jedinki boja očiju, u zavisnosti od uzrasta, vremenom se menja - od mrke ka beličasto-žutoj boji. Odrasle ptice imaju oči svetlonarandžaste boje.

Stanište

Brkata senica je ptica **vodenih staništa** koja su pokrivena gustim sastojinama vodenih makrofita. Tipična staništa su močvare i tršćaci velikih prirodnih jezera (Ludaško i Paličko jezero), kao i ribnjaci, kanali i mrtvaje reka sa razvijenom priobalnom vegetacijom. Manje populacije formiraju se i na plitkim slatinskim jezerima (npr. Slano Kopovo). Vezana je pre svega za trsku (*Phragmites australis*), za tršćake koji su dovoljno gusti i razvijeni. Najviše joj

pogoduju zabarena staništa, gde se trska razvija busenasto, u dubokoj vodi i gradi mešovite sastojine sa uskolisnim rogozom (*Typha angustifolia*). Na staništima koja su ekološki manje pogodna za vrstu (npr. plitka slatinska jezera) žive male labilne populacije čiji opstanak u velikoj meri zavisi od meteoroloških i hidroloških faktora sredine (npr. suša). Na takvim staništima posle hladnih zima ili letnjih oluja, *brkate senice* se godinama ne registruju (Pelle, 1977; Ternovac i Lukač, 1989).

Trsku gotovo nikad ne napušta, i izuzetno retko se viđa udaljena od vode. Mogyorósi (1990) spominje slučaj kada je 10. novembra 1989. godine u šopronskim brdima (Mađarska) registrovao jedan par brkatih senica na rubu hrastove šume, gde je, u krošnji drveta na oko 14 metara visine, tragao za hranom.

Tokom reproduktivnog perioda *brkate senice* se uočavaju veoma retko. Neprimetno se kreću, pre svega unutrašnjim tršćacima u centralnim delovima jezera. Za vreme jesenjeg, eruptivnog ponašanja, ptice su veoma aktivne, te se vidaju i u priobalnoj zoni. Zimska jata, zbog oskudice hrane, ponekad posete i korovske zajednice susednih oranica.

Ishrana

Tokom proleća i leta brkata senica hrani se beskičmenjacima, a tokom jeseni i zime semenjem vodenih biljaka, pre svega trskom. Promene načina ishrane tokom hladnog i toplog perioda godine, odražavaju se na anatomskoj građi i dimenzijama digestivnog trakta i kljuna ptica (Spitzer, 1972). U širokoj lepezi životinjske hrane dominiraju insekti (*Diptera*, *Coleoptera*, *Hemiptera*, *Hymenoptera*, *Trichoptera*, *Lepidoptera* imago i *Lepidoptera* larvae), paukovi (*Araneae*) i sitni puževi (*Gastropoda*). Najviše su zastupljene sledeće grupe životinja: *Coleoptera*, *Diptera*, *Araneae* i *Gastropoda* i čine 79% od ukupne hrane. Za vreme reprodukcije, hrane se isključivo kao insektivorne ptice, ne uzimaju biljnu hranu. Za vreme podizanja mladih u ishrani dominiraju komarci, pretežno iz porodice *Chironomidae* sa 61,3% (Bibby, 1981).

Od septembra do maja u ishrani *brkatih senica* dominira hrana biljnog porekla. Osim semenja trske (*Phragmites australis*) i rogoza (*Typha* sp.) koje čini osnovu zimske hrane, u manjoj meri, prisutne su i druge vodene i korovske biljke kao što su: *Epilobium hirsutum*, *Rumex* spp., *Polygonum* spp., *Atriplex* spp., *Urtica dioica*, *Juncus* spp., *Salix* spp., *Mentha* spp. (Cramp i Perrins, 1993; Bibby, 1981). Na Ludaškom jezeru tokom zime hranili su se i semenkama vrste *Amaranthus retroflexus* na zakorovljenim delovima obale (Hulo, neobjavljeni podatak). Tokom zime često se vidaju kako trče po snegu i ledu, skupljajući otpale semenke trske i rogoza. U tom periodu godine okupljaju se velika jata na onim mestima jezera gde se seče trska, i u izlomljenim delovima biljaka, u velikom broju nalaze paukove, lutke i jajašca mnogih insekata.

Razmnožavanje

Parovi se formiraju još tokom zimskih lutanja i u zavisnosti od meteoroloških uslova, revir zauzimaju već u prvoj polovini marta. Veličina revira varira. Na pogodnim staništima ptice teže ka koncentraciji više gnezda, formirajući labave kolonije koje mužjaci zajednički brane. Usamljene parove retko nalazimo, uvek su minimum dva para blizu jedan drugom.

U izgradnji gnezda učestvuju oba roditelja. Gnezdo je najčešće smešteno na starim, izlomljenim busenima trske ili rogoza koji joj služe kao podloga. Gnezda su obično smeštena 30-60 cm iznad vode. U koloniji čapli, nađena su gnezda koja su bila građena ispod gnezda ridih čapli *Ardea purpurea* (Gergelj, usmeno saopštenje). Broj jaja kreće se između 4 (3) i 8 (11), (Cramp i Perrins, 1993). Po pravilu prvo leglo je najveće, dok je drugo i treće sa manjim brojem jaja. Oba roditelja naizmenično leže na jajima, a izleganje mladih je nakon 10-13 dana.

Brkate senice gnezde se 2 do 3 puta tokom godine, izuzetno, zabeleženo je i četvrto gnežđenje (Kovács, 1998). Takav visoki fekunditet kod evropskih pevačica veoma je redak, gotovo jedinstvena pojava. Ptici u gnezdu ostaju desetak dana. Kada ga napuštaju, mladi još nisu sposobni za letenje, pa se penjuraju po trsci oko gnezda. Formiraju se zajednička jata sa mladima iz drugih legala i zajedno lutaju po tršćacima jezera.

Zabeležena su veoma neobična i retka ponašanja vezana za reprodukciju. Spitzer (1972) navodi da se mlada ptica gnezdila u prvoj godini života, nakon završetka kompletnog mitarenja. U dva rada (Ten Kate, 1932; Feindt i Jung, 1968) govori se o **poliginiji**: dve ženke su naizmenično ležale na istom gnezdu. Koenig (1951), Feindt i Jung (1968) govore o kooperativnom podizanju mladih u kojem učestvuju druge ženke (starije sestre i tetke). Ovaj veoma interesantan fenomen još nije dovoljno proučen, niti je naučno u potpunosti dokazan (Bibby, 1983). Porodice ostaju dugo zajedno. Životni vek brkatih senica prosečno iznosi 2-3 godine, mada su na Ludaškom jezeru registrovane ove ptice čak i u **šestoj** godini života (Hulo, neobjavljeni podatak).

Socijalno ponašanje i migracija

Brkata senica je izrazito druželjubiva ptica. Nakon napuštanja gnezda mladi formiraju manja jata od 10-15 primeraka. Njima se odrasle ptice pridružuju kasnije, nakon završetka gnežđenja. Tokom zime viđaju se velika jata i od 70-80 primeraka. Unutar grupe vlada hijerarhija. Mužjaci su vođe, i dok se, npr., jato hrani na snegu, jedan od mužjaka stražari, osmatra okolinu.

Česta je pojava kod prstenovanja, kada se jedna ptica zapliće u mrežu, da partner ili jato čekaju da se zarobljena ptica oslobodi. Za to vreme ptice živo komuniciraju glasanjem koje je kod njih i inače veoma razvijeno. Jedinstvena

je pojava da se pomažu i pokušavaju jedan drugom skinuti metalni prsten sa nogu.

U standardnim izvorima *brkata senica* se opisuje kao **stanarica** odnosno **parcijalno migratorna** vrsta (Cramp i Perrins, 1993). Jesenju i zimsku seobu jata započinju eruptivnim ponašanjem koje nazivamo visokim letom (Spitzer, 1970). Sa Ludaškog jezera, u zavisnosti od vremenskih prilika, odlaze u drugoj polovini decembra. Tokom hladnog perioda godine, pojedina jata iz Karpatske nizije prelete veće udaljenosti i stižu do Mediterana. Najveću udaljenost prevalila je ptica sa Neusiedler jezera, koja je preletela 760 km. Registrovana je u Ladispoli u Italiji (Spitzer, 1974). Od druge polovine februara ili početkom marta, brkate senice se vraćaju na Ludaško jezero.

Područje istraživanja

Specijalni rezervat prirode "Ludaško jezero" površine 387 ha i zaštitne zone od 633 ha, nalazi se na samom severu Jugoslavije u Vojvodini, na teritoriji opštine Subotica (Slika br. 2.).

Prva pravna regulativa doneta je 1955. godine kada Zavod za zaštitu prirode i naučno proučavanje prirodnih retkosti NR Srbije donosi Rešenje o zaštiti. Od 1977. godine Ludaško jezero je upisano u spisak ramsarskih područja sveta.

Slika br. 2. Ludaško i Paličko jezero - dva značajna stepska vodena staništa severne Vojvodine

Konvencija o područjima vodenih staništa od međunarodnog značaja za ptice, tzv. Ramsarska konvencija doneta je pre trideset godina, 2.02.1971. g. u iranskom gradu Ramsaru, sa ciljem da sačuva najvrednija močvarna staništa u svetu, njihove izvorne ekološke uslove i biološku raznovrsnost. Pored Ludaškog jezera u našoj zemlji postoje još tri ramsarska područja i to: Obedska bara, Carska bara i Skadarsko jezero. Jugoslavija je u taj međunarodni projekat uključena još od pripremne faze (Vasić, 1997). Od 1989. Ludaško jezero tretira se kao područje od međunarodnog značaja za ptice (IBA No -33) (539 ha), (Puzović, 1998).

Najveći deo Rezervata čini **samo jezero**, koje spada u red tipičnih stepskih panonskih jezera (klimazonalni karakter), alkalnog tipa vode, sa izraženim godišnjim kolebanjem nivoa vode, čak sa periodičnim presušivanjem plićih delova basena.

Kao plitko jezero (prosek 1,0 m, maksimalne dubina 2,5 m) sa izraženom bioprodukcijom, spada u eutrofne vode - u odmakloj fazi eutrofizacije, sa debelim organskim muljnim naslagama. Dominantnu vegetaciju predstavlja močvarna vegetacija, a u okviru nje tršćaci, odnosno asocijacija *Scirpo - Phragmitetum* W. Koch 1926, zastupljene su tipične sastojine (*subass: phragmitetosum* Schmalke 1939) i sastojine rogoza tj. *subass: tyhetosum (angustifoliae-latifoliae)* Soo 1927. Tršćaci imaju karakterističan mozaičan raspored koji je jedno od temeljnih obeležja jezera. Ovakva specifična fiziognomija trske, rezultat je procesa odumiranja nekadašnjih gustih tršćaka koji su pokrivali jezero. Ove zajednice i njihova specifična struktura, pružaju idealne ekološke uslove za opstanak i život *brkate senice*. Za severne delove jezera karakteristične su zajednice visokih šaševa iz reda *Magnocaricetalia* P i g n. , 1953 i zajednice močvarnih slatina asocijacije *Bolboschoenetum maritimi continentale* Soo (1945) 1947. Na istočnoj, visokoj obali, nalazimo stepsku vegetaciju sveze *Festucion rupicolae* Soo 1940. Ona je reliktnog karaktera i predstavlja značajan refugijum za mnoge retke i zakonom zaštićene biljne vrste. U priobalnoj zoni rezervata prirodna vegetacija je gotovo potpuno uništena. Javljaju se samo degradirani fragmenti pomenutih zajednica, a korovske vrste zauzimju sve veće površine Ludaškog jezera. Istraživanja su se proširila i na ostala vlažna staništa šire regije. To su bila pre svega osmatranja na Palickom i Kelebijskom jezeru, na kanalima i ribnjaku Kapetanskog rita, na manjim barama i močvarama Subotičko-horgoške peščare i na drugim lokalitetima Vojvodine.

Materijal i metode rada

Najveći deo korišćenog materijala sakupljen je tokom terenskih istraživanja u periodu od 1985. do 2000. godine:

- 1985. i 1986. god. **proleće** (april, maj) Akcija prstenovanja Subotičke sekcije Društva ekologa Vojvodine (EURING-ov međunarodni projekat - *Acrocephalus*);
- 1987. i 2000. god. **leto** (jul, avgust, septembar) Ekološki kampovi u organizaciji Društva ekologa "Rihard Čornai" iz Subotice;
- rezultati individualnih prstenovanja autora od 1991-1998. god.

Pored markiranja ptica vršena su i sinfenobiološka osmatranja. Na Ludaškom jezeru obavljeno je 108 terenskih dana, a na drugim vodenim staništa severne Vojvodine broj terenskih dana dat je u zagradi: Palicko jezero (42), Kapetanski rit - ribnjak (22), Horgoš (Kudeljsko jezero, kanali) (1), reka Zlatica kod Padeja (3), reka Krivaja od Žednika do Bačke Topole (3), Novi Kneževac - ribnjak (1), Jazovo - ribnjak (1).

Pregledana je i ornitološka zbirka Gradskog muzeja u Subotici. Evidentirana su četiri balga sa Ludaškog jezera (Zrnić i Hulo, 1992).

Ptice su ulovljene istog dana, 03. 02. 1959. godine, od strane ornitologa Jožefa Mikuške. Među njima se nalazi ptica sa prstenom Radolfzell H294859 koja je prstenovana 27. 09. 1958. godine na jezeru Neusiedl u Austriji (Kroneisl, 1962). Jedna ženka ima crne pruge na ledima i na glavi, dok su leđa ostalih ženki jednoboja. Sa balgova su uzeti biometrijski podaci.

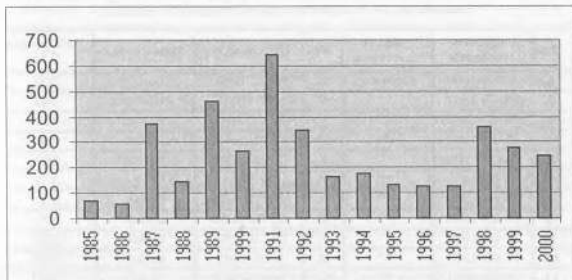
Lov i markiranje

Ptice su bile ulovljene pomoću vertikalnih ornitoloških mreža koje su bile postavljene u trsci, na severnim, močvarnim delovima jezera. Za ovaj deo rezervata karakteristična je velika koncentracija gnezdećih parova brkate senice, a široki pojas trske je bio pogodan za postavljanje mreža. Za vreme letnjih istraživačkih akcija, lov i markiranje vršeni su uvek na istom lokalitetu jezera. Korišćene su mreže nemačke, poljske i finske proizvodnje koje su imale dužinu od 10-12 m, visinu od 2,5 m, tri džepa, a dimenzije okaca bile su 18x18 mm. Pomoću dugačkih kolaca, mreže su bile vertikalno razapete i serijski povezane. Prva mreža bila je postavljena delom u vodi, dok su se ostale nanizale prema kopnu. Mreže su bile numerisane istim principom, znači od vode prema obali. Svaka lokacija imala je svoj naziv npr. trska 1, trska 2, ..., trska 5, itd.. Za vreme akcija prstenovanja, broj fiksno postavljenih mreža, kretao se od 12 do 15 komada. Tokom trajanja akcije, mreže nisu bile skidane, osim za vreme meteoroloških nepogoda. Kontrolni obilasci mreža vršeni su svakih sat vremena, u intervalu od 06,00 do 21,00 časa. Ulovljene ptice su pojedinačno stavljene u platnene vrećice, i prenošene u prostoriju za prstenovanje.

Markiranje životinja je metoda koja je dala značajne rezultate u biološkim istraživanjima. U ornitološkom radu koriste se standardni aluminijumski (ili druge lake, otporne legure) prstenovi, koji se pričvrste obično na pisak ptice. Svaki prsten je numerisan odnosno kodiran, jer se prema tome vrši identifikacija kontrolnih nalaza. Na početku istraživanja korišćeni su prstenovi Zavoda za ornitologiju JAZU iz Zagreba, a kasnije, Centra za markiranje životinja iz Beograda. Kontrolni nalazi evidentirani su pregledom izveštaja centara za prstenovanje ptica iz Zagreba i Beograda (Ivović, 1997; Kroneisl, 1962; Radović, 1989 i 1990; Štromar, 1967; Sirotić, 1988).

Rezultati

Za vreme istraživanja u periodu od 1985. do 2000. godine, markirano je ukupno 3.961 ptica.

Histogram br. 1. Pregled kretanja broja markiranih primeraka *P. biarmicus* na Ludaškom jezeru od 1985. do 2000. godine

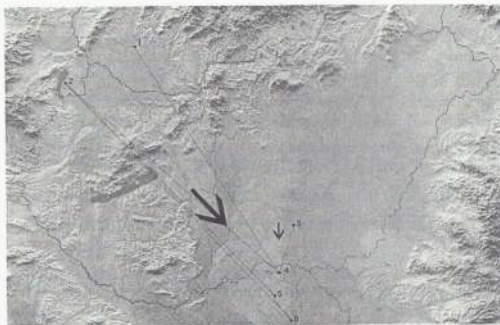
U periodu od 1954. do 1972. godine na Neusiedler jezeru u Austriji prstenovano je ukupno 29.288 primeraka *brkatih senica*, a frekvencija nalaženja je svega – 0,06%. Veoma sličan procenat (0.05 %) nalaženja javlja se i kod ptica markiranih na Ludaškom jezeru. Ovaj podatak nam govori o visokom mortalitetu jedinki tokom zime. Ali, bez obzira na izuzetno nizak procenat kontrolnih nalaza, podaci nam govore o intenzivnom kretanju ptica između pojedinih subpopulacija unutar jedinstvene metapopulacije Karpatkog basena.

Pregledom izveštaja o stranim nalazima registrovanim u Vojvodini (Tabela br. 1. i Sl. br. 3.), došlo se do sledećih rezultata:

- u Vojvodini registrovano je ukupno 19 primeraka iz Austrije sa jezera Neusiedler;
- sa ostalih lokaliteta (Piešťany, Sedlec), registrovana su samo 3 primerka, pojedinačno ili u paru;
- najviše nalaza (72.7%) beležimo u zimskim mesecima (januar, februar) a prvi primerci javljaju se već tokom avgusta i septembra meseca;
- većina ptica (59%) registrovana je tokom prve godine od prstenovanja, (jesen zima), u drugoj 31.8%, u trećoj i četvrtoj godini 4.5%;
- svi nalazi potiču iz pravca severozapad (NW);
- pravci migracije severnih populacija po pravilu su jugoistok, jug, odnosno jugozapad;
- nalaz iz Pusztaszer-a (Mađarska), odstupa od ostalih jer se radi o zimskom lutanju ptice koja potiče iz lokalne populacije sa Ludaškog jezera;

Tabela br. 1. Nalazi *Panurus biarmicus* u Vojvodini

Br.	Datum prstenov	Mesto prstenov	Pol	Datum nalaza	Mesto nalaza	Udaljenost U km
1.	16-09-1957	Neusiedl s.	M	3-02-1959	Ludaš	300
2.	29-09-1957	"	M	02-1961	B.Gradište	360
3.	08-10-1957	"	M	27-02-1959	*antavir	310
4.	12-10-1957	"	M	3-02-1959	Ludaš	300
5.	05-07-1958	"	F	20-09-1958	B.Gradište	360
6.	17-07-1958	"	M	02-1961	B.Gradište	360
7.	06-09-1958	"	M	12-02-1959	Ludaš	300
8.	20-09-1958	"	M	03-09-1959	Ludaš	300
9.	27-09-1958	"	F	03-02-1959	Ludaš	300
10.	17-09-1961	"	M	2-02-1963	Ludaš	300
11.	28-09-1961	"	M	24-01-1963	Ludaš	300
12.	30-09-1961	"	M	23-01-1963	Ludaš	300
13.	01-11-1961	"	M	30-01-1963	Ludaš	300
14.	30-05-1962	"	M	02-02-1963	Ludaš	300
15.	25-06-1962	"	M	02-02-1963	Ludaš	300
16.	25-06-1962	"	F	02-02-1963	Ludaš	300
17.	14-07-1962	"	F	02-02-1963	Ludaš	300
18.	06-08-1962	"	M	30-01-1963	Ludaš	300
19.	12-08-1962	"	F	12-08-1963	Ludaš	300 SE
20.	12-01-1985	Pusztaszer	M	21-04-1985	Ludaš	62 SSW
21.	08-04-1986	Pleštany	F	03-08-1986	Ludaš	320 SE
22.	08-04-1986	"	M	03-08-1986	Ludaš	320 SE

Slika br. 3. Nalazi *Panurus biarmicus* u Vojvodini

Analiza domaćih nalaza *brkatih senica*. Ptice koje su prstenovane u Vojvodini, a registrovane na nekom drugom lokalitetu (Tabela br. 2. i Sl. br. 4.):

- veoma je nizak procenat nalaženja ptica koje su markirane u Vojvodini, odnosno na Ludaškom jezeru (0,05%);
- od ukupno deset nalaza, prva četiri su sa jesenje i zimske migracije ptica severnih populacija (nalazi su iz pravaca N, NW);
- četiri primerka sa Ludaškog jezera registrovana su tokom postreproduktivnog perioda (oktobar, novembar mesec) zapadno (W) od mesta markiranja (Donji Miholjac, Hrvatska)
- dve ptice su registrovane severoistočno (NE) od Ludaša na jezeru Feherto u Mađarskoj
- lokalna populacije migrira prema zapadu i ređe prema severu i severoistoku

Postoji intenzivna migracija između geografski bliskih staništa. Na osnovu rezultata prstenovanja dokazane su veze između ptica sa Ludaškog jezera i gnezdećih populacija sa Paličkog i Kelebijskog jezera kao i ribnjaka Kapetanski rit i Feherto kod Segedina u susednoj Mađarskoj.

Slika br. 4. Nalazi *brkatih senica* *P. biarmicus* prstenovanih na teritoriji Vojvodine

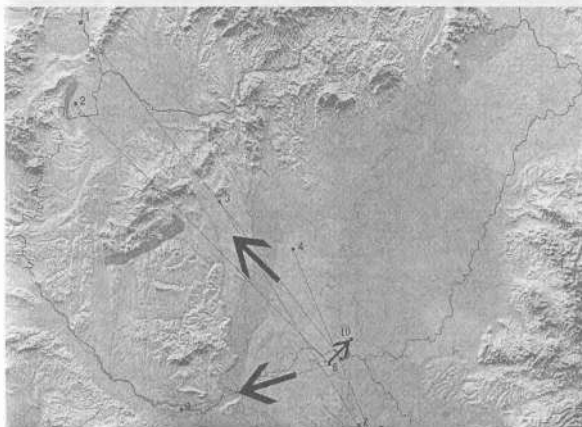

Tabela br. 2. Nalazi brkatih senica *P. biarmicus* koje su prstenovane u Vojvodini

Br.	Datum prstenov.	Mesto Prstenov.	Pol	Datum Nalaza	Mesto Nalaza	Udaljenost U km
1.	29-09-1975	S.kopovo	M	26-07-1978	Dinnyes	218 NW
2.	23-10-1977	E-ka	F	25-07-1978	Fülöpháza	190 N
3.	14-11-1986	Horgoš	M	23-05-1988	Sedlec	375 NW
4.	7-02-1963	Ludaš	M	10-10-1964	Neusiedl s.	300 NW
5.	20-07-1996	Ludaš	M	23-11-1996	D.Miholjac	151 W
6.	16-07-1996	Ludaš	M	23-11-1996	D.Mih.rfbnj	135 W
7.	29-05-1998	Ludaš	M	27-10-1998	D.Miholjac	151 W
8.	29-05-1998	Ludaš	F	27-10-1998	D.Miholjac	151 W
9	30-07-1999	Ludaš	M	6-10-2001	Szeged	40 NE
10.	14-08-1998	Ludaš	F	28-07-2001	Szeged	40 NE

Diskusija

Postavlja se pitanje - koja se podvrsta *brkata senice* naselila u vojvodanskoj niziji? Da li tamna podvrsta *P. b. biarmicus* koja, po Matvejevu (1950), živi na evropskom Mediteranu ili svetla, istočna podvrsta *P. b. russicus* sa azijskog Mediterana? Zadnjih decenija svedoci smo intenzivnog širenja biljnih i životinjskih vrsta sa Mediterana prema severu. To su vrste i podvrste sa holomediteranskim tipom rasprostranjenja čije podvrste na području areala rasprostranjenja pokazuju geografsku promenljivost (Matvejev, 1950).

Evropski Mediteran

Parus b. biarmicus L.
Remiz p. pendulinus L.
Acrocephalus m. Melanopogon Temm.
Hippolais p. pallida H. i Her.
Emberiza c. cia L.
Passer h. hispaniolensis Temm.

Azijski Mediteran (Turan)

Parus b. russicus Brehm.
Remiz p. caspius Poelz.
Acrocephalus m. mimica Mad.
Hippolais p. eleica Lind.
Emberiza c. par Hart.
Passer h. transcaspinus Tschusi

Od navedenih ptica, Karpatsku niziju naseljavaju podvrste sa evropsko-meditranskim tipom rasprostranjenja. U skladu sa trendom širenja areala prema severu i u Srbiji bi bilo logično očekivati pojavu podvrste *P. b. biarmicus*, međutim, očigledno da *brkata senica* odstupa od ovog pravila. Istočna podvrsta *P. b. russicus* živi u kontinentalnim, stepskim i polupustinjskim predelima Azije. Predeli evropskih stepa su široko rasprostranjeni u severnom, ravničarskom delu Jugoslavije- u Vojvodini, i Posavini, a na krajnjem istoku, stepe zahvataju ravnice u Negotinskoj Krajini. Ovaj tip predela duboko se uvlači u subpanonski deo, duž dolina Save, Morave i Kolubare. Izolovane stepske teritorije se nalaze i na Kosovu i Metohiji (Matvejev, 1973). Ovi geografski prostori poklapaju se sa istorijskim rasprostranjenjem *brkata*

senice u Jugoslaviji. Karpatsku niziju karakteriše visoki diverzitet florističkih i faunističkih elemenata, kao i bogatstvo biljnih i životinjskih vrsta sa različitim biogeografskim poreklom (Varga, 1999). Nakon poslednje glacijacije u subatlantskoj fazi, kada klima postaje suvlja, dolazi do formiranja bioma stepa i šumostepa. Tada su se sa jugoistoka naselili pontomediterranski, pontsko-kaspijski ili pontsko-panonski elementi naše flore i faune. Pošto zapadna podvrsta *P. b. biarmicus* pripada atlantsko-mediterranskom tipu rasprostranjenja, njeno širenje prema severu sprečava kontinentalna klima sa hladnim zimama i letnjom žegom i to je razlog da su oblast Karpatske nizije naselile populacije istočne, svetle podvrste *P. b. ruscicus*, kojoj pripada i subpopulacija na Ludaškom jezeru.

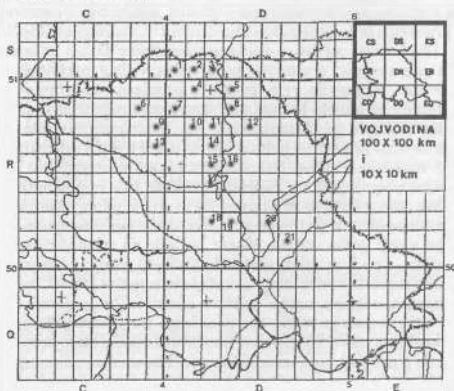
Migratorno ponašanje brkatih senica započinje već krajem leta (druga polovina avgusta) a najintenzivnija je tokom septembra i oktobra meseca, kada se primećuje eruptivno ponašanje u vidu tzv. visokog leta (Spitzer, 1972; Pearson, 1974). Ovaj period se poklapa sa zadnjom fazom mitarenja krila. Dinamika migratornog i eruptivnog ponašanja u velikoj meri zavisi od meteoroloških prilika. Po pravilu, cela gnezdeća populacija emigrira sa jezera, do polovine decembra. Visoki let na Ludaškom jezeru registruje se u periodu od prve polovine oktobra do 15. novembra. Okupljanje počinje u jutarnjim časovima kada se malo jato od 5-7 jedinki podiže iznad trske, i svojim intenzivnim glasanjem zove ostale ptice. Nakon nekoliko minuta naglo se spuštaju u trsku. Prema posmatranjima Fenjveši-a (1999), ovu radnju intenzivno ponavljaju, čak 20 puta tokom 90 minuta. Za to vreme njima se pridružuju novi primerci i brojnost jata stalno se povećava. Lete sve više i više tako da se jedva mogu videti golim očima. Potom se više ne spuštaju, nego odlete u nekom pravcu. Jato koji odleti obično broji 30-40 jedinki. Ako znamo da je brkata senica najslabiji letač među pevačicama koje žive u trsci, ovakva intenzivna aktivnost, zahteva velike količine energije. Za opstanak populacije, odnosno vrste, veoma je važno ovo ponašanje jer prezimljavanje zavisi od količine i kvaliteta trske. Pošto je ona limitirana, većina ptica primorana je da emigrira i da traga za novim izvorima hrane. Pticama koje žive u gustom trsci, otežano je komuniciranje i zbog toga je potrebno da se podignu iznad tršćaka. Tamo se mogu videti i bolje čuti, i na taj način dati signal ostalima "da je došlo vreme, da se na put krene". Znači, ovo jedinstveno ponašanje brkate senice povezano je sa količinom hrane i gustom lokalne populacije (Spitzer, 1974; Pearson, 1975; Bibby, 1982).

Nakon završetka reproduktivnog perioda ptice lokalne populacije započinju jesenje lutanje na okolna, geografski bliska vodena staništa (parcijalna migracija). Na osnovu rezultata prstenovanja pravci seobe su prema zapadu, severu i severoistoku. Dokazane su veze između ptica sa Ludaškog jezera i gnezdećih populacija sa Paličkog i Kelebijskog jezera, kao i ribnjaka Kapetanski rit i Feherto kod Segedina u susednoj Mađarskoj.

U zimskom periodu (od druge polovine decembra do kraja februara), na jezeru se veoma retko registruju brkate senice lokalne populacije (od 1985.

nije registrovan ni jedan primerak). Ponekad se vide jata do desetak primeraka, ali to su ptice sa severnih staništa. U ovom periodu godine disperzno se javljaju *brkate senice* na drugim vodenim staništima, naročito na ribnjacima koji su bogati rogozom (*Typha sp.*) i tu se registruju jata i do 60 primeraka (Kapetanski rit, 1. 02. 1990).

Znači, između pojedinih subpopulacija panonske regije, postoji intenzivno kretanje. Prema Vojvodini, tokom jeseni i zime dolaze ptice iz severnih i severozapadnih pravaca. Od kraja šezdesetih godina prošlog veka, dolazi do ekspanzije celokupne karpatske metapopulacije i areal gnežđenja proširio se prema odgovarajućim južnim staništima koja su bila bez gneždećih populacija. Danas u Vojvodini, *brkata senica* je prisutna na mnogim vodenim staništima koja preferira ova vrsta.

- 1 – Palić; 2 – Ludaš; 3 – Horgoš; 4 – Kapetanski rit; 5 – Novi Kneževac; 6, 9, 13 – Krivaja; 7, 10, 14 – Čik; 8 – Jazovo; 11 – Ada (Budžak); 12 – Idoš; 15 – Bečež (Ribnjak); 16 – Novi Bečež (Slano Kopovo); 17 – Bačko Gradište; 18, 19 – Jegrička; 20 – Ečka; 21 – Uzdin

Slika br. 5. Lokaliteti gnežđenja brkate senice u Vojvodini

Kolonizacija na prostorima Vojvodine odigravala se u prvoj polovini sedamdesetih godina dvadesetog veka.

Hronologija toka kolonizacije:

- učestala pojava tokom jesenjih i zimskih meseci na staništima
- buduće kolonizacije kao što su Slano Kopovo i Ludaško jezero (Pelle, 1977; Mikuška, 1968);

- od 1958. godine na vodenim staništima Vojvodine (Ludaško jezero, Bačko Gradište, Čantavir) redovno se registruju prstenovane ptice pre svega jeзера Neusiedler
- od 1974. godine registruju se juvenilni primerci na Slanom - Kopovu (Pelle, 1977);
- od 1976. godine registruju se porodice tokom letnjih meseci
- (jul, avgust) na Ludaškom jezeru (Hulo, neobjavljen podatak); 3. 5. 1981. godine prvo gnezdo sa 4 pull. registrovano je na Kapetanskom ritu (Gergelj i Šoti, 1990);

Pretpostavke o razlozima i mogućnostima kolonizacije na teritoriji Vojvodine i Ludaškog jezera.

U periodu od 1959 – 65. godine primećeno je snažno eruptivno ponašanje celokupne evropske populacije (Axell, 1966; Spitzer, 1974). O razlozima takve tendencije ne znamo puno, ali su verovatno uticali i meteorološki faktori, pre svega blage zime. Povećanje brojnosti jedinki na jednom prostoru ima kao posledicu, emigracije na nova staništa.

Velika oscilacija gnezdećih populacija i sklonost prema zauzimanju novih staništa (kolonizacija) jedna je od karakteristika ponašanja ove vrste (Axell, 1966; Bibby, 1981, 1983; O Sullivan, 1976; Wilson, 1993).

Velika oscilacija brojnosti *brkate senice* tumači se visokim mortalitetom jedinki, koju najčešće uzrokuju hladne zime (Cramp i Perrins, 1993; Voous, 1960). Keve (1978) spominje da su, nakon izuzetno oštre zime 1939-40. godine, velika područja u Mađarskoj ostala bez brkatih senica. Period blagih zima (od kraja šezdesetih i tokom sedamdesetih godina), gotovo bez snežnih padavina i niskih temperatura, u velikoj meri je doprineo visokom procentu preživljavanja jedinki tokom kritičkog perioda godine, odnosno jačanju celokupne evropske populacije.

Izražena pojava **eutrofizacije** vodenih staništa uzrokovala je povećanje površina sa emerznom vegetacijom;

Zbog izostanka zimske seče trske, na jezerima beležimo sve veće površine sa starom busenastom strukturom trščaka, koji omogućavaju uspešno gnežđenje i formiranje velikih snažnih populacija. Nova vodena staništa, kao što su kanali za melioraciju, a posebno ribnjaci, u velikoj meri su doprinela povećanju brojnosti ove vrste.

Parovi često migriraju zajedno i u postreproduktivnom periodu (Elzen, 1977; Bártol et Hulló, 1977). To potvrđuju i naši nalazi parova iz Slovačke i nalaz mladih parova u Donjem Miholjcu, koji su prstenovani na Ludaškom jezeru. Ova pojava, inače retka kod pevačica, jedan je od preduslova uspešne kolonizacije. Broj parova kolonizatora uvek je mali, samo 1 do 2 para (Wilson, 1993); on postepeno raste, do granice optimuma, tj. u skladu sa karakteristikama staništa. Nakon uspešne kolonizacije i formiranja stabilnih populacija visokog denziteta, pre svega postjuvenilnom migracijom mladih, postepeno se zauzimaju i odgovarajuća bliska staništa. Paličko jezero je posle

sanacije (1970-76. g.) ostalo bez barske vegetacije, a time i bez uslova za život barskih ptica. *Brkate senice* su se na Paliću pojavile tek nakon deset godina, na onim delovima jezera gde su trska i rogoz dostigle odgovarajuću gustinu i strukturu (ostrva u II-om sektoru, a kasnije i u tršćacima Velikog pojila). Nakon pojave prvih gnezdećih parova, dolazi do brojčane ekspanzije i danas možemo govoriti o populaciji koja je, sa velikom gustoćom, prisutna na svim pogodnim staništima Palickog jezera (Hulo, 1991).

Na ogromnim prostranstvima areala rasprostranjenja vrste, varijabilnost populacija veoma je mala. Ovakav stabilan fenotip prilično je retka pojava, naročito kod vrsta ptica sa ograničenom migracijom parcijalnog karaktera. Razlog tome je verovatno u specijalizaciji, u jakoj adaptaciji na ekološke faktore staništa u prilično jednoličnoj, homogenoj sredini (Voos, 1960). Kod onih vrsta koje žive u relativno jednoobraznoj i nepromenljivoj sredini, selekcija će biti favorizovana prilagođavanju toj sredini odnosno u korist **stabilnosti** fenotipa (Mayr, 1965). Pravilnosti u javljanju određenih fenotipova, koji se odleda u koloritu perja, podsećaju na Glogerovo pravilo. Rase u toplim i vlažnim oblastima, jače su pigmentisane nego one u hladnim i suvim područjima areala.

U prelaznim zonama, između podvrsta, javljaju se mešovite populacije. Panoska metapopulacija nalazi u zoni hibridizacije zapadne i istočne podvrste (zona primarne intergradacije). Ovu hipotezu potvrđuju i rezultati ovog istraživanja. Različita procentualna zastupljenosti broja pigmentisanosti ženki u pojedinim populacijama govori nam o varijabilnosti ovog karaktera na celom području areala rasprostranjenja vrste, i zbog toga se ne smatra validnim taksonomskim karakterom za determinaciju pojedinih podvrsta.

Frekvencija javljanja ove osobine mnogo je češća kod jedinki zapadnih, tamnih populacija i smanjuje se prema istoku. U lokalnoj populaciji ova osobina zastupljena je sa 33%. Ženke zapadnih oblasti Panonske nizije, mada pripadaju istočnoj podvrsti *P. b. russicus*, imaju više kontakata sa primercima tamne podvrste *P. b. biarmicus* i zbog toga je crna pigmentacija kod njih zastupljenija. Tokom hladnog perioda godine one migriraju na južna i jugoistočna staništa Panonske nizije. Zbog toga se na Ludaškom jezeru, a verovatno i na drugim staništima Vojvodine, tokom zime, češće mogu registrovati ženke sa crnim prugama.

Sa aspekta zaštite prirodnih vrednosti, veoma su visoko vrednovana vodenostaništa gde je prisutna *brkata senica*. To su po pravilu zabarene močvare sa velikim površinama gustih, nedirnutih tršćaka. *Brkata senica* na pogodnim mikrolokacijama močvara, formira labave kolonije, a upravo ta mesta ujedno predstavljaju delove jezera sa najvećim biodiverzitetom. Tu se gnezde i vrste kao *Lucustella luscinioides*, *Porzana parva*, *Acrocephalus melanopogon* koje biraju gotovo identičan mikrohabitat za gnežđenje kao *brkate senice*. Na tim lokalitetima, od značajnijih vrsta barskih ptica nalaze se i mešovite kolonije ridih i žutih čapli (*Ardea purpurea* i *Ardeola ralloides*), kolonije rečnih galebova (*Larus ridibundus*), gnezda zlatouhih gnjuraca

(*Podiceps nigricollis*), riđoglavih pataka (*Aythya ferina*) i patke ciganke (*Aythya nyroca*).

Kod formiranja i zoniranja zaštićenih prirodnih dobara, podatak o prisustvu i gustini populacije *brkatih senica* na određenom vodenom staništu, može biti od velike koristi. Pri donošenju planova upravljanja i mera aktivne zaštite, saznanja o ekologiji i biologiji *brkatih senica*, takođe mogu biti od praktičnog značaja. Takođe, prilikom planiranja i određivanja lokacija za zimsku seču trske, na zakonom zaštićenim vodenim staništima (prema mogućnostima i na drugim vodama), potrebno je uzeti u obzir ekološke uslove gnežđenja i zimske ishrane *brkatih senica*. Na tim jezerima potrebno je ostaviti velike površine sa **starom nekošenom i nepaljenom trskom**, jer mladi tršćaci ne zadovoljavaju ekološke zahteve ove vrste.

Kod paljenja i seče priobalnih tršćaka, dovoljno je ostaviti busenastu retku trsku prema vodi. U ekonomskom gazdovanju, potrebno je planirati višegodišnje cikluse košenja i ostaviti delove jezera sa starim sastojinama trske za gnežđenje i ishranu *brkatih senica* kao i ostalih barskih ptica. Vezivanjem gornje trećine snopova trske, kao i formiranjem veštačkih podloga za gnezda, možemo doprineti većoj uspešnosti gnežđenja i jačanju populacije.

Zaključak

Lokalna populacija nastala je početkom sedamdesetih godina dvadesetog veka, nakon uspešne kolonizacije ptica sa susednih, severnijih staništa Panonske nizije.

Tokom zime lokalna populacija u potpunosti emigrira sa Ludaškog jezera. Pravci seobe su zapad, severozapad, sever (Slika br. 4.). Recentna populacija, vraća se na jezero, u drugoj polovini februara.

U jesenjem i zimskom periodu dolazi do mešanja jedinki populacija sa udaljenih staništa unutar Panonske nizije.

Na osnovu izvedenih analiza navedenih taksonomskih karaktera, istraživana lokalna **subpopulacija** pripada istočnoj, svetloj podvrsti *Panurus biarmicus russicus*.

Subpopulacija sa Ludaškog jezera pripada **panonskoj metapopulaciji** koja naseljava Karpatski basen.

Karpatska metapopulacija nalazi se u zoni **primarne intergradacije**, gde je prisutna **hibridizacija** između tamne nominalne podvrste *P. b. biarmicus* i svetle istočne podvrste *P. b. russicus*.

Literatura

ANTAL L., FERNBACH J., MIKUSKA J., PELLE I., SZLIVKA L.: (1971) Namenverzeichnis der Vögel der Autonomen Provinz Vojvodina. *Larus* **23**: p. 72-121, Zagreb

BÁRTOL I., HULLÓ I.: (1977) Barkóscinegék párbaállási idődinamizmusának kimutatása fogás-visszafogás adatok alapján IV. Magyar Ökológus kongresszus, Pécs, 1977

CSORNAI R.: (1948) Nomenklatura ptica Vojvodine. Vojvodanski lovac **27-28**, Novi Sad

CRAMP, S. et PERRINS, C.M. (eds): (1993) The birds of the Western Palearctic. Volume **1-9**. Oxford University Press, Oxford

FENYVESI L.: (1999) Csapatborzó barkóscinegék Madárvárta IV. **1**. p. 9, Budapest

GERGELJ J., ŠOTI, J.: (1990) Ornitofauna ribnjaka "Kapetanski rit" Ciconia **2**: p. 22-49, Novi Sad

HULO I. (in press): Diurnal weight changes and daily feeding activity of the *Panurus biarmicus* in summer. The 4rd Scientific Meeting of the Hungarian Ornithological and Nature Conservation Society, Nyiregyháza

HULO I., HAM I.: (1990) Predlog za zaštitu prirodnog dobra Ludaško jezero kao Specijalnog rezervata prirode (ornitofauna). Elaborat. In: Zavod za zaštitu prirode Srbije, (ed.) Novi Sad

HULO I.: (1991) Oecological and nature protection references of bird colonies formed as a result of antropogen factors. The 3rd Scientific Meeting of the Hungarian ornithological and Nature Conservation Society: p. 219-229. Szombathely

IVOVIĆ, M.: (1997) Broj prstenovanih ptica i nalaza prstenovanih ptica centra za markiranje životinja u Beogradu. Prvi izveštaj 1993-1996. Centar za markiranje životinja; Prirodnački muzej. Beograd

KOVÁCS, G.: (1998) Barkóscinege(*Panurus biarmicus*) p.328-329. In: Haraszthy, L. (ed.) Magyarország madarai, Budapest.

KRONEISL, RUCNER. R.: (1962) Prstenovanje ptica 1959. god. 1. Rezultati prstenovanja XIII izveštaj. 2. Strani nalazi u Jugoslaviji, IX izveštaj. *Larus* **14**: p. 7-25, Zagreb

MATVEJEV, S. D.: (1950/a) Rasprostranjenje i život ptica u Srbiji (*Ornithogeographia Serbica*). SAN, Posebna izdanja knjiga CLXI. Institut za Ekologiju i Biogeografiju. Knjiga 3: p. 105, Beograd

MATVEJEV, S. D.: (1950/b) Zbirka ptica iz okoline Struge na Ohridskom jezeru. SAN. Iz zbornika radova Instituta za Ekologiju i Biografiju br. 1: p. 165-169, Beograd

MATVEJEV, S. D.: (1973) Predeli Jugoslavije i njihov živi svet. Naučna knjiga p: 220, Beograd

MATVEJEV, S. D., VASIĆ, V. F.: (1973) Catalogus Faunae Jugoslavije., IV/3 Aves Acad. Scient. et Artium Slovenica. p. 92. Ljubljana

MIKUSKA J.: (1968) Prilog poznavanju ornitofaune Ludaškog jezera. *Larus*, **20**: p. 60-79, Zagreb

PELE I.: (1977) Senica brkata, *Panurus biarmicus* (ponovo) gnezdarica Vojvodine. *Larus* **29-30**: p. 199-207, Novi Sad

RADOVIĆ, D. SUŠIĆ, G.: (1989) Nalazi prstenovanih ptica u godinama 1986. i 1987. *Larus* **40**: p. 53-75, Zagreb

RADOVIĆ, D.: (1990/a) Rezultati prstenovanja ptica u godinama 1988. i 1989. 28. izveštaj. *Larus*, **41-42**: p. 1-19, Zagreb

RADOVIĆ, D.: (1990/b) Nalazi prstenovanih ptica u godinama 1988 i 1989. *Larus*, **41-42**: p. 21-67, Zagreb

ŠTROMAR, LJ.: (1967) Prstenovanje ptica u godini 1963 i 1964. 1) Rezultati prstenovanja 16. izveštaj. 2) Strani nalazi u Jugoslaviji, 12. izveštaj *Larus*, **19**: p. 5-43, Zagreb

SIROTIĆ, G.: (1988) Nalazi prstenovanih ptica u godinama 1979-1985, *Larus*, **38-39**: p. 25-94, Zagreb

- SLUYS, R.: (1983) Geographical variation and distribucion of the bearded tit *Panurus biarmicus* (Linnaeus, 1758) (Aves). *Bijdragen tot de Dierkunde*, **53**: p.13-32
- VOOS, K. H.: (1960) *Atlas of European Birds*. p. 308, Edinburgh
- ZRNIC, D., HULO I.: (1992) *Zbirka ptica Gradskog muzeja u Subotici*. Rad Vojvodanskih muzeja, **34**: p. 205-212, Novi Sad

Hulló István, mgr. biológus

A BARKÓS CINEGE VONULÁSA ÉS ELTERJEDÉSE VAJDASÁG TERÜLETÉN

A barkós cinege *Panurus biarmicus* a timáliafélek népes családjának egyetlen európai képviselője. Elterjedési területe Nyugat-Európától egészen Mandzsúriáig húzódik, felölve az atlanti, mediterrán, sztyepei és a fészivastagos éghajlati övezeteket egyaránt.

E munka célja, hogy behatólra a barkós cinege jelenlegi elterjedését Vajdaság területén, hogy rekonstruálja térhódításának és letelepedésének menetét és hogy feltárja az őszi, illetve a téli vándorlásának főbb jellemzőit.

Jugoszláviában a század elején még költött a Balkán-félsziget mediterrán jellegű meleg völgykatlanaiban, valamint Koszovó területén. Egyes kutatók jegyzeteiben utalásokat találunk arra vonatkozóan, hogy a XIX. század derekán, kis számban bár, de Vajdaságban is költött. Hosszu ideig azonban nem szerepelt költő fajként a hazai madártani listákon. A huszadik század hetvenes éveitől kezdve állománya számottevően megerősödött és rövid idő alatt, nagyarányú évi szaporulatának köszönve, (újra) megjelent Vajdaság szinte minden jelentős vizes élőhelyén. A gyűrzési eredmények alapján északról történt a letelepedés az elszaporodott északi állományok terjeszkedésének következményeként.

A barkós cinege a parciális vonulók közé tartozik, vándorlását nagymértékben befolyásolja az időjárás és a téli táplálékkínálat. A jelölési (fogás-viszfogás) eredmények alapján a következőket állapíthatjuk meg. A külföldi megkerülések zöme a Fertőről származik, emellett Csehország, Szlovákia és Magyarország területéről kerültek elő jelölt példányok. A visszafogások kizárólag a Kárpát-medencében élő metapopuláció egyedeire vonatkoznak. 1985 - től 2000-ig terjedő időszakban összesen 3.961 egyedet jelöltünk meg a Ludasi tó nádasaiban. A madaraknak csak 0,05% került meg újra az őszi és a téli hónapokban. Vonulásuk iránya NY, ÉNY ill. ÉK volt. A helyi populáció november végén elvonul és az időjárástól függően általában március elején jelenik meg újra a tavon.

István Hulló, biologist

MIGRATION AND SPREAD OF THE BEARDED TIT ON THE TERRITORY OF VOJVODINA

The Bearded Tit *Panurus Biarmicus* is the only European representative of the Thymalidae family. Its spreading area goes from West Europe to Mandzuria, encircling the Atlantic, Mediterranean and semi-desert climate areas too.

The aim of this work is to determine the up-to-date spread of the Bearded Tit on the territory of Vojvodina, to give a reconstruction of their way of colonization and to discover the main characteristics of their autumn and winter migrations.

In the beginning of the 20th century the Bearded Tit was still laying eggs in the Mediterranean parts of the Balkans, in the warm valleys and on Kosovo. Some explorers put references in their works that this specie was laying eggs in Vojvodina too in the middle of the last century. For a long time the Bearded Tit was not mentioned among the breeding species in Vojvodina. From the seventies of the 20th century, due to the high increase in the population, it has appeared on almost every wetland in Vojvodina. The results of ringing prove that the migration has started from the north after the growth and spread of the population.

The Bearded Tit is a partial migrating bird and its migrations are highly influenced by weather and nutrition possibilities in winter. The results of capturing and recapturing give us the following facts: most of the birds recaptured from abroad came from the Czech, Slovak and Hungarian territories. The recapturing is connected only with the meta-population from the

Karpat basin. In the period from 1985 to 2000 we have marked 3.961 birds in the reeds of the Ludas Lake.

Only 0,05% of the birds have been detected again in autumn and winter. The directions of their flight were to west, north-west or north-east.

The local population fly away at the end of November and return to the lake at the beginning of March.

Невенка Башић Палковић, виши библиотекар

ГРАЂА ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ ИЗДАЊА ГРАДСКОГ МУЗЕЈА - VÁROSI MÚZEUM У СУБОТИЦИ (1948-1995)

Градски музеј у Суботици основан је пре 50 година у време великог замаха послератног развитка и ентузијазма, на радост грађана и бројне публике. Из тог периода датира издавачка делатност музеја, истина скромних размера у почетку, али веома значајна као огледало рада и стваралачког напора музејских радника да се прошлост завичаја и историја културе отме забору.

Смисао израде Грађе за библиографију издања Градског музеја у Суботици, током вишегодишњег развоја, представља, такође, део тих напора да се каталошки обраде и хронолошки среде сва издања за која се поуздано зна да су издања Градског музеја, изузимајући делатност Градске галерије, која је једно време деловала у оквиру Музеја. Ова делатност биће предмет посебних истраживања.

Библиографска грађа сређена је хронолошки и азбучним редом у оквиру сваке године, док су издања на мађарском језику сложена на крају сваке године где се јављају, а одредница је латинична. Монографије нису посебно издвојене јер их је мало док већину грађе чине каталози различитих обима - од пресавијених листова до озбиљних студијских издања, те је најбољи хронолошки распоред грађе ради лакшег коришћења. Каталози код којих се не зна година издања [s.a.] чине посебан одељак на крају библиографске грађе без прекидања редног броја јединица.

Библиографија је урађена према свим правилима обраде каталошких јединица које прописује Међународни стандард (ISBD).

1. КАТАЛОГ са изложбе ликовних

Gradski muzej u Subotici : katalog sa izložbe likovnih umetnika Subotice : od 29-XI do 15-XII 1949. – Subotica : Gradski muzej, 1949. – 1 presav. list ([4]str.) ; 14 x 21 cm
Broširano.

2. ДЕЈАНОВИЋ, Михајло

Izložba slika Mihajla Dejanovića : od 27. I do 17. II 1952 u Galeriji Gradskog muzeja u Subotici. – Subotica : Gradski muzej, 1952 (Subotica : Gradska štamparija). – 1 presav. list ([6] str.) ; ilustr. ; 14 cm
Broširano.

3. ДЕЈАНОВИЋ, Михајло

Uz izložbu slika Mihajla Dejanovića / Mihajlo Dejanović. – Subotica : [s.n.], 1952 ([s.l.] ; [s.n.]). – [7] reprodukcija ; 29 x 21 cm
Мара.

4. ИЗЛОЖБА слика

Izložba slika Oprešnik A. M. Kerac : od 1 maja do 19 maja 1952 god. Subotica Galerija Gradskog muzeja. – Subotica : Gradski muzej, 1952 ([s.l.] ; [s.n.]). – [3] str. ; ilustr. ; 21 cm
Papir.

5. КАТАЛОГ у част

Katalog [u čast Dana republike] / [Gradski muzej u Subotici priređuje u Gradskoj izložbenoj sali Izložbu radova umetnika učesnika NOB-e kao i radove sa temama iz narodne revolucije iz kolekcije Galerije Matice srpske, od 28. XI 1957. god.]. – Subotica : Gradski muzej, 1957. – 1 presav. list ([4] str.) ; 22 cm
Broširano.

6. ШТРАЈК у фабрици Фако

Štrajk u fabrici Fako / [materijal sredio i obradio Zoltan Devavari ; naslovnu stranu izradio Ferenc Kalmar]. – Subotica : Gradski muzej, Istorijско odeljenje, 1958 (Subotica : Minerva). – 90 + [1] str. ; ilustr. ; 21 cm
Broširano.

7. АЧ, Јожеф

Izložba slika Jožefa Ača : u Gradskom muzeju u Subotici 10. II - 20. II 1961. - Subotica : Gradski muzej, 1961. – [8] str. ; ilustr. ; 20 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tortura moderne civilizacije / Petar Popović : str. 2 ; Entuzijazam i upornost / Aleksandar Kostić : str. 2. – Broširano.

8. ДУБАЈИЋ, Милан

Izložba Radnički pokret i NOB u Subotici / [Milan Dubajić]. – Subotica : Gradski muzej ; Državna arhiva, [1964] (Subotica : Izdavačko-štamarsko preduzeće). – 16 str. ; ilustr. ; 22 cm

Podatak o autoru preuzet sa poslednje str. – Broširano.

9. КОНДОР, Бела

Grafike Bele Kondora Budimpešta / [uvodni tekst Lajoš Nemet ; tekst preveo Bela Duranci]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum : Likovni susret = Képzőművészeti Találkozás, 1964 (Subotica : Panonija). – 4 str. ; 16 x 16 cm
Uporedni tekst na маđ. i срп. језику. – Broširano.

10. ХРУШКОВЕЦ, Томислав

Tomislav Hruškovec : izložba slika = képiállítás / [autor uvodnog teksta Dubravko Horvatić ; katalog sastavio i tekst preveo Torok Sándor]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum : Likovni susret = Képzőművészeti Találkozás, 1965 (Subotica : GZ Panonija). – [8] str. ; ilustr. ; 16 x 16 cm
Uporedni tekst na срп. i маđ. језику. – Tiraž 120. – Broširano.

11. ДУБАЈИЋ, Милан

Radnički pokret u Subotici : od kraja 1918. do 1921 / Milan Dubajić. – Subotica : Gradski muzej, 1966 (Subotica : Izdavačko štamparsko preduzeće JŽ). – 135 str. ; 20 cm
Tiraž 1000. – Broširano.

12. ЗИМСКА изложба (3 ; 1966 ; Суботица)

III [treća] zimska izložba = III. téli tárlat : 26. XI - 12. XII 1966. Gradski muzej Subotica = 1966. XI. 26. - XII. 12. Városi Múzeum Szabadka / [organizator] Tribina mladih = Ifjúsági tribuna Subotica. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1966 (Subotica : Panonija). – 1 presav. list ([6] str.) ; 21 cm
Tekst uporedo na срп. i маđ. језику. – Broširano.

13. НАИВНА уметност таванкутских

Naivna umetnost tavankutskih žena : otvaranje izložbe 1. X 1966. u 19 č. : 1. X – 9. X 1966 / [organizatori] Umetničko i etnografsko odeljenje Gradskog muzeja,

KUD "Matija Gubec" ; katalog Torok Sandor. – Subotica : Mali salon Gradskog muzeja, 1966 (Subotica : Panonija). – [4] str. ; 16 cm
Kor. nasl. – Broširano.

14. ЂЕЛМИШ, Лукач

Lukács Gyelmis : Gradski muzej, decembar 1969 - januar 1970 = Városi Múzeum, december 1969 - januar 1970 / [izložbu priredio Bela Duranci ; katalog Sándor Torok]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1969 (Subotica : Panonija). – [20] str. : reprodukcije ; 22 cm. – (Zavičajna galerija Gradskog muzeja Subotica ; kat. 2)

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 300. – Bibliografski podaci o umetniku. – Broširano.

15. ПЕХАН, Јожеф

József Pechán : 1875 – 1922 : Gradski muzej Subotica, decembar 1969 = Városi Múzeum, december 1969 / [izložbu priredili Bela Duranci, Bela Pechán ; katalog Sándor Torok]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1969 (Subotica Panonija). – [38], [5] str. : reprodukcije ; 22 x 23 cm. – (Zavičajna galerija Gradskog muzeja Subotica ; kat. 1)

"U čast 125. godišnjice Narodnog muzeja u Beogradu = A Belgrádi Nemzeti Múzeum 125. évfordulója tiszteletére"---→ predlist. – Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 300. – Jožef Pehan / Bela Duranci : str. [4 – 6] ; Biografija / Bela Pehan : str. [11-13] ; Literatura : str. [10]. – Broširano.

16. ЛИКОВНО стваралаштво

Likovno stvaralaštvo = Képzőművészeti alkotások : Subotica 1945 - 1970 : Gradski muzej = Városi Múzeum, Subotica, oktobar, novembar, decembar 1970 / [izložbu priredio Bela Duranci ; katalog i prevod Torok Sándor ; fotosi Kollár Ferenc]. – Subotica : Gradski muzej, 1970 (Subotica : Birografika). – 134 str. : ilustr. ; 22 cm. – (Zavičajna galerija Gradskog muzeja Subotica ; kat. 3)

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 600. – Bibliografski podaci o umetnicima. – Broširano.

17. ЧУРГО

Csurgó : a szabadkai Városi Múzeum Képtára 26. IV – 15. V 1970 = Galerija Gradskog muzeja Subotica. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1970 (Novi Sad : Forum). – 12 str. : ilustr. ; 16 x 20 cm

"Izložba je otvorena povodom dodele Forumove nagrade za 1969. godinu Umetničkoj koloniji "Čurgo", a u čast festivala Omladina 70 u Subotici"---> str. 2. – Tekst uporedo

na srp. i mađ. jeziku. – Kor. naslov. – Bibliografski podaci i fotografije umetnika. – Broširano.

18. SEPSISZENTGYÖRGYI képzőművészek

Sepsiszentgyörgyi képzőművészek = Likovni umetnici iz Šepšisentderda (Sfintu Gheorghe – Romania) / [katalógus Torok Sándor]. – Subotica : Városi Múzeum = Gradski muzej, [1971] (Subotica : GZ Panonija). – [24] old. : ill. ; 16 x 21 cm
Uparedni tekst na mađ. i srp. jeziku. – Broširano.

19. СЛИКАРИ “Осјечки круг”

Slikari “Osječki krug” = Az “Eszéki kör” festői : 16. IV – 10. V 1971. IV. 16. – V. 10. / [Nedelja kulturne saradnje Sombor Osijek Subotica = kulturális együttműködés hete]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1971 ([s.l.] ; [s.n.]) . – 1 presav. list (8 str.) : ilustr. ; 21 cm
Rezime na mađ. jeziku. – Broširano.

20. СТИЛСКИ сатови осамнаестог

Stilski satovi XVIII i XIX stoljeća = Régi óraművesség órák a XVIII. és XIX. századból. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum ; Osijek : Muzej Slavonije, 1971 ([s.l. ; s.n.]). – [10] str. ; 18 cm
Tekst uporedo na hrv. i mađ. jeziku. – Gl. stv. naslov preuzet sa korica. – Broširano.

21. ХУШБЕТ, Лажош

Lajos Husvéth : 1894 - 1956 : Gradski muzej, septembar 1971 = Városi Múzeum, szeptember 1971 / [izložba Bela Duranci ; katalog Torok Sándor ; fotosi Kollár Ferenc ; saradnik na tekstu Geza Vojnić]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1971 (Subotica : Panonija). – [30] + [4] str. : reprodukcije ; 22 cm. – (Galerija likovnih umetnika Mađara u Vojvodini ; kat. 4)
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 300. – Uvodna reč / Dr Pavle Vasić : str. [1-4]. – Uvodna studija / Bela Duranci : str. [4-13]. – Broširano.

22. БРОЗ, Јосип Тито

Tito strateg revolucije = Tito a forradalom hadvezére : Izložba = Kiállítás / [organizator izložbe u Subotici Milan Dubajić = Kiállítás szervező Szabadkán Milan Dubajić]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum ; Beograd : Vojni muzej = Hadtörténeti Múzeum, [1972] ([s.l. ; s.n.]). – 25 str. ; 24 cm
Tekst na mađ. jeziku. – Gl. stv. naslov preuzet sa korica. – Broširano.

23. ГРАДСКИ музеј (Суботница)

Vodič kroz muzej = Múzeumi vezető / [grupa autora ; preveo sa srpskohrvatskog na mađarski jezik = magyarra fordította, ill. lektorálta Nagy József ; naslovna strana i tehničko uređenje = fedőlap és műszaki szerkesztés Gyurkovics Hunor]. – Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, 1972 (Subotica : Panonija). – [70] str. : ilustr. ; 22 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 2000

24. ЕТНОПАРК

Etnopark = Szabadtéri néprajzi kiállítás : Subotica, juli 1972 = Szabadka 1972 július / [konceptija, katalog Mikuška Milka ; foto Vojnić P. Viktorija]. – Subotica : Gradski muzej, 1972 (Subotica : Panonija). – 1 presav. list ([8] str.) : ilustr. ; 18 cm
"Ova etnografska izložba organizovana je u okviru proslave žetvenih svečanosti "Dužijanca 72"---→ str. 2. – Tekst uporedo na srpskohrv. i mađ. jeziku. – Broširano.

25. ИЗ КУЛТУРНЕ РИЗНИЦЕ

Iz kulturne riznice Australije i Nove Gvineje : zbirka Tibora Sekelja = Ausztrália és Új-Guinea kultúrkincseiből : Székely Tibor gyűjteménye / [Milka Mikuška, Tibor Sekelj]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, [1972] (Subotica : GZ Panonija). – 1 presav. list ([20] str.) : ilustr. ; 21 cm
Uporedni tekst na srp. i mađ. jeziku. – Broširano.

26. 100 [СТО] ГОДИНА образовања

100 [sto] godina obrazovanja učitelja = A tanítóképzés 100 éve / [izložbu priredili = a kiállítást rendezték Pálkás József, Dr. Györe Kornél, Irena Martin, Bela Duranci, Milan Dubajić, Szekeres László, Mikuška Milka ; katalog = katalógus Torok Sándor ; fotosi = fotók Simetics Imre ; amblem na naslovnoj strani izradio = tervezte a fedőlapon levő emblémát Gyurkovics Hunor ; uvodni tekst prevela Marcikić Judita]. – Subotica : [s.n.], 1972 (Subotica : GZ Panonija). – [16] str. : ilustr. ; 22x22 cm
Tekst uporedo na mađ. i srp. jeziku. – Broširano.

27. ЛИКОВНО стваралаштво Мађара

Likovno stvaralaštvo Mađara u Vojvodini : 1830 – 1930 = Magyar Képzőművészek Alkotásai Vajdaságban : 1830 – 1930 : [Gradski muzej, Subotica, Galerija mađarske likovne umetnosti u Vojvodini : novembar 1973 - 5. januar 1974] / [ekspozate prikupio i izložbu postavio Bela Duranci ; prevod Lévy Endre ; saradnik na prikupljanju građe i bibliografskih podataka Geza Vojnić ; umetnička oprema

Szilágyi Gábor ; fotografije Ištvan Stojko ; Szalai László]. – Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, 1973 (Subotica : Panonija). – 51 str. : reprodukcije ; 25 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 600. – Uvodni tekst / Bela Duranci : str. 4-22. – Broširano.

28. УСТАНАК у Југославији

Ustanak u Jugoslaviji 1941 = Felkelés Jugoszláviában 1941 : izložba = kiállítás / [organizator izložbe u Subotici = a szabadkai kiállítás szervezője Milan Dubajić ; preveo sa srpskohrvatskog na mađarski jezik = fordította Nagy József]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum ; Beograd : Vojni muzej = Hadtörténeti Múzeum ; Beograd : Muzej revolucije Naroda Jugoslavije = A Jugoszláv Népi Forradalom Múzeuma, 1973 ([s.l. : s.n.]). – 25 str. ; 24 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Umnoženo na geštetneru. – Gl. stv. naslov preuzet sa korica. – Broširano.

29. ЕТНОГРАФСКА изложба ваневропских

Etnografska izložba vanevropskih predmeta = Egzótikus néprajzi tárgyak kiállítása / [Tibor Sekelj, Mr Milka Mikuška]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1974 (Subotica : GZ Panonija). – [8] str. ; ilustr. ; 20 cm

Uporedni tekst na srp. i mađ. jeziku. – Broširano.

30. ИЗЛОЖБА ликовних радова деце и омладине (1 ; 1974 ; Суботица)

Prva izložba likovnih radova dece i omladine Subotice "NOB u dečjim crtežima" = a Szabadkai gyermekek és ifjúság I. képzőművészeti kiállítása „A népfelszabadító háború a gyermek rajzokban” : Galerija Gradskog muzeja = a Városi Múzeum Galériája, 20. – 29. szeptember 1974 / [organizator izložbe Gradski muzej Subotica i Prosvetno pedagoški zavod Subotica [i] Aktiv nastavnika likovnog vaspitanja ; žiri za širi izbor radova i postavka izložbe Duranci Bela [et al]... ; idejno rešenje zaštitnog znaka Kenyeres Mária]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1974 (Subotica : Panonija). – [16] str. ; 18 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Kor. stv. naslov. – Broširano.

31. ОКТОБАРСКИ сусрет (1974 ; Суботица)

Izložba u Zavičajnoj galeriji Subotice Oktobarski susret 1974 : u čast tridesetogodišnjice oslobođenja = A város felszabadulásának harminc éves jubileuma alkalmából rendezett Októberi találkozó kiállítása a Városi Múzeum képtárában : 10 – 28. oktobra 1974. = október 10. és 28. között / [katalog Ana Bukvić, Szilágyi Gábor ; fotografije Aleksandar Sedlak]. – Subotica : Gradski muzej : Likovni susret =

Szabadka : Városi Múzeum : Képzőművészeti Találkozó, 1974 (Subotica : GZ Panonija). – [30] str. ; reprodukcije ; 25 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Kor. nasl. : 1974 : Szabadkai Képzőművészek = Likovni umetnici Subotice. – Tiraž 600. – Autori uvodnih tekstova Bela Duranci, Gabor Siladi. – Broširano.

32. НОВАЦ у Северној Баčkoј

Novac u Severnoj Bačkoj kroz vekove : Gradski muzej Subotica u saradnji sa Kreditnom bankom Subotica = A pénzforgalom története Észak-Bácskában : a szabadkai Városi Múzeum a Szabadkai Hitelbank közreműködésével / [izložbu pripremili Gerlovics Szilveszter...et al.]. – Subotica : Gradski muzej, 1976 (Subotica : Panonija). – 1 list ([4] str.) : ilustr. ; 21 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Novac u Severnoj Bačkoj kroz vekove / Gerlovič Silvester : str. [2]. – Broširano.

33. ОКТОБАРСКИ сусрет (1976 ; Суботница)

Oktobarski susret = Októberi találkozó : 1976 / [katalog i izložba = kiállítás és katalogus Branka Šadi]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1976 (Subotica : GZ Panonija). – 1 presav. list ([8] str.) ; 25 cm

"Izložba likovnih i primenjenih umetnika Subotice, organizuje se povodom Dana oslobođenja grada" ---> str. 2. – Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 400.

34. ШАФРАЊ, Имре

Sáfrány Imre : 1951 – 1976 : retrospektivna izložba, Gradski muzej, Zavičajna galerija, septembar–oktobar 1976, Subotica = retrospektív kiállítás, Városi Múzeum Képtára, Szabadka, szeptember – október 1976. / [konceptija i postavka izložbe, katalog Branka Šadi ; prevod na mađarski Soltis Gyula ; fotografije Aleksandar Sedlak]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1976. – [24] str. : ilustr. ; 15 cm

"Ova retrospektivna izložba priredena je povodom dvadesetpetogodišnjice umetničkog rada i delovanja Imrea Šafranja" ---> str. 2. – Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Zapisnik o cvetu / Branka Šadi : str. 3 – 8 ; Autobiografija / Imre Šafranj : str. 9 – 10. – Tiraž 400. – Broširano.

35. КОЊОВИЋ, Милан

Milan Konjović : Pohvala voljenoj zemlji – ravnici / [autor izložbe Milan Konjović ; autor kataloga Irma Lang]. – Subotica : Gradski muzej, 1977 (Apatin : Merkur). – 1 presav. list ([8] str.) : ilustr. ; 25 cm

Tiraž 200. – Broširano.

36. СУСРЕТ градова Осијек

Susret gradova Osiijek Sombor Subotica : izložba likovnih i primenjenih umetnika : Galerija Gradskog muzeja Subotica 30. VI - 30. VII 1977. = Városok Találkozója a Szabadkai Városi Múzeum Képtárában : Eszék Zombor Szabadka : képzőművészeinek és iparművészeinek kiállítása 1977. VI. 30 - VII. 30. / | postavka izložbe i katalog = a kiállítás rendezése és katalógus Branka Šadi, kustos Gradskog muzeja, Subotica ; dizajn kataloga = katalógus tervező Milenko Vuksanović - Čiča ; fotografije = foto Zlatko Jovanov. - Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, [1977] (Subotica : Birografika). - [34] str. ; reprodukcije ; 25 cm
"Katalog se izdaje povodom Titovih jubileja = A Tito-évfordulók alkalmából"---
→ Predlist. - Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž 400. - Broširano.

37. SZABADKAI művészek kiállítása

Szabadkai művészek kiállítása : Szegeden, 1978. IX. 17 - X. 2. Móra Ferenc Múzeum kiállítási termében : Szabadkán, 1978. X. 8 - XI. 30. a Városi Múzeum Képtárában = Izložba subotičkih umetnika : u Segedinu od 17. IX - 2. X 1978. u Izložbenoj dvorani Muzeja "Móra Ferenc" : u Subotici od 8. X - 30. XI 1978. u Zavičajnoj galeriji Gradskog muzeja / [szöveg = katalog Branka Šadi, Katarina Mesaroš ; grafikai megoldás = grafičko rešenje Szilágyi Gábor, 78]. - Szabadka : Városi Múzeum : Képzőművészeti Találkozó = Subotica : Gradski muzej : Likovni susret, 1978 (Subotica : Panonija). - [36] old. : ill. ; 25 cm
"Izložbu u Segedinu priređuju povodom desetogodišnjice likovne saradnje umetnika bratskih gradova Segedina i Subotice Gradski savet za kulturu Segedina, Muzej "Móra Ferenc" Szeged, Gradska sekcija Južnomadarske teritorijalne organ. Saveza likovnih umetnika ; Izložbu u Subotici priređuju u čast oslobođenja grada i tridesetogodišnjice Gradskog muzeja u Subotici Likovni susret Subotica, Gradski muzej Subotica, Osnovne organizacije ULUV i UPIDIV u Subotici"---→ str. 2. - Tekst uporedo na mađ. i srp. jeziku. - Tiraž 500. - Predgovor / Mr Milka Mikuška : str.[3]. - Broširano.

38. БУРКОВИЧ, Хунор

Gurkovics Hunor : slike = festmények : Zavičajna galerija Gradskog muzeja Subotica = a szabadkai Városi Múzeum Képtárában 6-22. XI 1979. XI. 6-tól-22-ig : Móra Ferenc Múzeum Kiállítási Terme Horváth M. u. Szeged 25. XI-31. XII 1979. XI. 25-től - 31-ig / [katalog = katalógus Branka Šadi, Gyurkovics Hunor ; fotosi = fotók Aleksandar Sedlak]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1979 (Subotica : Panonija). - [4] str. : ilustr. ; 22 cm
"Izložba se organizuje u okviru međunarodne kulturne saradnje bratskih gradova Segedina i Subotice"---→ str. 3. - Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž 300. - Bibliografski podaci o umetniku. - Broširano.

39. ОКТОБАРСКИ СУСРЕТ (1979 ; Суботица)

Oktobarski susret '79 : izložba likovnih i primenjenih umetnika Subotice = Októberi Találkozó '79 : a Szabadkai képzőművészek és iparművészek kiállítása : Zavičajna galerija Gradskog muzeja u Subotici od 5. X – 26. X 1979. godine = a Szabadkai Városi Múzeum Képtárában 1979. X. 5-től - 1979. X. 26-ig / [predgovor i kataloški podaci Branka Šadi ; prevod na mađarski Szabó István ; dizajn kataloga i tehnički urednik Petar Šadi ; fotografija Augustin Juriga]. – Subotica : Zavičajna galerija Gradskog muzeja = Szabadka : Városi Múzeum Képtára, 1979 (Subotica : Panonija). – [17] str. : ilustr. ; 23 cm
 "Povodom jubileja Komunističke partije Jugoslavije – Saveza komunista Jugoslavije, Saveza komunističke omladine Jugoslavije i revoluc. sindikata i Dana oslobođenja grada Subotice" ---→ poled. nasl. str. – Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 350. – Broširano.

40. ХАЛУГИН, Сава

Sava Halugin : skulpture = szobrok : Zavičajna galerija Gradskog muzeja Subotica = a Szabadkai Városi Múzeum Képtárában 6–22. XI. 1979. XI. 6-tól –22-ig : Móra Ferenc Múzeum Kiállítási terme Horváth M. u. 25. XI - 31. XII 1979. XI. 25-től - XII. 31-ig / [katalog = katalogus Branka Šadi, Gyurkovics Hunor ; fotosi = fotók Aleksandar Sedlak]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1979 (Subotica : Panonija). – 1 presav. list ([4] str.) : ilustr. ; 22 cm
 Uporedni tekst na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 300. – Biobibliografski podaci o umetniku. – Broširano.

41. ОКТОБАРСКИ СУСРЕТ (1980 ; Сегедин, Суботица)

Oktobarski susret '80 : Izložba članova Udruženja likovnih umetnika i Udruženja primenjenih umetnika i dizajnera Vojvodine O.O. Subotica '80 = Októberi Találkozó '80 : A Vajdasági képzőművészek, iparművészek és formatervezők Egyesületének a kiállítása A. Sz. Szabadka '80 / [postavka izložbe i katalog = a kiállítás rendezője és a katalógus összeállítója Branka Šadi ; dizajn kataloga = katalógus tervező Szajkó István ; prevod na mađarski = magyar nyelvre fordította Gombár Imre ; fotografija = fotó Augustin Juriga]. – Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, 1980 (Subotica : GZ Panonija). – [14] str. ; ilustr. ; 23 cm
 Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Gl. stv. naslov uzet sa korica. – Tiraž 500. – Broširano.

42. САЈКО, Иштван

Szajkó : akad. slikar = festőművész : Zavičajna galerija Gradskog muzeja = a Szabadkai Városi Múzeum Képtárában 27. XI - 20. XII 1980. XI. 27-től XII. 20-ig : Móra Ferenc Múzeum Kiállítási Terme Horváth M. u. Szeged 1981 / [postavka izložbe i katalog Branka Šadi ; prevod na mađarski Gombár Imre, Kopeczky Csaba ; fotografija

Augustin Juriga]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1980 (Subotica : Panonija). – 1 presav. list ([6] str.) : ilustr. ; 22 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 300. – Autor uvodnog teksta Grozdana Šarčević. – Biobibliografski podaci o umetniku. – Broširano.

43. СУСПЕТ градова Осијек

Susret gradova Osijek Sombor Subotica : izložba likovnih i primenjenih umetnika : Galerija Gradskog muzeja Subotica 21. IX 1980 – 5. X 1980. = Városok Találkozásja a Szabadkai Városi Múzeum Képtárában : Eszék Zombor Szabadka képzőművészeinek és iparművészeinek kiállítása 1980. IX. 21. – X. 5. / [postavka izložbe i katalog = a kiállítás rendezése és a katalógus Branka Šadi, kustos Gradskog muzeja Subotica ; dizajn kataloga = katalógus tervező Szajkó István ; prevod na mađarski = fordította magyar nyelvre Gombár Imre]. – Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, 1980 (Subotica : GZ Panonija). – 12 str. ; 25 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž 400. – Broširano.

44. ШАДИ, Петар

Šadi : Zavičajna galerija Gradskog muzeja Subotica = A Szabadkai Városi Múzeum Képtárában 27. XI – 20. XII 1980. XI. 27-től XII. 20-ig. / [postavka izložbe i katalog = a kiállítás rendezője és a katalógus összeállítója Branka Šadi ; dizajn kataloga = katalógus tervező Szajkó István, Petar Šadi ; prevod na mađarski = magyar nyelvre fordította Gombár Imre, Kopeczky Csaba ; Fotografija = fotó Augustin Juriga]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1980 (Subotica GZ Panonija). – 1 presav. list ([6] str.) : ilustr. ; 22 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž = Példányszám 300. – Autor uvodnog teksta Grozdana Šarčević. – Bibliografski podaci o umetniku. – Broširano.

45. БАБИЋ, Милош

Miloš Babić : (1904 – 1968) : [14. maja 1981. godine u 18 časova u Galeriji muzeja Subotica]. – Subotica : [Gradski muzej = Városi Múzeum], 1981. – 1 presavijen list ([6] str.) ; ilustr. 22 cm
Tekst na srp. i mađ. jeziku. – Uvodni tekst Irina Subotić. – Bibliografski podaci o umetniku. – Broširano.

46. МЕДАЉЕ и плакете

Medalje i plakete = Érmek és plakettek / [izložbu pripremila Irina Subotić]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1981 ([s.l.] : [s.n.]). – 1 presav. list ([6] str.) ; 20 cm
“Izložbu je pripremila Irina Subotić, kustos Narodnog muzeja u Beogradu, u saradnji sa ULUS-om, i ona predstavlja deo celine priredene u Narodnom muzeju aprila 1981.

godine. Galerija Gradskog muzeja u Subotici 17. septembar – 5. oktobar 1981.”---→ str. [2-3]. – Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Broširano.

47. ОКТОБАРСКИ сусрет (1981 ; Суботица)

Oktobarski susret '81 : izložba likovnih i primenjenih umetnika Subotice = Októberi Találkozó '81 : a Szabadkai Képzőművészek és iparművészek kiállítása, Zavičajna galerija Gradskog muzeja u Subotici od 9. X – 2. XI 1981. godine / [kataloški podaci Baranji Ana, kustos Gradskog muzeja Subotica = katalógus adatokat összeállította Baranyi Anna, kustosoz ; grafičko rešenje = grafikai megoldás Milenko Vuksanović-Čiča ; fotografija = fotók Baš Stevan]. – Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, 1981 (Subotica : Panonija). – [24] str. ; ilustr. ; 25 cm “Povodom četrdesetogodišnjice ustanka i soc. rev. naroda i narodn. Jugosl.---→ pret. str. – Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Gl. stv. naslov preuzet sa korica. – Tiraž 300. – Broširano.

48. АЛМАШИ , Габор

Almaši Gabor : retrospektiva : 1936 – 1981 / [Ana Baranji ; naslovna i zadnja strana Gabor Almaši ; bibliografski podaci Almaši Gabor, Vojnić Geza ; Prevod na mađarski Baranji Donat ; rezime na nemačkom Liza Weil]. – Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, [1982] (Subotica : GZ Panonija). – [44] str. ; reprodukcije ; 22 cm Katalog “Almaši Gabor ” izdao je Gradski muzej u Subotici povodom retrospektivne izložbe priredene januara – februara 1982. godine = “Almaši Gábor” katalógust a szabadkai Városi Múzeum adta ki 1982. január – februárjában megrendezett retrospektív kiállítás alkalmából. – Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Tiraž = Példányszám 600 . – Broširano.

49. ЈАКШИЋ , Ђура

Đura Jakšić : 1838 – 1878 : Slike iz zbirke Narodnog muzeja Beograd = Festmények a Belgrádi Nemzeti muzej gyűjteményéből / [autor izložbe Nikola Kusovac ; prevod = fordító Baranji Donat]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1982 ([s.l.] : [s.a.]) . – 1 presav. list ([6] str.) ; 25 cm Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. – Broširano.

50. АВНОЈ и револуција

AVNOJ i revolucija = AVNOJ és a forradalom / [autor uvodnog teksta Krešimir Izaković]. – Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1983 (Subotica : [s.n.]). – [4] str. ; ilustr. ; 20 cm Uvodni tekst na srp. i mađ. jeziku. – Izloženi eksponati su iz likovnog fonda Muzeja Prvog zasedanja AVNOJ-a Bihać. – Tiraž 300. – Broširano.

51. АМБРОЗИЋ, Катарина

Ana Bešlić / Katarina Ambrozić ; [fotografija Mile Đorđević, Vlada Popović, Miljenko Smodlaka, Tomislav Peternik ; engleski prevod Pierre Rouwe] . - Subotica, 1983 (Subotica : Birografika). - 172 str. : reprodukcije ; 21 x 23 cm
Tekst na srp. hrv. i engl. jeziku . - Tiraž 500 . - Broširano.

52. АМБРОЗИЋ, Катарина

Ana Bešlić / Katarina Ambrozić ; [mađarski prevod Szőke Mária, i Baranyi Donát ; fotografije Mile Đorđević, Vlada Popović, Miljenko Smodlaka, Tomislav Peternik] . - Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, 1983 (Subotica : Birografika). - 204 str. : reprodukcije ; 20 x 23 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 500 . - Broširano.

53. БЕШЛИЋ, Ана

Poklon zbirka Ane Bešlić Gradskom muzeju u Subotici = Ana Bešlić ajándékgyűjteménye a szabadkai Városi Múzeumnak / [postavka izložbe i katalog Baranji Ana]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1983 (Subotica : GZ Panonija). - 1 presav. list ([6] str.) : ilustr. ; 20 x 22 cm
Uporedni tekst na srp. i mađ. jeziku . - Tiraž = Példányszám 600 . - Broširano.

54. САТОВИ Музеја Славоније

Satovi Muzeja Slavonije = Az Eszéki Múzeum óragyűjteménye : XIV susret gradova Sombor, Osijek, Subotica = Városok XIV. Találkozója / [autori izložbe = a kiállítást rendezte Ida Horvat]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1983 (Subotica : GZ Panonija). - 1 presav. list ([6] str.) : ilustr. ; 25 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku . - Tiraž = Példányszám 300 . - Broširano.

55. АВАРИ у североисточној

Avari u severoistočnoj Bačkoj = Avarok Északkelet – Bácskában / [tekst kataloga i koncepcija izložbe = a katalógus szövege és a kiállítás koncepciója Ricz Péter kustos Gradskog muzeja u Subotici ; fotografije = fotók Urbán Gábor]. - Subotica = Szabadka : Városi Múzeum, 1984 (Subotica : Panonija). - 32 str. : ilustr. ; 24 cm
" Katalog se izdaje povodom održavanja XXI kongresa Saveza arheoloških društava Jugoslavije " ---→ preliminar. str. - Tekst uporedo na srp. hrv. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 800 . - Broširano.

56. БАБИЋ, Милош

Miloš Babić : poklon zbirka = ajándékgyűjtemény, Subotica 1984. / [tekst kataloga i koncepcija izložbe Baranyi Anna ; prevod Baranyi Donát ; fotografije Istvan Stojko ; naslovna strana i grafičko uređenje kataloga Szajkó István]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1984 (Subotica : Panonija). - 32 str. : reprodukcije ; 24 cm

"Katalog se izdaje povodom izložbe slika Miloša Babića" ---→ prelim. str. - Tekst na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž 500. - Uvodni tekst / Mr Milka Mikuška : str. 6. - Bibliografski podaci o umetniku. - Broširano.

57. ЈОВАНОВИЋ, Пaja

Paja Jovanović (1859 – 1957) : Slike iz zbirke Narodnog muzeja Beograd = A Belgrádi Nemzeti múzeum gyűjteményéből / [autor izložbe Nikola Kusovac i Veselin Ladić]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1984 ([s.l.] : [s.a.]). - 1 presav. list ([6] str.) ; 25 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Broširano.

58. ЛИКОВНА поставка Градског

Likovna postavka Gradskog muzeja = A Városi Múzeum képzőművészeti tárlata / [autor postavke = a kiállítás szerzője Baranyi Ana, kustos Gradskog muzeja u Subotici ; grafičko uređenje kataloga = a katalógus grafikai szerkesztése Sajko Istvan]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1984 (Subotica : GZ Panonija). - 1 presav. list ([8] str.) ; 28 cm

Uredni tekst na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 500. - Broširano.

59. ОЛАХ, Шандор

Oláh Sándor : (1886 – 1966) / [a két nyelvű bevezető tanulmányt írta és a képet válogatta = uvodni tekst i izložba slika Baranyi Anna ; fotó Boldizsár József]. - Újvidék : Forum ; Szabadka : Városi Múzeum, 1986 (Újvidék : Forum). - 111, [1]p. : ill. ; 21 cm

Eredeti szöveg és szerbhorvát nyelvű fordítás. - Példányszám 1000. - Válogatott bibliográfia : p. 109 – 111. - Füzve.

60. ОЛАХ, Шандор

Šandor Olah = Oláh Sándor : (1886 – 1986) : retrospektivna izložba = Emlékkiállítás / [autor izložbe = a kiállítás szerzője Baranyi Anna ; konzervatorsko – restauratorski radovi = konzervatori – restauratori munkák Mr Gordana Žunjić – Kusovac, Vera Galović ; grafičko uređenje kataloga = a katalógus grafikai szerkesztője

Jakšić Emil]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1986 (Novi Sad : NIŠRO "Forum"). - 1 presav. list ([6] str.) : ilustr. ; 24 cm

Upredni tekst na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 1000. - Uvodni tekst Ana Baranji. - Broširano.

61. АЛМАШИ, Габор

Gabor Almaši : pedesetogodišnjica umetničkog rada : 1936 - 1986 = ötvenéves alkotómunkássága / [Bela Duranci, Gyermán Tibor ; grafičko uređenje kataloga = a katalógus grafikai szerkesztése Mirosljub S. Vučinić ; fotografije = fotók Augustin Juriga, Urbán Gábor ; naslovna strana Gabor Almaši]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1987 (Subotica : Panonija). - 16 str. ; reprodukcije ; 24 cm

Tekst na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 350. - Kontinuiteti i uzleti / Bela Duranci : str. 3 - 4 ; Almási Gábor szobrászművész / Gyermán Tibor : str. 5 - 6. - Broširano.

62. BOSÁN, György

Bosán György : (1918 - 1984) / [a bevezető szöveget írta Aleksa Čelebonović ; fordította Garai László, P. Nagy István ; a bibliográfiát készítette Radmila Matić]. - Belgrád : A Szerbiai Képzőművészek Egyesülete : Cvijeta Zuzorić Képtár ; [Újvidék] : Forum ; Szabadka : Városi Múzeum, 1987 (Valjevo : „Milan Rakić.”. - 83 p. : fényképek ; 24 cm

Példányszám 1500. - A festő képe a fedőlap behajtott oldalán. - Irodalom : p. 80 - 83. - Füzve.

63. БОШАН, Ђорђе

Dorđe Bošan : 1918 - 1984 : retrospektivna izložba = retrospektív kiállítás / [izložbu postavila = a kiállítás főállította Baranyi Anna]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1987 (Subotica : GZ "Panonija"). - 1 presav. list ([6] str.) ; 24 cm

Upredni tekst na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 500. - Uvodni tekst Ana Baranji. - Broširano.

64. БАЛАЗ, Арпад Г.

Balázs G. Árpád : (1887 - 1981) / [tekst kataloga i koncepcija izložbe = a katalógus szövege és a kiállítás koncepciója Baranyi Anna ; prevod na mađarski = magyarra fordította Krausz Magdolna ; prevod rezimea na engleski = az összefoglalót angolra fordította Tvрко Prčić ; prevod na nemački = az összefoglalót németre fordította Anneliese Kašai ; restauratori = restaurátorok Vera Galović, Gordana Žunjić - Kusovac ; fotografije = fotók Augustin Juriga, Dömötör Mihály ; dizajn kataloga =

a katalógust tervezete Maurits Ferenc ; naslovna strana = a fedőlapon Balázs G. Árpád] . - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1987 (Novi Sad : Forum). - 116 str. ; reprodukcije ; 24 cm

„Katalog se izdaje povodom retrospektivne izložbe Arpad G. Balaža = A katalógus Balázs G. Árpád centenáriumi kiállítása alkalmából jelenik meg.” - Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku . - Tiraž 1000. - Predgovor / Nevenka Bašić Palković : str. 5. - Summary : str. 20 ; Zusammenfassung : str. 35. - Bibliografski podaci o umetniku : str. 87 – 92. - Broširano.

65. ЖОНАШ, Мартин

Martin Jonáš : Subotica Vestibil Gradske kuće = A Városháza előcsarnoka 19 – 31 . I 1989 . / [uvodni tekst Mr Milka Mikuška]. - Gradski muzej = Városi Múzeum, 1989 (Subotica : Globus). - [4] str. : ilustr. ; 25 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž 300 . - Broširano.

66. ГЛИД, Нандор

Glid Nándor / [tekst kataloga i koncepcija izložbe = a katalógus szövege és a kiállítás koncepciója Baranyi Anna ; izbor dela = műveket válogatta Nándor Glid ; prevod rezimea na engleski = a rezimé angol fordítása Megyeri Molnár Mirjana ; fotografije = fotók Nenad Krstić, Mirko Lovrić, Nikola Radošević, Daniel i Gabriel Glid ; dizajn kataloga = a katalógust tervezete Maurits Ferenc ; naslovna strana = a fedőlapon Nándor Glid]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1990 (Novi Sad : Forum) . - [72] str. : reprodukcije ; 22 x 22 cm

“ Katalog se izdaje povodom retrospektivne izložbe Nandora Glida “ = “ A katalógus Glid Nándor retrospektív kiállítása alkalmából jelenik meg .” - Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 500. - Bibliografija (36 jedinica). - Broširano.

67. СЛОБОДНИ краљевски град

Slobodni kraljevski grad Osijek 1809 : Gospodarski i urbanistički razvoj u prvoj polovici 19. stoljeća = Eszék szabad királyi város, 1809 : Gazdasági és városi fejlődése a XIX. század első felében / [tekst kataloga Tihomir Stojčić, kustos Historijskog odjela Muzeja Slavonije]. - Osijek : Muzej Slavonije ; Subotica : Gradski muzej, 1990 ([s.l.] : [s.n.]). - 10 str. ; 31 cm

Uporedni tekst na hrvatskosrpskom i mađ. jeziku. - Umnoženo na geštetneru.

68. ГРАДСКИ музеј (Суботица)

Stalna postavka Gradskog muzeja u Subotici / [autori postavke Dušica Zrnić, Szekeres László, Riez Péter, Grlica Mirko, Mr Milka Mikuška ; projektant enterijera i rasvete Milan Pališaški ; likovna i tehnička realizacija Mr Dragan Radovanović, Jožef Erdelji ; fotografija Ivan Karlavariš ; ilustracije Dragan Jerinić ; karte Branislav

Radošević ; restauratori Vera Galović, Milica Tufegdžić, Gordana Žunjić Kusovac, Sava Halugin ; ZOO preparatorski radovi Đoko Đorđijevski, Makedon Petlicarov ; konzervator Tóth Mihály ; makete Koszorús Sándor, Ivan Obrovski, Szebenyi Szilárd ; prevodioci Gombár Imre, Mirko Gotesman, Nagy József ; grafički dizajn kataloga i plakata Mr Dragan Radovanović, Ivan Karlavariš. - Subotica : Gradski muzej, 1991 (Rakovac : "Duplex"). - 1 presav. list ([6] str.) : ilustr. ; 25 cm
Tiraž 1000. - Uvodna reč / Nevenka Bašić Palković : str. [2]. - Broširano.

69. ГРАДСКИ музеј (Суботница)

A Szabadkai Városi Múzeum állandó kiállítás / [a kiállítás szerzői Dušica Zrnić, Szekeres László, Ricz Péter, Mirko Grlica, Mr Milka Mikuška ; belső műépítés és világosítás Milan Pališaški ; képzőművészeti és technikai realizáció Mr Dragan Radovanović, Jožef Erdelji ; fotók Ivan Karlavariš ; illusztrációkat készítette Dragan Jerinić ; térképeket készítette Branislav Radošević ; restaurátorok Vera Galović, Milica Tufegdžić, Gordana Žunjić Kusovac, Sava Halugin ; ZOO preparálás Đoko Đorđijevski, Makedon Petlicarov ; konzervátor Tóth Mihály ; maketta készítői Koszorús Sándor, Ivan Obrovski, Szebenyi Szilárd ; fordítók Gombár Imre, Mirko Gotesman, Nagy József ; a katalógus és plakát formatervezői Mr Dragan Radovanović, Ivan Karlavariš]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1991 (Rakovac : Duplex). - 1 összehajlt. lap[6] : ill. ; 25 cm
Példányszám 1000. - Előszó. / Nevenka Bašić Palković : old. [2]. - Füzve.

70. ЂОРЂЕВИЋ, СИМОНИДА

Simonida Đorđević : utvare / [uvodni tekst kataloga Miodrag Bulatović, književnik]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum ([sl.] ; [s.n.]). - [1 presav. list] ([6] str.) : ilustr. ; 33 cm
Uvodni tekst kataloga na engleskom i francuskom jeziku. - Broširano.

71. ХЛАДНО оружје у збиркама

Hladno oružje : u zbirkama Gradskog muzeja u Subotici = Szálfegyverek : a szabadkai Városi Múzeum gyűjteményeiből / [autori izložbe = a kiállítás szerzői Mirko Grlica, Ricz Péter, Szekeres László, Baranyi Anna ; konzervatorski radovi = konzervátori munkák Tóth Mihály ; fotografija = fotók Urbán Gábor, Augustun Juriga ; prevod = fordítás Gotesman Mirko, Blau Ervin ; grafičko uređenje kataloga = a katalógus grafikai szerkesztője Mirosljub S. Vučinić]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1991 (Subotica : GZ Panonija). - 1 presav. list ([6] str. 9 : ilustr. ; 24 cm
Upporedni tekst na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 500. - Uvodni tekst / László Sekereš : str. [2]. - Broširano.

72. БОЦАРИЋ, Анастас

Дорађај и слика / [autor izložbe Mirko Grlica ; konzervatorsko-restauratorski radovi Goran Bolić, Rade Milović ; fotografija Nemet Nimrod ; ilustracija Gordana Vujnović Prčić]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1993 (Subotica : Panonija). - [4] str. ; ilustr. ; 19 x 24 cm

Gl. stv. naslov uzet sa korica. - Tiraž 300. - Uvodni tekst / Mr Milka Mikuška : str.[2]. - Anastas Bocarić / Mirko Grlica : str.[2-3]. - Broširano.

73. ЛИФКА, Александар

Aleksandar Lifka : čarobnjak pokretnih slika / [autor izložbe i kataloga Mirko Grlica ; prevod odlomka sa nemačkog Szekeres László]. Subotica : Gradski muzej, 1993 ([s.l. : s.n.]). - [4] str. : ilustr. ; 25 cm

Tiraž 150. - Uvodni tekst / Mr Milka Mikuška : str. [2] ; O svojim počecima / Aleksandar Lifka : str. [2]. - Rezime na engleskom jeziku. - Broširano.

74. СЕЋАЊЕ на др Винка Перчића

Sećanje na dr Vinka Perčića : Izbor iz poklon - zbirke dr Vinka Perčića / [izbor dela i kataloški podaci Branka Šadi ; konzervacija i restauracija dela Goran Bilić]. - Subotica : Gradski muzej - Városi Múzeum, 1993. - 1 presavitak ([4] str.) : ilustr. ; 25 cm

Tiraž 300. - Uvodni tekst / Mr Milka Mikuška ; Branka Šadi : str.[2]. - Broširano.

75. BOSÁN, György

Bosán György : 1918 - 1984 : Emlékkiállítás válogatás a Bosán ajándékgyűjteményből / [a kiállítás szerzője Branka Šadi ; Magyar fordítás Urbán Gábor]. - Szabadka : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1994 (Subotica : Preduzeće "Panonija"). - I összehajt. lap ([6] old.) : ill. ; 24 cm
Példányszám 300. - Broširano.

76. СПОМЕН на суботичке

Спомен на суботичке Јевреје = A Szabadkai zsidóság emlékére = Remembrance for Jewish People in Subotica / [autor izložbe = a kiállítás szerzője = author of the exhibition Mirko Grlica ; konzervatorsko-restauratorski radovi = konzervátor-restauratori munkák = konservational and restoracional works Goran Bolić ; fotografija = fényképek = photographs Nemet Nimrod ; prevod na mađarski = magyar fordítás = translation on hungarian Urban F. Gabor ; prevod na engleski = angol fordítás Mezei Jelena]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum = Town Museum, [1994] (Subotica : Minerva). - [16]str. ; ilustr. ; 24 cm

Tekst uporedo na srp, mađ. i engl. jeziku. - Gl. stv. naslov uzet sa korica. - Tiraž = Példányszám = Printed copies 500. - Uvodna reč / Mr Milka Mikuška : str. [3-4] ; Spomen na subotičke Jevreje / Mirko Grlica : str. [5-8]. - Broširano.

77. ИЗ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Iz kulturne baštine drevne i savremene Kine = Az ősi és mai Kína kultúrörökségéből / [autor teksta Ranka Rađenović, samostalni savetnika Arhiva Jugoslavije = a szövegeket írta Ranka Radenović, önálló tanácsos, Jugoszláv Levéltár ; prevod na mađarski = magyar fordítás Urbán Gábor, sekretar Gradskog muzeja Subotica]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1995 (Subotica : Panonija). - [8]str. ; ilustr. ; 17 x 24 cm
Tekst uporedo ćir, lat, i na mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 300. - Broširano.

78. KÖZÉPKORI szerb freskók

Középkori szerb freskók : kiállítás a Freskóképtár másolatgyűjteményéből : Nemzeti Múzeum - Freskóképtár - Beograd : Градски музеј - Gradski muzej = Városi Múzeum / [a kiállítás szerzője Nada Komnenović ; fordító Urbán Gábor]. - Szabadka : Városi Múzeum, 1995 (Subotica : [s.n.]). - 1 összehajt. lap ([6] old.) : ill. ; 20 x 20 cm
A fedőlapon : Szent Sava, Mileševa kolostor. - Példányszám 300. - Bevezető / Mikuska mr Milka : old. [2]. - Szöveg / Nada Komnenović : old. [3-5]. - Fűzve.

79. 50 [ПЕДЕСЕТ] година победе

50 [педесет] година победе над фашизмом : 50 [pedeset] godina pobede nad fašizmom : a fasizmus feletti győzelem 50 éve : изложба = izložba = kiállítás : Историјски архив = Istorijski arhiv = Történelmi Levéltár : Градски музеј = Gradski muzej = Városi Múzeum : Клуб Војске Југославије = Jugoszláv Hadsereg Klubja = Суботица = Subotica = Szabadka : 1995 / [autor izložbe Stevan Mačković ; prevod na mađ. jezik Urbán Gábor ; autor fotografije na nasl. str. Németh Nimród]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1995 (Subotica : Birografika). - [16] str. ; ilustr. ; 17 cm
Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku, ćir. i lat. - Tiraž 500. - Uvodni tekst / Mr Milka Mikuška : str. [2] ; Zoran Veljanović : [3-4] ; Subotica 1941 – 1945 od okupacije do slobode / Stevan Mačković : str. [5-11]. - Broširano.

80. СРПСКЕ средњовековне фреске

Srpske srednjovekovne freske : izložba kopija iz zbirke "Galerija fresaka" : Narodni muzej - Galerija fresaka Beograd : Градски музеј - Gradski muzej = Városi Múzeum Subotica / [autor postavke Nada Komnenović ; prevod Urban Gabor]. -

Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, 1995 (Subotica : [s.n.]). - 1 presav. list ([6] str.) ; ilustr. ; 20 x 20 cm

Naslovna strana : Sveti Sava, Manastir Mileševa. - Tiraž 300. - Kor. stv. naslov. - Uvodna reč / Mr Milka Mikuška : str. [2]. - Uvodna studija / Nada Komnenović : str. [3-5]. - Broširano.

81. СРПСКЕ средњовековне фреске

Српске средњовековне фреске : изложба копија из збирке "Галерија фресака" : Народни музеј - Галерија фресака Београд : Градски музеј - Gradski muzej = Városi Múzeum / [аутор поставке Нада Комненовић ; превод Габор Урбан]. - Суботица : Градски музеј = Városi Múzeum, 1995 (Суботица : [с.н.]). - 1 пресав. лист ([6] стр.) ; илустр. ; 20 x 20 cm

Насловна старан: Свети Сава, Манастир Милешева. - Тираж 300. - Кор. ств. наслов. - Уводна реч / Мр Милка Микушка : стр. [2]. - Уводна студија / Нада Комненовић : стр. [3-5]. - Броширано.

82. ШТУРЦ, Бела

Dr Bela Šturm / [autori izložbe = a kiállítás szerzői dr Geza Cekuš, Dušica Zmić ; ilustracije = illusztrációk Marija Karlović Gabrić ; nasl. str. Eva Kišferenc ; fotografija = fényképek Petar Gabrić, Németh Nimród ; prevodi = fordítás dr. Czékus Géza, Urbán Gábor]. - Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, 1995 (Subotica : Globus). - [24] str. : ilustr. ; 24 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Kor. stv. naslov. - Tiraž = Példányszám 300. - Broširano.

83. ЈУХАС, Арпад

Arpad Juhas = Juhász Árpád / [tekst kataloga i koncepcija izložbe = a katalógus szövege és a kiállítás koncepciója Baranyi Anna, Hedviga Hofman ; prevod na mađarski = magyarra fordította Balázs Art Valéria ; restauratori = restaurátorok Vera Galović, Rista Činkurov ; fotografije = fotók Augustin Juriga] . - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum ; Sombor : Gradski muzej, [s.a.] (Subotica : GZ Panonija) . - 16 str. : ilustr. ; 24 cm

Kor. nasl. - Uporedni tekst na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példányszám 300. - Biobibliografska beleška o umetniku. - Broširano.

84. МИКУШКА, Милка

Narodni život u delima "slamarki" = Népelet a szalmaképekben / [koncepcija izložbe i tekst kataloga = A kiállítást rendezte és a katalógust írta Mr. Mikuska Milka]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, [s.a.] (Subotica : Globus). - [4] str. ; ilustr. ; 24 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku - Tiraž = Példányszám 300. - Broširano.

85. ПТИЧИЈИ свет Лудашког

Ptičiji svet Ludaškog jezera = A Ludasi-tó madárvilága / [konceptija izložbe = a kiállítás koncepciója Dušica Zrnić - kustos ; tehnički saradnik = technikai munkatárs Magyar János - konzervator ; prevod na mađarski = a magyar szöveget fordította Baranyi Donát ; prevod na nemački = a német szöveget fordította Liza Weil]. - Subotica : Gradski muzej = Szabadka : Városi Múzeum, [s.a.] (Subotica : GZ Panonija). - [16] str. ; 20 cm

Tekst na srp. i mađ. jeziku. - Gl. stv. naslov uzet sa korica. - Broširano.

86. САРИЋ, Иван

Ivan Sarić : pionir jugoslovenskog vazduhoplovstva = a Jugoszláv repülés úttörője / [autor izložbe = a kiállítás szerzője Biserka Isaković, kustos Muzeja jugoslovenskog vazduhoplovstva]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, [s.a.] (Subotica : GZ Panonija). - 1 presav. list ([6] str.) : ilustr. ; 24 cm.

Tekst uporedo na srp, mađ. i engl. jeziku. - Tiraž = Példányszám 500. - Uvodni tekst Biserka Isaković. - Broširano.

87. VI [ШЕСТЕ] Зобнатицке коњичке

VI [šeste] Zobnatičke konjičke igre : ravničarski motivi u likovnoj umetnosti / [autor teksta Baranji Ana, kustos, istoričar umetnosti ; tehnički saradnik Mađar János, konzervator ; foto Stojko Ištvan]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, [s.a.] (Subotica : GZ Panonija). - [4] str. : ilustr. ; 20 cm

Tiraž 400. - Broširano.

88. ФОЛКЛОРНИ златовез

Folklorni zlatovez = Népi aranyhímzések ; Zlatovez na narodnim nošnjama = Aranyhímzés a népviseleteken / [konceptija izložbe i tekst kataloga = kiállítás koncepciója, a katalógus szövege Mr Milka Mikuška ; autori izložbe = a kiállítás szerzői Katarina Kupusarević, Mr Milka Mikuška, Mr Lazar Stojanović ; fotografija = fotó Dr Miodrag Đorđević]. - Subotica : Gradski muzej = Városi Múzeum, [s.a.] (Beograd : Škola za industrijsko oblikovanje). - [6] str. ; ilustr. ; 24 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž = Példány 500. - Broširano.

89. ХУШВЕТ, Лажош

Husvéth Lajos : 1894 - 1956 : spomen izložba povodom stogodišnjice rođenja slikara i vajara : izbor iz poklon zbirke Hušvet : Градски музеј - Gradski muzej =

Városi Múzeum Subotica / [autor izložbe Branislava Šadi ; fotografije Nemet Nimrod ; prevod na mađarski Urban Gabor]. - Subotica : Градски музеј = Gradski muzej = Városi Múzeum, [s.a.] (Subotica : Panonija). - 1 presav. list ([6] str.) : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 150. - Uvodni tekst / Mr Milka Mikuška : str. [2] ; Lajoš Hušvet ... / Branka Šadi : str. [3]. - Biobibliografski podaci o umetniku. - Broširano.

90. ХУШВЕТ, Лажош

Лажош Хушвет : 1894-1956 : спомен изложба поводом стогодишњице рођења сликара и вајара : избор из поклон збирке Хушвет : Градски музеј = Gradski muzej = Városi Múzeum Subotica / [аутор изложбе Бранислава Шадн ; фотографије Немет Нимрод ; превод на мађарски Урбан Габор]. - Суботица : Градски музеј = Gradski muzej = Városi Múzeum, [s.a.] (Суботица : Панонија). - 1 пресав. лист ([6] стр.) : илустр. ; 24 cm

Тираж 150. - Уводни текст / Мр Милка Микуска : стр. [2] ; Лажош Хушвет... / Бранка Шадн : стр.[3]. - Биоблиографски подаци о уметнику. - Броширано.

91. HUSVÉTH, Lajos

Husveth Lajos : 1894-1956 : emlékkiállítás a festő és szobrász születésének századik évfordulójára : válogatás a Husveth emlékgűjteményből : Градски музеј = Gradski muzej = Városi Múzeum Subotica / [a kiállítás szerzője Branislava Šadi ; fényképek Németh Nimród : magyar fordítás Urbán F. Gábor]. - Subotica : Градски музеј = Gradski muzej = Városi Múzeum, [s.a.] (Subotica : Panonija). - 1 összehajt. lap ([6] old.) : ill. ; 24 cm

Példányszám 150. - Bevezető / Mr. Mikuska Milka : old. [2]. - Szöveg / Branka Šadi : old. [3]. - Biobibliográfiai adatok a művészről. - Füzve.

A Szabadkai Városi Múzeum kiadványainak bibliográfiai anyaga (1948-1995)

A Szabadkai Városi Múzeum kiadványainak (a bizonyítható kiadványok közül kivételt képeznek a múzeum keretén belül időszakosan működő Galéria kiadványai) bibliográfiai anyagfeldolgozását a katalógus-szerű és évszám szerinti rendszerezés céljából határoztam el. E tevékenység különböző kutatómunkák eredménye.

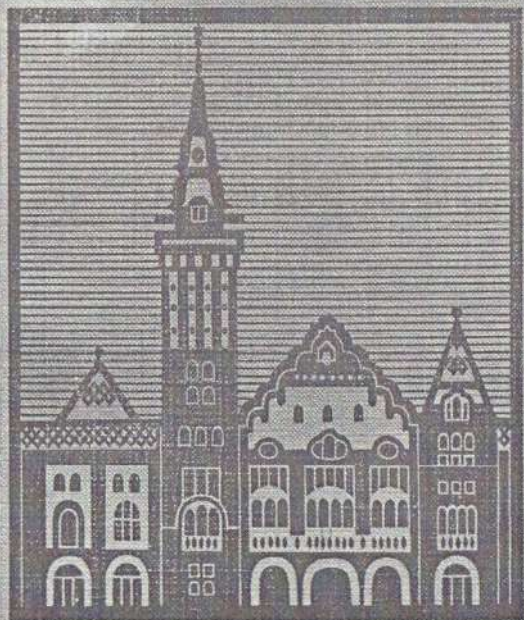
Az évszám és a cirill ABC szerinti sorrendet követtem, míg a magyar nyelvű kiadványokat minden év végén a latin ABC szerint rendszereztem. A kevés megjelent monográfiát nem volt értelme külön választani, az anyag nagy részét a kiállítási katalógusok teszik ki, melyek terjedelme igen különböző, az egy laposoktól a kimerítő, komoly tanulmányokig terjednek. Ezért mutatkozott a legmegfelelőbbnek az évszám szerinti besorolás.

A bibliográfia elkészítésében természetesen figyelembe vettem az összes érvényes szabályt, melyet a nemzetközi előírások (ISBD) megkövetelnek.

Bibliography of the Publications Printed by the Municipal Museum in Subotica

The purpose of publishing the bibliography of all publications that were printed by the Municipal Museum through its almost fifty-year-long (1948-1995) development was to classify them and to give a chronology of all the printings that were surely published by the Museum. We left out the publications of the City Gallery, in spite of the fact that for years it was an integral part of the Municipal Museum. These publications will be the subject of a separate research work.

The material for the bibliography is worked out in chronological and Cyrillic alphabetic order for each year, while the Hungarian publications are given in Latin alphabetic order at the end, for every year they were printed in. The monographs are small in numbers so they were not classified separately. Most of the publications are exhibition catalogues, from a page long printings to serious scientific publications, thus the chronological order of the publications seemed the most appropriate. The bibliography was worked out according to the actual international standards (ISBD).

VODIČ KROZ MUZEJ
MÚZEUMI VEZETŐ

Arpad Pap, kustos – etnolog

SUBOTIČKE KRČME U DRUGOJ POLOVINI 19. VEKA (1862-1879)

Prilog etnološkim i etničkim podacima grada Subotice

Uvod

Krčme, gostione, manje prodavnice, kao i neke zanatske radionice su prostori zbivanja svakodnevnog života, komunikacioni čvorovi. Zauzimaju važno mesto u društvenim zbivanjima svakog naselja, ispunjavajući jaz koji se stvara pri nepotpunom strujanju informacija i čine potpunim svakidašnji život, koji pored sakralnih elemenata, sadržava i ove tzv. profane forme. Ljudi, kao društvena bića, u određenim kulturnim sredinama pri susretu sa sebi sličnim ili poznatim osobama, radi zapečaćenja ugodnog doživljaja, ovaj događaj smatraju delimice kao svečanu priliku, zbog čega posežu za čašom, ne retko i za viljuškom, nožem, kašikom.¹ Ukoliko je mesto za susret van zidova svoje kuće, za to najbolje odgovaraju poznate lokacije koje možemo naznačiti terminima gostiona, krčma. Posećujući ova mesta, namernik može da drži svoju ruku na pulsu naselja, da se domogne vrednih informacija. Gostione, gde je moguće i nekoliko dana boraviti u gostinskim sobama, i krčme sa raznim pićima su do najpotpunije mere odgovarale ovim zahtevima. One su se u svako vreme prilagođavale željama gosta, ali su i same bile formirajući element opšteg ukusa.

Nije bilo drugačije ni u Subotici, u vremenu izabranom za našu analizu. Pošto je istorijat grada u više navrata obrađen i prikazan od strane više autora², deo opšteg prikaza grada bih sveo na najnužniji minimum, ukazujući jedino na neke ekonomske promene koje su uticale na razvoj tada već slobodnog kraljevskog grada. Ovaj rang grad dobija 1779. g. od kraljice Marije Terezije, što omogućava gradu držanje pijace, pravo zaustavljanja robe na

¹ Elias, Norbert: Gyermek, család, halál. (Dete, porodica, smrt) Gondolat. Budapest. 1987.

² Iványi, István, Szabadka sz. kir város története I-II. (Istorija slobodnog kraljevskog grada Subotice) Szabadka 1886-1892.

Iványi, István, Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. (Istorijski i geografski imenik Bačko-bodroške županije) III. Szabadka 1906.

Malusev, Sándor, Szabadka sz. kir. város czím és lakjegyzéke (Imenik slobodnog kraljevskog grada Subotice). Szabadka. 1906.

Dr. Györe, Kornél, Szabadka települése (Slika naselja Subotice). Subotica. 1976.

Korení. Svedočenje vekova. Subotica 1991.

granici. Prilikom napoleonovskih ratova konjunktura žita utiče pozitivno na razvoj grada i okoline, koja će i posle ostati uglavnom zemljoradnička okolina. Posle Revolucije 1848-49, tadašnje južno-ugarske županije ulaze u sastav Srpske Vojvodine i Tamiške banovine (1849-1861), sa sedištem u Temišvaru. Posle ukidanja Srpske Vojvodine i Tamiške banovine (1861), upravo zbog izuzetno visokog roda žitarica, izgrađuje se pruga Segedin-Subotica-Sombor (1869), zatim pruga prema Zemunu (1880). Ove pruge, kao i neke kasnije sagrađene pruge lokalnog značaja su se ukrštale u Subotici. Ova okolnost je samo ubrzala koncentraciju kapitala u gradu koji je i prije bio raskrsnica puteva (ovde se susreću putevi za Petrovaradin, Sombor, Baju, Kiškunhalaš, Kiškunmajšu, Segedin, Sentu), i tako znatno tržišno mesto. Posle oslobođenja od Turaka i Karlovačkim mirom (1699), do tada od strane zanatlija zapostavljena teritorija, sve više ulazi u vidokrug esnafa i njihovih članova. Ova činjenica, kao i izgradnja puteva i pruga je doprinela stvaranju naselja koje možemo nazvati gradom, nasuprot velikom naselju zemljoradničkog karaktera. Nastala dvojnost u arhitekturi i kulturi stanovanja će i kasnije ostati jedna od svojstvenosti grada koja se i dan danas može zapaziti.

Cilj i metode

Cilj rada je analiza i prikaz konzumacije alkoholnih pića u gradu Subotici u prilično kratkom vremenskom intervalu, od 1862. do 1879. godine, sa posebnim osvrtom na gradsku segregaciju. Popisne liste krčmara sačuvane u Istorijskom arhivu Subotice su omogućile analizu gore navedenog perioda po različitim metodama. Najinteresantnijom mogućnošću se pokazala analiza sa gledišta podnosioca zahteva (moglo bi se reći sa druge strane pulta), što je u stvari i najlogičnija metoda, uzimajući u obzir svojstvenosti obrađenog materijala. U periodu obrade podataka sam suočen sa nizom, na prvi pogled nesavladivih prepreka, koje na verodostojnost podataka nisu uticale, jedino postavljaju pitanje apsolutne tačnosti obrade. Sticajem srećnih okolnosti arhivirane popisne liste čuvaju podatke kao što su ime podnosioca zahteva, broj kuće gde se otvara mesto za točenje pića, rang (klasu) mesta za točenje pića, njihovu grubu klasifikaciju (gostiona, krčma, prodavnica), i svotu koja se godišnje plaća gradu za pravo točenja. Dok su za godinu uzetu kao polazna tačka analize (1862) na raspolaganju bile samo gore pomenute kategorije, u godini 1879, smatranoj kao krajnjoj tački analize, u subotičkom Geodetskom zavodu postoji katastarska karta izrađena u periodu 1878-1882³, što je bilo dostupno.

³ Mihajl Kenjveš-Tot (Könyves Tóth Mihály) izrađuje detaljni plan grada Subotice, jednu jedinu kartu, koja je relevantna u našoj analizi. Na sreću, ova karta sadržava i kućne brojeve pored obaveznih katastarskih podataka. Prilikom pokušaja lokalizacije mesta za točenje alkoholnih pića pređašnje popisne liste iz 1862 g. sam stekao gorko iskustvo, vršeći uzaludne napore pronalaženja ovih mesta na kasnije izrađenoj karti. Pošto su ranije popisne liste pratile raniju

Popisne liste podnosilaca zahteva će biti polazna tačka naše analize. Pomoću njih i već pomenute detaljne karte sam izradio nekoliko, za analizu neophodnih karata, koje će sa upoređenjem već poznatih podataka dati niz drugih odgovora, na dosad samo površno tretirana pitanja. Materijal izabran za analizu daje u stvari dve mogućnosti obrade: mogu se naslućivati markantne navike konzumacije pića življa, a pored toga, pomoću karata možemo utvrditi neka pravila izbora mesta ovih ugostiteljskih objekta. Kao nusprodukt analize možemo utvrditi neke zaista važne pretpostavke, kao proces kapitalizacije višenacionalne sredine i karakterističnu segregaciju stanovništva grada. Ovo, po redu poslednje pitanje, je do sada nedovoljno obrađeno, iako je ta pojava već od samog nastanjivanja grada prisutna. Upravo zbog neobrađenosti ovog pitanja sam odlučio da stupim na poprilično klisko tlo sa analizom imena krčmara i ugostitelja, za pronalaženje što tačnije slike grada iz perioda analize⁴.

Zbog bogatstva nađenog materijala nisam imao nameru vršiti analizu gostiona (hanova) u svojini grada, kao što će ostati otvoreno pitanje raznih društava (družine, kružoci) i svečanih prilika (npr. svadbe), gde je slavljenje praćeno po tradiciji i sa konzumacijom pića.

Opšti uslovi subotičkog vinarstva

Subotica je delimično sagrađena na pesku koji se pruža sa severa, dok su južni kvartovi nikli na rodnoj crnici. Peskovito zemljište je po svoj prilici kao stvoreno za gajenje loze. Ova činjenica je jedna od mnogih, koja naš region, smešten između zapadnoevropskog areala, koji je uglavnom okarakterisan kao teritorija gde se pije pivo, i istočnoevropskog, brdovitog areala, gde se pravi i troši pečena rakija, čini jednim od najznačajnijih vinopijskih regiona. Ovo nije značilo strogo zapostavljenje ostalih pića, ali je ukus vina obeležavao ne samo praznike, nego i svakodnevicu.

Poznata je činjenica da je ovaj peskoviti krajolik bio od davnina poznat više po kvantitetu, a manje po kvalitetu ovde stvorenog vina. Vina sa istorijskih regiona doduše nisu bila nepoznata ovdašnjem čoveku (samo da nabrojimo ona bliža, ali ipak poznata područja: sremska, vršačka, baranjska, temišvarska), ali najmasovnije trošeno vino je uvek pravljeno od grozdova branih u okolini.

praksu naznačivanja kućnih brojeva, a pri tome svaka podela parcela pomera brojeve za jedan unapred, dobijeni rezultati su bili krajnje netačni. Tužna je činjenica, da je gore navedena karta jedina postojeća karta iz tog perioda, koja se i dan danas koristi pri rešavanju spornih katastarskih pitanja. Prepustiću čitaocu odluku o tome, koliko je ova karta izvanredne važnosti za istoriju grada oštećena. Listajući kartu proteklih 120 godina ona se naročito na čoškovima i ivicama pretrpela znatna oštećenja.

⁴ Po svojoj proceni, ova analiza imena je otprilike 90% tačna, pored svih svojih nevidljivih klopki. Sa tim se mogu otkriti glavne tendencije, koje su po svojoj prilici nama najinteresantnije.

Popisne liste podnosilaca zahteva će biti polazna tačka naše analize. Pomoću njih i već pomenute detaljne karte sam izradio nekoliko, za analizu neophodnih karata, koje će sa upoređenjem već poznatih podataka dati niz drugih odgovora, na dosad samo površno tretirana pitanja. Materijal izabran za analizu daje u stvari dve mogućnosti obrade: mogu se naslućivati markantne navike konzumacije pića življa, a pored toga, pomoću karata možemo utvrditi neka pravila izbora mesta ovih ugostiteljskih objekta. Kao nusprodukt analize možemo utvrditi neke zaista važne pretpostavke, kao proces kapitalizacije višenacionalne sredine i karakterističnu segregaciju stanovništva grada. Ovo, po redu poslednje pitanje, je do sada nedovoljno obrađeno, iako je ta pojava već od samog nastajanja grada prisutna. Upravo zbog neobrađenosti ovog pitanja sam odlučio da stupim na poprilično klisko tlo sa analizom imena krčmara i ugostitelja, za pronalaženje što tačnije slike grada iz perioda analize⁴.

Zbog bogatstva nadenog materijala nisam imao nameru vršiti analizu gostiona (hanova) u svojini grada, kao što će ostati otvoreno pitanje raznih društava (družine, kružoci) i svečanih prilika (npr. svadbe), gde je slavljenje praćeno po tradiciji i sa konzumacijom pića.

Opšti uslovi subotičkog vinarstva

Subotica je delimično sagrađena na pesku koji se pruža sa severa, dok su južni kvartovi nikli na rodnoj crnici. Peskovito zemljište je po svoj prilici kao stvoreno za gajenje loze. Ova činjenica je jedna od mnogih, koja naš region, smešten između zapadnoevropskog areala, koji je uglavnom okarakterisan kao teritorija gde se pije pivo, i istočnoevropskog, brdovitog areala, gde se pravi i troši pečena rakija, čini jednim od najznačajnijih vinopijskih regiona. Ovo nije značilo strogo zapostavljenje ostalih pića, ali je ukus vina obeležavao ne samo praznike, nego i svakodnevicu.

Poznata je činjenica da je ovaj peskoviti krajolik bio od davnina poznat više po kvantitetu, a manje po kvalitetu ovde stvorenog vina. Vina sa istorijskih regiona doduše nisu bila nepoznata ovdašnjem čoveku (samo da nabrojimo ona bliža, ali ipak poznata područja: sremska, vršačka, baranjska, temišvarska), ali najmasovnije trošeno vino je uvek pravljeno od grozdova branih u okolini.

praksu naznačivanja kućnih brojeva, a pri tome svaka podela parcela pomera brojeve za jedan unapred, dobijeni rezultati su bili krajnje netačni. Tužna je činjenica, da je gore navedena karta jedina postojeća karta iz tog perioda, koja se i dan danas koristi pri rešavanju spornih katastarskih pitanja. Prepustiću čitaocu odluku o tome, koliko je ova karta izvanredne važnosti za istoriju grada oštećena. Listajući kartu proteklih 120 godina ona se naročito na čoškovima i ivicama pretrpela znatna oštećenja.

⁴ Po svojoj proceni, ova analiza imena je otprilike 90% tačna, pored svih svojih nevidljivih klopki. Sa tim se mogu otkriti glavne tendencije, koje su po svojoj prilici nama najinteresantnije.

Ove vrste su posađene na njima odgovarajućem, tačnije, u druge svrhe manje odgovarajućem tlu, to jest na pesku.

Ukoliko istražujemo kulturu konzumacije vina i drugih alkoholnih napitaka, ne možemo izbeći činjenicu da je veličina vinograda mnogo veća u upoređenju sa okolnim mestima i gradovima. Ova činjenica već sama po sebi nosi mogućnost stvaranja nekakvog viška, koji će postati roba, to jest mogućnost otvaranja mesta za točenje vina i drugih pića (*vidi tabelu br. 1. priloga*).⁵

Prosečna veličina subotičkih vinograda jedva prekoračuje jedno katastarsko jutro (1600 kv. hvati), gde se najviše priprema šiler, vino manje vrednosti. Opštinski popis zemljoposjednika sa više od sto jutara sadržava svega 74 posednika koji imaju više od jednog katastarskog jutra vinograda. Ukupna veličina poseda je 24187 jutara zemlje, od čega samo 1% čine vinogradi (244 kat. jutra). Najznačajniji sloj posednika vinograda čine osobe sa manjim imanjima i nadničari. U upoređenju sa državnim rezultatima, gde samo jednu petinu ukupnog roda možemo svrstati u sortu vina nazvanim šiler, a tri petine u belo vino, naši gradski rezultati pokazuju znatne razlike. Sveukupna količina vina u gradu za godinu 1878. je 62.436 akova (1 akov 54.3 litara). Prema ovom podatku na svakog stanovnika grada spada po 2 akova vina.

Ova brojka daje samo prosečan rezultat. Ukoliko želimo saznati unekoliko tačan broj vinopija, trebamo navesti neke dodatne podatke. Ako od ukupnog broja odbijemo broj žena, čeljad mlađu od 15 godina, dodamo masu vojnika stacioniranih u gradu, dobijamo teoretsku brojku od 9-10 hiljada duša, kojima je svakodnevicu u nekoliko ublažavala konzumacija vina.

Stavljajući naše podatke u širi vremenski i teritorijalni domen, možemo zapaziti smanjenje površine vinograda. U vremenskom razmaku od četrdeset godina (1853-1894), zbog pojave dotada nepoznate štetočine, filoksere, u 1875. godini kod Pančeva, odakle se brzo širi i upropašćuje dotada naveliko poznate vinske sorte, možemo opaziti postepen rast, zatim nagli pad veličine vinograda (*vidi tabelu br. 2. priloga*).

Proizvedeno vino je i u ovom slučaju bilo u uskoj vezi sa dotadašnjom tradicijom gajenja loze a pored toga i sa karakteristikama zemljišta. Poznavajući ove okolnosti, možemo pregledati prosek izažen u akovima između 1861-1872⁶ za četiri županije (Bač-Bodroška, Tamiška, Torontalska, Sremska) (*vidi tabelu br. 3. priloga*).

Analizirajući županijske proseke zapažamo izuzetno visok prinos Tamiške županije, koji je u tom vremenu bio na trećem mestu po veličini prinosa. U Bačko-bodroškoj županiji je crveno vino po količini najveće, što sledi šiler. Ovi podaci čine još kontrastnijim podatke prinosa u gradu.

Između dve krajnje tačke našeg razmatranja najrodnija godina je bila 1868, dok je najslabiji rod bio 1866. godine, kada su majski mrazevi upropastili skoro ceo rod, pri čemu je svega 600 hiljada akova vina točeno u

⁵ Keleti, Károly (red), Magyarország szőlészeti statisztikája. Budapest. 1876. 273.

⁶ Keleti Károly (red), navedeno delo 107.

buradi. Prije ove godine 1863.-će godine je u celoj zemlji vladala ogromna suša, kada je količina vina bila 967.000 akova.⁷

Posle pojave filoksere u Pančevu (1875) ona se ubrzo širi po svim vinogradima županija. 1877/78. godine ona hara po Torontalskoj županiji. Sledeće godine ona šteti vinogradima sađenim na crnci i u tradicionalnim vinarskim regionima županije Silađ, Abauj-Torna, Satmar i Zala. 1880-te već stiže u daljnje županije, kao što su Arad, Bač-Bodrog, Bereg, Boršod, Čongrad, Estergom, Fejer, Hont, Jas-Nadkun, Solnok, Pešt-Piliš-Solt-Kiskun, Požun, Temeš, Vespem, Zemplen, gde ova štetočina doprinosi potpunom uništenju jednog od glavnih izvoznih artikala mađarskog dela Austrougarske. 1881.-te godine se pokazuju znaci propasti baranjskih vinograda. Jedina mogućnost odupiranja je bila u dotada nepoznatom metodu, prskanju vinograda bakarnom galicom (modra galica, rézgálic, bordói lé). Druga šansa se skrivala u samom zemljištu, jer su vinogradi posađeni na pesku ostali skoro netaknuti.

Sve ove svojstvenosti idu u prilog sledećoj tabeli. Na tabeli br.4. možemo zapaziti razlike dobrih, srednjih i loših godina u četiri za nas interesantne županije. Pada u oči visok prinos Bačko-bodroške županije, koja je sebi ovaj laskajući položaj obezbedila uglavnom količinom vina sa peska (*vidi tabelu br.4. priloga*).⁸

Ovi podaci potvrđuju našu pretpostavku o bačbodroškom vinarstvu. U našem slučaju bi bilo najpragmatičnije uzeti srednju vrednost kao relevantnu. Tako bi naših 31.4 akova vina odgovaralo otprilike vrednosti 17 hektolitara po katastarskom jutru.

Broj posednika je takođe veoma važan podatak u ovom slučaju. Da bi mogli odrediti značaj vinograda u Subotici, poslužićemo se indirektnom metodom. Tabela br. 5. sumira broj opština sa vinogradom, broj posednika i prosečnu veličinu njihovih imanja (*vidi tabelu br. 5. priloga*).⁹

Uzimajući već izabranu cifru od 17 hektolitara, naš posednik vinograda (poznatiji kao budar ili pudar) godišnje raspolaže sa 13.6 hektolitara vina. Ovako utvrđena količina nije uvek odgovarala stvarnoj količini, ili onom prinosu koji je varirao u statističkim podacima. Jedan od razloga ovome možemo naći u težnji prosečnog čoveka da nekako ublaži plaćanje poreza na prinos.

Porez je bio obavezan za osobe koje mere vino na veliko, za krčmare, gostioničare i sve one, koji mere i merilima manjim od 50 litara, kao i za vlasnike vinograda. Ovi poslednji su prinuđeni platiti na hektolitar vina 2 forinte i 97 krajcara.¹⁰ Tabela br. 6. ukazuje upravo na ovu tendenciju (*vidi tabelu br. 6. priloga*).¹¹

Godine 1876. možemo zapaziti nagli pad prinosa. To je iznenađujući podatak, ukoliko prihvatimo činjenicu da je filoksera i pored geografske blizine stigla tek 1880-te godine u županiju. Ukupna površina vinogra-

⁷ Keleti Károly (red.), navedeno delo, 113.

⁸ Keleti Károly (red.), navedeno delo, 126.

⁹ Keleti Károly (red.), navedeno delo 216.

¹⁰ Szabadkai közlöny. (Subotički Bilten) IV god. 3 br. 19 juni 1879.

¹¹ Keleti Károly (red.), navedeno delo, 217.

da se postepeno povećava, što je posledica sve optimalnijeg korištenja zemljišta i porastom broja visokokvalitetnih sadnica i vinograda, kojima je cilj pored razumljive težnje za boljim životom, i ukroćavanje peska.

Sumirajući dosad navedene podatke možemo utvrditi veliki značaj vinogradarstva u slučaju Subotice, grada sa jednim od najvećih atara u mađarskom delu Austrougarske. Kao mesto sve većeg značaja za tržište i trgovinu, sasvim je logično pretpostaviti sve jače prisustvo ugostiteljstva. Pored svih činjenica ide u prilog na daleko čuvenog potrošačkog zanosa i veoma loš kvalitet pijaće vode u okolini grada. Zbog ovoga su ljudi odavno prinuđeni na konzumaciju nešto oplemenjene vode sa vinom (nije slučajno, da i pored tradicionalno višenacionalne zajednice svaki građanin poznaje pojmove kao gemišt, špricer, freč koji znače u stvari jedno te isto).

Etnički sastav Subotice između 1850-1890.

Smatrajući najinteresantnijim pitanje prisustva etničkih grupa u terci-jarnom sektoru (ugostiteljstvu) grada, razmotrićemo prvo pitanje etničkog sastava grada.

Etnički sastav grada prolazi kroz permanentne promene: periodične pozitivne i negativne pobude ekonomske prirode utiču na sastav stanovništva isto tako, kao i povremene migracijske struje koje dopiru do teritorije grada. Pod ovim faktorima se stvara široki sloj veleposednika, zanatlija, trgovaca i skorašnjih kmetova, koji posle usvojenih zakona iz 1848, postaju osobe bez većeg imanja, i kao takvi svrstavaju se u klasu nadničara. Ova zadnja masovna grupa grabi male parcele koje se prodaju na nekadašnjim gradskim pašnjacima, ukoliko je za to bilo ekonomskih razloga. Za udovoljavanje zahteva posle 1848, parcelisanje nekadašnjih gradskih pašnjaka je opšta pojava na celom području. Pri ovakvoj podeli se mogu zapaziti neke, gradu svojstvene tendencije segregacije. Tanak sloj veleposednika sa imanjem većim od 100 katastarskih jutara čine uglavnom Bunjevci i Mađari. Imanje srednje veličine (20-100 kj.) drže najčešće Bunjevci. Zanatlije stižu sa cele teritorije Austrougarske, u njihovim redovima možemo naći najviše Nemaca, Čeha, i ostalih nacionalnosti. Prvobitni trgovački sloj daju uglavnom Srbi, dok sloj bez ikakvog ili sasvim malog imanja daju po broju najmasovniji Mađari i Bunjevci bezemljaši. Važno je napomenuti prisustvo nekakvog narodnog fiziokratizma, po kojem je na ovom području od davnina namenjenom za zemljoradnju, statusni simbol i opšte blagostanje zavisilo od veličine zemljišta. Ovo gledište je uticalo na svaki segment života i bilo od značaja na daljnju klasnu segregaciju.

Tabela br. 1. Popis stanovništva u periodu između 1850-1890.

	Mađari	Bunjevci	Srbi	Nemci	Cigani	Česi	Hrvati	Ukupno
1850*	29.858	13.894	2.676	826	148	27	14	48.958
%	61	28.4	5.5	1.7	0.3			100
1880*	30.075	26.637	1479	bez pod.	325(totl)	bez pod.	bez. pod.	61.367
%	49	43.4	2.4		0.5			100
1890*	36.327	31.824	1898	bez pod.	476(totl)	19	16	72.737
%	52.69	43.7	2.6		0.6			100

Od popisa stanovništva iz 1880. godine kategorije Dalmata (Bunjevaca) i Srba stoje u istoj rubrici. Upravo ova činjenica podstiče na što tačniju analizu popisa. Naime, nema u popisima markantnih grupa kao Jevreja, koji su uveliko doprineli razvoju grada, a skrivaju se u grupama namenjenim Mađarima i Nemcima. Razlog njihovom nedostatku je podela stanovništva po maternjem jeziku.

Tabela br. 8. pokazuje religiozno opredelenje stanovništva u godini 1890. Na prvi pogled ova tabela već nije korisna, ali prihvatajući činjenicu (tezu) proporcionalnog priraštaja, dobijamo nešto bolje nijansiranu sliku. (*Vidi tabelu br. 7. priloga*)¹²

Stanovništvo rimokatoličke vere čine Bunjevci i Mađari, manjim delom Nemci. Ostali katolici su Česi, Slovaci, Nemci, dok su Srbi pravoslavne vere.

Stanovništvo zabeleženo na popisima samo delom stanuje u samom gradu, dok otprilike polovina njih živi na salašima i okolnim manjim naseljima, koja se nalaze u krugu od 25 kilometara (Čantavir, Bajmok, Ludoš, Tavankut, Žednik itd.).

Posmatrajući unutrašnji deo stanovništva grada, stoji nam na raspolaganju popis kuća i broj duša što u njima živi iz perioda između 1862-1890. Tabela br. 9. upravo daje odgovor na to pitanje (*vidi tabelu br.8. priloga*).¹³

Prije usvajanja i korištenja ovih podataka treba raščistiti neke dosad neakcentovane činjenice.

Stanovništvo Subotice je u ispitanom vremenu višenacionalno, sa karakterističnom teritorijalnom segregacijom. Analizu ćemo vršiti prema već gore navedenim kvartovima, koji su uvedeni radi lakšeg upravljanja i po uzoru većih gradova.

Silka br. 1.

Gradski kvartovi iz 1862. godine.

¹² Iványi István, navedeno delo, 257.¹³ Iványi István, navedeno delo, II 255.

Kvart označen sa brojem I se nalazi na raskrscima puteva, većinu stanovnika čine zanatlije, sve veći sloj činovnika čiji je etnički sastav najšarolikiji. Pošto se skoro svaki kvart na većem ili manjem delu graniči sa centralnim kvartom, u ovom kvartu i na njegovoj periferiji možemo pretpostavljati najveću akumulaciju kapitala, stečenog iz prinosa okolnih zemljišta, ali i neke vidove akumulacije kapitala, kao prodavnice, radnje, ugostiteljske objekte višeg ranga itd. U ekonomskom pogledu je ovaj kvart najmoćniji. Na daljim delovima II-IV kvarta možemo naći skoro isključivo Bunjevce, dok je V kvart nastanjen Bunjevcima i Mađarima. Većina VI kvarta je nastanjena Mađarima, VII kvart Jevrejima, a u VIII kvartu žive Srbi. Ova podela se naravno ne može jedino po upravnim jedinicama izvršiti, jer su granice kvartova uglavnom veći putevi, koji su sa obadve strane nastanjeni istom etničkom grupom, ali se mogu opaziti neke opšte tendencije.

Upoređujući predašnje tabele broja stanovnika i gore navedene, ali uprošćene pretpostavke pokazuju antagonizam na prvi pogled, koji treba odmah razjasniti. Srpsko, nemačko, češko i slovačko, kao i jevrejsko stanovništvo se nalazi skoro celim brojem u gradu. Pozamašan broj Bunjevaca i Mađara stanuje na okolnim salašima i manjim naseljima van grada. Njihov broj je zato mnogo manji u gradu.

Važniji putevi (petrovaradinski, somborski, bajski, halaški, majšanski, segedinski, senčanski) i njihova okolina je odgovarajuće područje za izgradnju reprezentativnih kuća i za usluživanje onih osoba koje prolaze gradom. Južne kvartove (II-IV) grada nastanjuju posednici velikih imanja, u našem slučaju su to Bunjevci, koji su ovako bliže svojim posedima, a zatim na obe strane somborskog puta.¹⁴ Stanovništvo mađarske narodnosti stanuje u VI kvartu, između bajskog i starog halaškog puta u okolini tzv. Jasi-bare. Jevreji stanuju i žive u VII kvartu, na području između stare i nove sinagoge i u centru grada. Srpsko stanovništvo živi kraj ose koja se može povući između pravoslavne crkve i groblja, i u centru grada bliže srpskom delu grada. Ova karakteristika nastanjivanja između sakralnih mesta će ostati i kasnije jedna od važnih faktora nastanjivanja. Ukoliko jedna porodica ili pojedinac želi da se nastani u gradu on po mogućnosti bira svojoj veri i nacionalnosti bliska mesta, čemu se još priključuje i materijalno stanje pojedinaca. Posmatrajući strukturu grada zapažamo i tzv. gradsko jezgro, malogradsku okolinu i seoski pojas. Gradskim jezgrom možemo smatrati centar grada ili I kvart i okolinu, južni delovi su oni sa malogradskom arhitekturom, dok su severni delovi oni, koji su slični selu, sa svojom arhitekturom sa niskim kućama i vrtovima za snabdevanje domaćinstva. Shodno tome, osoba bira mesto nastanjivanja i rada pored već napomenutih faktora i prema svojoj finansijskoj moći: iz ovog razloga možemo naći neke preduzetnike druge nacionalnosti i u nekim homogenim krajevima, ispunjavajući one praznine, koje se stvaraju sa vremenom na vreme.

¹⁴ Ovde treba istaći neke istorijske činjenice. Subotica je najistočniji, ali sticajem okolnosti i najbrojniji grad gde stanuju Bunjevci. Postepeno ona postaje centar bunjevačke narodnosti, pored Sombora i Baje.

Uvažavajući gore pomenute prilike, prelazimo na pitanje kulture konzumacije pića u gradu, analizirajući prvo broj i kvalitet mesta za točenje pića. Ukoliko uporedimo broj mesta za točenje pića i vrste pića, dobijamo sledeće rezultate (tabela br. 10. p-pivo, v-vino, r-rakija).

Detaljniju analizu smo priložili na kraju rada (vidi prilog br1.) (*vidi tabelu br. 9. priloga*).

Broj mesta za točenje pića je u I kvartu najveći (72) što čini 14,1% kuća, što je sasvim razumljivo posle usvajanja pretpostavke o ekonomskom, kulturnom centru grada. Sledeći po redu je VII kvart, zbog veoma malog broja kuća. Ovde se skoro u svakoj devetoj kući otvara gostiona, krčma i prodavnica (1862 godine). Sumirajući rezultate polugodišnjih i godišnjih dozvola, pivo se moglo naručiti na ukupno 231 mesta, rakija se točila na 292 lokaliteta. Zaljubljenici vina su u 274 gostiona i krčmi mogli utoliti žeđ. U ovoj godini su u blagajnu grada sakupili od godišnjih dozvola 7092 forinti, iz naknadno uložених dozvola 1269 forinti, a polugodišnje dozvole su donele gradskoj kasi 729 forinti, što je ukupno značilo 9090 forinti u 1862-oj godini.¹⁵

Ugostiteljski objekti (njih 72) I kvarta (centra) su sa svojim delom od 21.5% davali priliv novaca u gradsku blagajnu 26.3%. Ovde su bila mesta koja se mogu naznačiti sa terminima gostiona, sa živom muzikom i mogućnošću za ples, njihov rang i sa time i svota godišnjeg zakupa bio viši. U V kvartu - koji je teritorijalno najveći - nalazimo 52 objekta (18.3% ukupnog broja), odakle se uplaćuje svega 14.5% poreza. Najmanje prijavljenih krčmi nalazimo u II kvartu (ukupno 23, što je 6.5%) i u VIII kvartu (33, 7.5%). Ukoliko se odrekemo činjenice veće populacije u centru grada i njemu bližoj okolini, prosečna populacija u ostalim kvartovima sa prosečnim navikama konzumacije pića, mogli bi zaključiti, da su stanovnici II i VIII kvarta trošili najviše svoje vino, ili su im bile na raspolaganju neprijavljene krčme. Prelazak iz jednog kvarta u drugi, čisto radi sastajanja su bile osim nekih iznimnih slučajeva sasvim jedinstveni, izuzev odlazak u „grad“, u centar. U prilog ovoj pretpostavci stoji već prije utvrđena etnička i društvena segregacija grada.

Druga mogućnost analize nam pruža raščlanjivanje etničke pripadnosti podnosilaca zahteva u poređenju sa etničkim sastavom kvartova (*vidi tabelu br. 10. priloga*).

Podnosioci zahteva srpske nacionalnosti nalaze se u centru grada, u njihovom kvartu nastanjivanja (VIII kvart) i u VII kvartu. U kvartovima (II-VI) nastanjenim pretežno bunjevačkim i mađarskim stanovništvom oni su sa malim brojem reprezentirani. Osobe slovačke i češke nacionalnosti nalazimo u centru i u V-VI kvartu. Podnosioci zahteva mađarske nacionalnosti otvaraju lokale u centru grada i u IV-VI kvartu. U ostalim kvartovima njihov broj nije značajan. Odgovarajući pretpostavkama, Bunjevci otvaraju svoje krčme u južnim kvartovima. U VIII kvartu nema ni jednog bunjevačkog krčmara. Većinu nemačkih gostioničara i krčmara nalazimo u centru, u ostalim kvar-

¹⁵ Istorijski arhiv Subotice (u daljnjem tekstu I.A.S.) 2010/polg 1862, 2011/polg 1862.

tovima ih ima ravnomerno raspoređeno. Jevreja ima pored centra u VI-VII kvartu. Ovi delovi su najbliži njihovim kućama.

Pri upoređenju postotaka nacionalnosti ukupnom broju stanovništva sa učešćem u ugostiteljstvu, dobijamo sledeće, donekle iznenađujuće razmere:

Tabela br. 2. Razmer nacionalnosti i učešća u ugostiteljstvu.

	Srbi	Česi i Slovaci	Mađari	Bunjevci	Nemci	Jevreji	ukupno
A. % u ukupnom broju stanovništva	5.4	0.0	55.8	28.4	1.6	5.1	100
B. % među ugostiteljima	15	3.6	23.7	28.8	12.3	16.2	100
razmer B/A	2.7	∞	0.42	1.02	7.7	3.2	1

Broj ugostitelja pristiglih sa severnih područja Monarhije je u apsolutnim razmerama najveći, ali zbog njihovog niskog učešća u stanovništvu nemoguće odrediti njihov tačan razmer. Pored njih najveće učešće zapažamo kod ugostitelja nemačke nacionalnosti, zatim Jevreja i Srba. Ove tri grupe zastupaju najveći kapital u tercijarnom sektoru, u ugostiteljstvu. Broj bunjevačkih ugostitelja je skoro odgovarajući njihovom učešću u celokupnoj populaciji, dok su Mađari na kraju reda. Jedan od uzroka ovome je i specifična segregacija koja se može zapažati u zanimanju i monetarnoj snazi stanovništva. Pored ovog uzroka treba još jedanput napomenuti specifičnosti nastanjivanja, tj. onu činjenicu, da su Mađari u apsolutnoj većini u prigradskim naseljima. I pored ovih činjenica operišemo sa već utvrđenim brojevima, pošto je stvaranje tercijelnog kapitala svojstveno gradu, a ne prigradskim naseljima. To naravno ne znači apsolutno odsustvo ugostitelja u ovim naseljima, ali je više karakteristično za grad Suboticu. Dok je gradskoj monetarnoj akumulaciji više svojstven lanac, koji se može najkraće opisati sa relacijom roba-novac-roba, dotle je za klasičnu akumulaciju ruralnog društva karakterističan lanac zemlja-prinos-novac-zemlja. Ovaj zadnji lanac je znači manje gradski, više ruralan.

U slučaju podnosilaca zahteva na pola godine, između 1. novembra 1862 (Svisveti) i 24. aprila 1863 (Đurđevdan) možemo zapaziti relativno visoko prisustvo Bunjevaca i Mađara. Najverovatnije oni čine onaj sloj građana koji ne poseduju dosta hrabrosti i novaca za celogodišnje držanje ugostiteljskih objekta, na što direktno utiču i opšte tržišne cene, već u zavisnosti od svojih prinosa, otvaraju krčme gde toče svoje vino. U V kvartu se otvara 12 krčmi na pola godine, koje drže osobe bunjevačke nacionalnosti, što je 66.6% ukupnih krčmi u kvartu, a polovina bunjevačke nacionalnosti. Ovo možemo protumačiti i tako, što pored već prikazanog sloja sa velikim posediima postoji i masa koja poseduje manje parcele, gde gaje lozu.

Segregaciju gradskog stanovništva dokazuju i vrste pića, koje se toče po kvartovima. U tome nam pomaže analiza po kvartovima. U I kvartu, koji je najmešovitiji po pitanju nacionalnosti građana, u većini ugostiteljskih objekata (79%) se mogu dobiti sve tri vrste pića (pivo, vino, rakija). Služenje ovih pića je inače uobičajeno za celo područje grada, pošto je tarifa plaćena za izdavanje dozvole u 62.4% ukupnih slučajeva data upravo za sve tri vrste pića. Upravo je zbog već navedenih karakteristika interesantan visok broj ugostitelja mađarske nacionalnosti u IV kvartu (ukupno 14, što čini 31.4% polugodišnjih dozvola) ili broj mesta za točenje isključivo rakije (14, što je 35%) u VII kvartu, što, sudeći po imenima, otvaraju Jevreji. U VIII kvartu pronalazimo 16 ugostitelja Srba, od ukupnih 26, što je 61% od ukupnih ugostitelja u ovom kvartu.

Popis iz 1879. godine

Popis iz 1879. godine se ostvaruje prema već 1867. godine utvrđenim formama. Dopis sačinjen 17. avgusta 1867. godine u Budimu se interesuje za sledeća pitanja: 1. da li se pravo točenja pića daje u zakup. 2. daje li se u zakup pravo merenja pića (akcisa). 3. šta se dešava za zakupima na točenje rakije i piva.¹⁶

Gradski Magistrat na ova pitanja odgovara sledećim rečima: "Pravo na točenje pića se ne daje u zakup, nego ekonomska komisija naplaćuje onim osobama, koji se prijavljuju sa željom da mere piće, od sv. Đurđa do sv. Đurđa računajući celu godinu ili pola godine. Gostione i krčme su podeljene po odluci komisije na razrede, dole navedeni razredi su određeni 1861. godine, i od tada su važeći.

I Gostione

1. razred 108 forinti
2. razred 90 forinti
3. razred 72 forinti
4. razred 54 forinti
5. razred 36 forinti

II Krčme (točenje vina, piva i rakije)

1. razred 90 forinti
2. razred 72 forinti
3. razred 54 forinti
4. razred 36 forinti
5. razred 18 forinti

¹⁶ I.A.S. 4142/polg 1867.

III Mesta za točenje rakije

1 razred	72 forinti
2 razred	54 forinti
3 razred	36 forinti
4 razred	18 forinti
5 razred	9 forinti (u prodavnici)

Gore navedenu svotu podnosilac zahteva može prihvatiti ili odbiti, ukoliko prihvata, on to svojim potpisom overava. Uplata se vrši u gradsku blagajnu svakih pola godine unapred, u slučaju neplaćanja se ona ubire službenim putem. U Subotici 23.8. 867. godine. (Nečitak potpis).¹⁷ Razredi su ostali isti i u ispitanoj vremenu (1879) ali su godišnje cene izdavanja dozvola porasle. Mesta za točenje pića su u našem slučaju naznačena sa slovima: A-gostione, B-krčme, C-mesta za točenje rakije. Vidimo malu promenu u pitanju gostiona, pošto se pojavljuje i šesta grupa, dok su ostala mesta poredana u pet podgrupa. U slučaju gostiona se plaćalo godišnje od 60 do 300 forinti (jedino je Andraš Lihtnekert (Lichtnecker András) plaćao ovu svotu za svoju gostionu Zlatno jagnje (Aranybárány)), dok se najmanje plaćalo za krčme i mesta za točenje rakije najnižeg ranga, 30 forinti. U gostionama se poslužuje i toplo i hladno jelo, dok u krčmama toga nema. Ovo može biti jedan od razloga visokom broju gostiona. Mesta za točenje rakije stupaju u mesto nekadašnjih dućana, ili ova mesta proširuju svoj asortiman sa prodajom pića (*vidi tabelu br. 11. priloga*).

U prvom kvartu nalazimo 23.3% ukupnih gostiona. Pada u oči visok broj gostiona petog i šestog razreda, koje daju četiri petine ukupnih gostiona na području grada. Krčme petog ranga su najkarakterističnije za V-VII kvart. Tri četvrtine mesta za točenje rakije se nalazi u I-III kvartu.

Broj gostiona u privatnom vlasništvu je 244, krčmi 40, mesta za točenje rakije 33, što daje ukupno 317 mesta za točenje nekakvog alkoholnog pića. Trebamo primetiti visok broj gostiona u gradu, što možemo svesti na dva razloga: jedan od razloga je vezan za gradsku blagajnu, koja svojom klasifikacijom može ubrati više novaca za sebe, kao drugi razlog možemo nabrojiti eventualnu mogućnost napretka ugostiteljske kulture.

Ukoliko podelimo broj stanovnika grada sa brojem mesta za točenje pića, dobijamo brojku od 106 osoba po lokalitetu. Činjenica je, da smo za vreme cele analize zapostavili gostione, hotele i hanove-čarde u vlasništvu grada, zatim pozamašan broj zajedničkih prostorija udruženja, gde se za vreme velikih događaja opet točilo dosta alkoholnih pića. I pored svih ovih činjenica možemo opaziti dobru i natprosečnu zastupljenost I kvarta, a pored svih popriličnu zastupljenost II-V kvarta; VI-VIII kvart je približan proseku.

Sumirajući dosadašnje rezultate, zapisaćemo sledeće opaske iz tabele br. 14: broj gostiona je najveći u prvom kvartu, dok su u ostalim kvartovima

¹⁷ I.A.S. 4142/polg 1867.

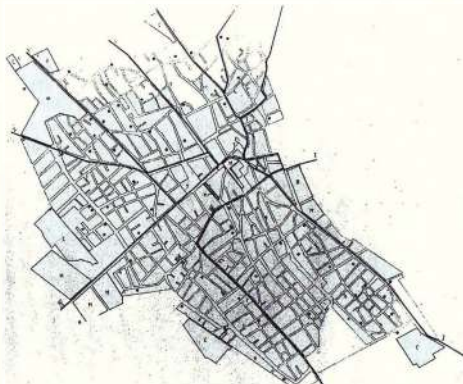
ravnomerno raspoređeni. Krčme su najčešće u VI-VII kvartu, dok ih u I-II kvartu uopšte nema. Nema mesta za točenje rakije u VI-VII kvartu.

Tabela br. 3. Broj gostiona, krčmi i mesta za točenje rakije po gradskim kvartovima u 1879/1880. godini
(A - gostione B - krčme C - mesta za točenje rakije)

1879/1880	I kvart	II kvart	III kvart	IV kvart	V kvart	VI kvart	VII kvart	VIII kvart	ukupno
A	56	21	28	27	42	34	17	20	244
B	--	--	3	4	6	11	10	6	40
C	18	5	5	1	2	--	--	2	33
ukupno	74	26	36	32	50	45	27	28	317

Analiza nam omogućava i nešto precizniji prikaz materijala. Ukoliko gornje podatke razvrstamo po nacionalnosti podnosioca zahteva, dobijamo sledeću tabelu (*vidi tabelu br. 12. priloga*).

Pored statističkih podataka su nam na raspolaganju i već u predgovoru napomenute karte, koje će nam omogućiti prostornu analizu.

Slika br. 2. Karta Subotice sa glavnim putevima i važnim punktovima u gradu (crkve, groblja, suvače, vetrenjače i neke od pijaca).

Glavni putevi (krećući sa istoka u pravcu kazaljke na satu) su: I-segedin-ski, II-senčanski, III-petrovaradinski, IV-somborski, V-bajski, VI- halaški,

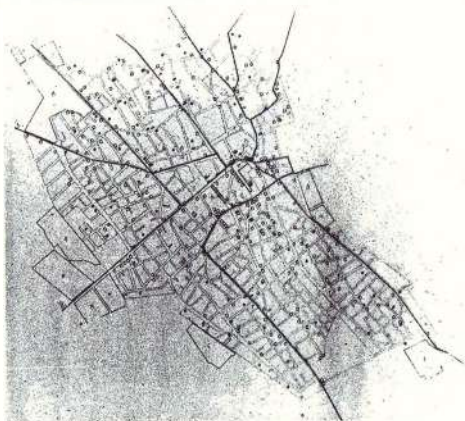
A-stari halaški put, B- put od srpske crkve ka groblju, C- put za izgon stoke, VIII-majšanski put. Glavni putevi naznačeni velikim slovima gube svoj međugradski značaj, ali pored toga ostaju značajni u životu i ekonomskom razvoju grada. Stočne pijace se nalaze na samoj granici grada, pored somborske kapije i na teritoriji između bajskog i halaškog puta. Stočna hrana se prodaje pored senčanskog puta, tik pored kasarne. Ostale pijace, koje služe za zadovoljavanje svakodnevnih potreba su u I kvartu. Crkve se nalaze u lokalnim centrima pojedinih narodnosti, a crkve koje važe kao crkve gradskog značaja, uočavamo pored glavnih komunikacijskih puteva. Tako npr. franjevačka crkva stoji na mestu nekadašnje tvrđave, tzv. Velika crkva posvećena Tereziji Avilskoj u nekadašnjem centru, koji se postepeno pomera ka današnjem centru. Srpska, jevrejska i bunjevačka crkva stoje pored puteva koji vode kroz njihovo mesto stanovanja. Prva se nalazi u okvirima nekadašnje palanke, na najvišem punktu grada, odakle vodi put ka srpskom groblju koji vidimo van granica grada. Jevrejska crkva -sinagoga stoji u VII kvartu, dok im je groblje pored halaškog puta. Crkvu u delu grada nazvanom Ker, posvećen Svetom Roki, isto vidimo na uzvišici. Groblje koje joj pripada je zapadno od nje, na jugozapadnom delu granice grada. Veliku crkvu i crkvu Sv. Roke posećuju vernici Bunjevci, sakralno mesto pravoslavnih Srba je na starom mestu, Jevreji posećuju svoju sinagogu, Mađari dolaze na bogosluženje u franjevačku i Veliku crkvu. Nemci, Česi, Slovaci evangelističke i protestantske vere nemaju svoje izgrađene crkve u to doba.

Kasarne nalazimo na tri mesta u gradu. Dve kasarne su pored puteva, jedna pored halaškog puta, a druga pored segedinskog. Županijska kasarna je u samom centru grada.

Mlinovi suvače su ravnomerno raspoređeni po celoj teritoriji grada, sa ustanovljenom prevagom prema glavnim komunikacijskim putevima. Posmatrajući kartu možemo pretpostavljati i neke puteve sekundarne važnosti koji vode pored glavnih puteva. Na njima zapažamo veći broj suvača. Jedno od takvih koncentrisanih mesta je pored somborske kapije, ali i kraj senčanskog puta. Na znakove unutrašnjih komunikacijskih puteva nailazimo krećući se od crkve Sv. Roke prema centru, gde ima ukupno četiri suvače. To je deo grada koji je niže od ostalih delova grada, i kao takav, koristi se samo u suvo doba. Mlinovi-vetrenjače su van teritorije grada, pored velikih puteva, koji vode iz pravca Petrovaradina, Sombora i Baje.

Južno od ose načinjene putevima ka Somboru i Segedinu putevi vode uzvišicama koje ostaju i zimi suve. Hidrogeološke osobine i u drugim slučajevima utiču na nastanjivanje, jer na primer stari i novi halaški put zaobilazi močvarni deo Jasi-bare.¹⁸

¹⁸ Ovim putem bih se zahvalio istoričaru Gezi Vašu (Vass Gêza), koji je svoje dosadašnje rezultate istraživanja saopštio.

Slika br. 3. Komunikacioni punktovi i trase sa mestima za točenje pića.

Pomoću karte možemo zapaziti veliku koncentraciju gostiona u centru grada, koji je u tom trenutku i centar zanatstva i robnog prometa. U blizini ili pri njihovom susretu opažamo veliku koncentraciju ugostiteljskih mesta.

Promet robe se odvija na osama sačinjenim putevima Petrovaradin–Segedin i Sombor–Segedin. Gostione osposobljene za prihvatanje kočija i noćenje se nalaze pored ovih puteva. Uz glavne puteve koji se susreću sa ovim osama isto nailazimo na veće gostione.

U blizini gradskih kapija, koje stoje na ulazima većih puteva u grad, stoje gostione u gradskoj svojini, gde grad pored gostiona u centru, ostvaruje najveći prihod.

Na dugoj stazi od Somborske kapije do centra možemo izbrojati 30 gostiona i krčmi, dok ih je na petrovaradinskom putu ukupno 15.

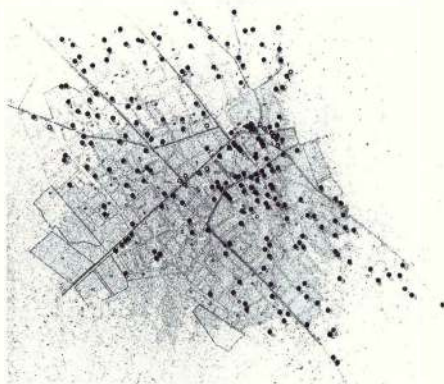
Isto tako pozitivno utiče na izbor mesta za točenje pića i blizina pijaca. Ova mesta su prilagođena zahtevima sa tim, što je u njihovom dvorištu izgrađeno mesto za prihvatanje kočija i konja. Ovome je doprinela i veličina parcela koje su višestruke naspram onih u centru grada.

Interesantna je relacija između lokala sa pravom točenja pića i suvača. U blizini suvača ili u samoj suvači možemo naći mesto za točenje ili krčmu. Ukoliko usvojimo (teoretsku) razdaljinu od 50 metara kao maksimalnu razdaljinu, gde se još neko mesto može smatrati „kao u blizini“, onda se 80%

suvača nalazi u blizini jednog od lokala. To naravno ne znači to, da je suvača smeštena upravo zbog krčmi i gostiona na svoje mesto, već da su mesta za točenje nastajala u njihovoj blizini. U blizini crkvi isto zapažamo veću koncentraciju gostiona i krčmi.

Sledeće mesto gde je koncentracija veća su kasarne. U ovom primeru je najpoučnija županijska kasarna na petrovaradinskom putu. U blizini kasarne i trenaža naspram nje možemo izbrojati ukupno 9 krčmi.

Krčme, gostione i mesta za točenje pića se nalaze pored već utvrđenih komunikacionih punktova i u manje frekventnim ulicama, uvek na čošku ili na kraju neke ulice. Pretpostavljajući snalažljivost krčmara i gostioničara trebamo usvojiti činjenicu, da su pored važnih puteva postojali putevi sekundarne važnosti, na što se nadgrađuju lokali za zadovoljavanje zahteva gradskog stanovništva.

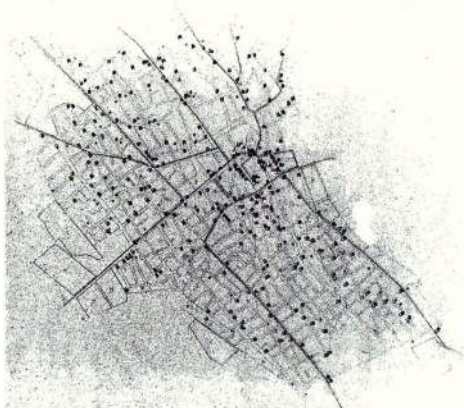

Slika br. 4. Klase gostiona i krčma na komunikacionoj mreži.

U centru grada stoji gostiona „Zlatno jagnje” (Arany bárány), vlasništvo Andraša Lihtnekerta (Lichtneckert András). U I kvartu nalazimo većinu otmenijih gostiona, ranga A2-A4. One gostione, koje su u četvrtom razredu se nalaze i na periferiji grada, zatim na prostoru između bajskog i halaškog puta, gde ih najverovatnije oživljava promet robe stočne pijace. U centru važe viši zahtevi, ovde mešovito stanovništvo verovatno želi da se zabavlja po grad-

skim normama. Osim ovih gostiona većeg ranga, gostione petog i šestog razreda su ravnomerno raspoređene po celoj teritoriji grada. Ove gostione možemo smatrati kao udovoljitelje „seoskih” potreba.

Mesta za točenje rakije se mahom nalaze u centru grada i u južnim kvartovima grada. Izuzev ovih kvartova, možemo nabrojiti svega 4 mesta za točenje rakije. Ovi su kvartovi, gde žive u većini Mađari, u VII kvartu Jevreji i u VIII kvartu Srbi. Posmatrano sa strane komunikacije, ova mesta su u centru, kraj petrovaradinskog puta i u II-III kvartu. Polazeći iz današnje prakse dućana, možemo pretpostaviti sledeće: na područjima gde se celokupni život i potrebe rešavaju u okviru kućne radinosti, radnje ne mogu opstati drugačije, samo ako u svoj asortiman uključe i prodavanje rakije. U ovim kvartovima relativno visok broj radnji-dućana dopunjuje relativno nizak broj gostiona i krčmi. Izuzetak čini centar grada, gde je njihova koncentracija neminovna. U kvartovima iznad ose Somborski put- Segedinski put broj krčmi pada u oči, gde ostale potrebe zadovoljavaju i male radnje.

Slika br. 5. Narodnost ugostitelja u gradskoj segregaciji

Neke interesantne pojave se mogu zapaziti i na karti, koja označava nacionalnost krčmara, ugostitelja i dućandžija. Kraj petrovaradinskog puta, koji je jedan od najvažnijih puteva grada uočavamo pored bunjevačkih podnosilaca zahteva i Jevreje, Nemce i Srbe. Kraj somborskog puta su se smestili srpski, bunjevački i nemački ugostitelji. U okolini suvača u II kvartu zapažamo mešoviti sastav ugostitelja. Možemo pretpostaviti, da su upravo ove

lokacije pored centra najpogodnija za ugostiteljstvo i da upravo ovde dolazi do većeg protoka kapitala. Većina ugostitelja bunjevačke narodnosti nalazi u I-V kvartu. Ova činjenica u sklopu sa prethodnom opaskom pokazuje uticaj jačanja ugostiteljstva. Mađarski ugostitelji se nalaze u centru i na severnim delovima grada, severnije od ose koju stvaraju somborski i segedinski put. Srpski ugostitelji su mahom u centru grada i u VIII kvartu. Stanovnici jevrejske vere otvaraju svoje točione u delovima bliže centru i u VII kvartu. Gostione češkog i slovačkog vlasnika su u centru. Gostione i krčme koje otvaraju vlasnici nemačke nacionalnosti (i imena) su u I kvartu i kraj značajnijih puteva. Moglo bi se zaključiti, da je kapital i želja za otvaranjem ugostiteljskih objekata više prisutna kod brojno slabijeg srpskog, nemačkog, jevrejskog i severnoslovenskog stanovništva, nego kod brojnije nadmoćnijeg bunjevačkog i mađarskog življa.

Pored dosad zapaženih fakta je još jedan vredan pažnje. Gostione četvrtog razreda, znači one što spadaju u srednju klasu, se nalaze na periferiji, između bajskog i halaškog puta, u okolini stočne pijace. Ove su gostione u rukama mađarskih ugostitelja, što naznačuje jačanje ovog lokalnog centra. Značaj ove lokacije raste vremenom: kao tržišno mesto periferijskog značaja ona će kasnije biti manji centar periferije. Pri susretu somborskog i halaškog puta možemo zapaziti veliku koncentraciju treće i drugorazrednih gostiona koje su u vlasništvu bunjevačkih, nemačkih i mađarskih vlasnika.

Preduzimljivost i tržišna cena vina

Kao što smo na početku rada već zaključili, subotička peščara je više odgovarala količinskim, no kvalitativnim zahtevima uzgoja loze. Krčmari su iz ovih razloga često točili vina iz svojih vinograda i prodavali kao kvalitetna vina, mada je to bilo zabranjeno i često su zbog toga bili kažnjavani. Naveli smo činjenicu po kojoj su ugostiteljski lokali raspoređeni po razredima. Jedan od dodatnih mogućnosti je i održavanje „plesnih priredbi“. Jedna od podnosi-laca zahteva (Andraš Filep -Fülöp András) se obraća Magistratu sledećim rečima: „Ugledni Savete! Dole potpisani Vas moli sa pokornošću, da meni, u kući starijeg Imrea Mađara, pored pijace za sitnu živinu, u krčmi koju iznajmljujem, nedeljom i praznicima omogućiti držanje plesnih priredbi. U Subotici, dana 6-og marta 1861. godine. Pokorni sluga uglednom Savetu, Andraš Filep”¹⁹ Posle razmatranja molbe podnosiocu zahteva se šalje sledeći odgovor: „...imam čast obznaniti, da je podnosilac zahteva Andraš Filep, koji je citiran i u prethodnom izveštaju zbog žalbi suseda, pošto se kuća nalazi u blizini Gradske kuće i pijace, a pošto susedi gore navedene „plesne priredbe“ ne mogu trpeti, od održavanja ovakvih priredbi je prošle godine 23 septembra lišen.”²⁰ Ovaj slučaj ne stoji sam u ovom periodu. Krčmari i gostioničari su

¹⁹ I. A. S. 1959/polg 1862.

²⁰ I. A. S. 1959/polg 1862.

uvek bili na meti građana. Razlog ovome je ne samo količina ovde konzumiranog pića, već i neke nuspojave, kao pripiti ili pijani gosti, kao i pojava bludnica na ovim mestima, jer kako su naši preci o tome pisali: „...zbog nemoralna, bluda, skandala, razuzdanosti i remećenja javnog mira smo primorani da uložimo javnu žalbu na otvaranje dveju javnih kuća, koje bi se otvorile u blizini zgrade Uglednog Saveta, od koje je jedna u Hofelerovoj kući i nadzire je Svilenka Janka Jakabfi, a drugu je već i otvorio Benedek Mamzfeld, po zanimanju tkač. Zbog gore navedenih razloga vas molimo, da od dana Sv. Mihajla ove kuće jednom za svakda budu zatvorene...“²¹ Župnik Jovan Probojčević o pitanju prostitucije razmišlja na sledeći način: “Nema nikakve novine pred vašim Visočanstvom u pitanju toga, da nema ni jedne opštine, gde se blud vrši na tako otvoren način, tako bestidno kao u gradu Subotici... pošto ove bludne žene stanuju najbliže Kalvariji, bilo je već zapaženo, da i tamo rade svoje bezbožne i skandalozne poslove...”²²

Gostioničari (u ovom vremenu još samo krčmari) su ipak za najveću prepreku smatrali visoku svotu godišnjeg poreza.

Na petom vanrednom zasedanju gradskog magistrata 16. aprila 1861. godine su razmatrali molbu, koja se odnosila na sniženje godišnjeg poreza: „... razlog ovom vanrednom zasedanju je molba, koja je pristigla 10 aprila tekuće godine i koju su potpisale 46 osoba u vezi sa odlukom broj 143k, koja je po našem mišljenju u vezi sa gradskim prihodima i sa privatnim procvatom - i koja je zbog skorog datuma Sv. Đorđa sve hitnija - u skladu sa odlukom broj 143k svota opšteg poreza se povisuje za 50%, porez na točenje rakije za 100%, naši porezi bi toliko porasli, da bih morali odustati od dosadašnje prakse točenja pića...”²³ I pored svih povećanja poreza, krčmari ne odustaju od otvaranja krčmi, ali često vidamo slučajeve nepoštovanja ugovora. Ugostiteljstvo je za pojedine slojeve stanovništva i dalje ostalo unosan posao, zbog čega zaostatak poreza plaćaju i naknadno. Šandor Lihtbraun (Lichtbraun Sándor) se obraća Opštinskom Veću sledećim rečima: „U kući Antala Kutija (Kuti Antal) sam iznajmio prostoriju pogodnu za otvaranje krčme, da merim vino, pivo i rakiju. Za vreme nabavke ovih pića mukotrpnim radom je vreme za prijavu isteklo, što nije moja greška. Kao nekadašnji kraljevski vojnik, koji nema drugih prihoda, i koji se od davnina održava točenjem vina u gradu i u Segedinu, i kao takav uvek se pristojno držao, da mi troškovi na nabavci i nabavljeno piće ne bi propali, molim da mi se pravo na držanje krčme odobri, na što vas pismeno molim... 3 jula 1862”²⁴

Točenje pića i držanje krčme je na prvi pogled unosan posao i u očima tadašnjeg življa. Nije puka slučajnost ni činjenica, da su i one osobe tražile dozvolu, kojima je zanimanje bilo sasvim drugo, i kao takvo, nije omogućilo spektakularan prosperitet. Ženski krojač Andraš Horvat (Horvát András) u

²¹ I. A. S. 4468/polg 1862.

²² I. A. S. 4455/polg 1862.

²³ I. A. S. 1861/198.

²⁴ I. A. S. 2442/polg 1862.

svojoj molbi navodi sledeće argumente." Opšte je poznata stvar, da sam kuću Ištvana Barteka (Bartek István) kupio, koja kuća je prije bila kafana sa pravom točenja vina, piva i rakije i sa pravom održavanja plesnih priredbi. Moje okolnosti - kuća me je puno koštala - su odredile, da pored dozvole za držanje krčme i kafane, svoj dosadašnji zanat ženskog krojaštva i dalje nastavim. Kratko je vreme prošlo, ali sam došao do spoznaje, da u današnjim teškim vremenima - u stisnuto doba čovečanstva - držanje kafane i krčme nije dovoljno - da i pored ogromnih žrtava, ispunjavajući svoje obaveze, održavalo nadu u čoveku, da svoju porodicu nekako snabdeva - ukoliko se ne stara o drugim sredstvima, ne može privući narod željan raznodne. Ja sam ovo sredstvo pronašao u držanju plesnih priredbi, i pošto se priređivanje ovakvih zabava ne protivi ni važećim propisima, ni moralu grada ni ciljevima i dobrobiti čovečanstva, imam hrabrosti ponizno moliti vas: pored svih obaveznih poreza mi omogućite nabavku dozvole za celu 1863 godinu za održavanje plesnih zabava, izuzev radne dane - praznicima i nedeljom pored kontrole viših vlasti. Andraš Horvat gostioničar²⁵

Molba Ištvana Faragoa (Faragó István) iz VI kvarta sadržava još neke važne podatke. U svojoj molbi piše: „Dole potpisani u svojoj kući već više godina u običajno vreme priređujem plesne zabave...cele godine letnjim danima, odnosno svakog praznika...popodne od 3 sata do uveče u 8 sati nameravam priređivati dnevne plesne priredbe...“²⁶ „Čifta“ po imenu Maksimilijan Grinvald (Grünvald Maximilián) ulaže molbu na mogućnost točenja rakije na pola godine.²⁷ Posle razmatranja molbe sa strane gradske kapetanije donosi se odluka, koja sadržava i sledeće obrazloženje: „...čifta se do danas pokazao kao čovek dobrog morala, u svakom pogledu je bio bezprekornog vladanja, a imovinsko stanje mu omogućava i prodaju kraljevskog i carskog duvana na malo...“²⁸

U drugim slučajevima je molba odbijena, ukoliko su podnosioci zahteva dali razloga tome. Molba Janoša Sekereša (Szekeres János) je odbijena zbog sledećeg razloga: „...pošto pomenuta krčma nema izlaza na dvorište, dozvola se odbija.“²⁹ Na pustari Ludošu (Ludaspusztá), koja je udaljena 15 kilometara od grada, Janoš Starek (Sztarek János) namerava držati krčmu u sopstvenoj kući, ali mu odbijaju sa obzirom na to, da se red i mir na pustarama ne može dovoljno kontrolisati.³⁰

Molba za smanjivanje visokog poreza je i predmet dopisa Ištvana Selešija (Szöllösy István). Svoju molbu piše u ime zakupca Roze Kesegi (Kőszegi Róza). Iz molbe se očitava veoma žalosna opšta slika, koja se treba prihvatiti za određenom rezervom. „...nisam u mogućnosti sebe i svoju porodicu nahraniti, i samo me je ova nezahvalna okolnost primorala da svoj dragoceni hleb

²⁵ I. A. S. 2962/polg 1863.

²⁶ I. A. S. 1592/polg 1863.

²⁷ I. A. S. 5438/polg 1863.

²⁸ I. A. S. 6316/polg 1863.

²⁹ I. A. S. 1794/polg 1872.

³⁰ I. A. S. 1717/polg 1872.

zaradim na drugi način: od prve mi preminule supruge ostali 4 nezbrinuta deteta i jedna kuća u 4. kvartu pod brojem 2274, gde ne mogavši živeti, mislio sam izdati u zakup, što već treće godine činim, izdajući jednom ili drugom, u ovom trenutku je to krčma, ali niko dosad nije mogao izdržati svoju godinu, a kamoli kuću nekako održavati.... zbog ovog razloga već godinama ne plaćam kraljevsku dažbinu... Upravo sam zbog toga dao kuću u zakup Rozi Kesegi, koja je računajući staru, ali kobnu gradsku taksu za točenje vina (akcisa) od 18 forinti, zbog koje su i drugi propali, pri povišenoj taksi od 30 forinti osuđena na sigurni propast. Zbog toga molim uvaženu gospodu, da ovaj porez spusti bar na prethodnu vrednost... Opšte je poznata činjenica, da je moja kuća najnesrećnija u gradu, jer je prije 4 godine kapija ruinirana...³¹

Udova Ištvana Tereka (Török István), Verona Domonkoš (Domonkos Verona) prilaže i neke za nas važne brojke o opštem prometu i prilikama: „Udova Antala Lovaša (Lovas Antal) je dala u zakup svoj podrum u VI kvartu po godišnjoj ceni od 76 forinti, gde sam otvorila krčmu, i pored činjenice, da godišnje najviše prodam ne više nego 30 akova vina, što mogu dokazati i delovodnikom, i pored toga, da u ovoj prostoriji živim i koristim, koja nije veća od 5 hvati i bez dvorišta je, ipak je komisija za procenu krčmi odredila godišnju svotu od 30 forinti, iako sam do prošle godine plaćala samo 18 forinti, kada se još u susedstvu nisu otvorile krčme, zbog čega ću pretrpeti veliku štetu.“³² Količina vina je u slučaju Mačasa Saboa (Szabó Mátyás) otprilike pedeset akova, što bi točio u svojoj kući.³³

Primeri dati na početku prikazuju sloj koji je u usponu, dok su kasniji primeri za prikaz krčmi niskog ranga.

Neke zaključke možemo doneti iz dosadašnjeg izlaganja. Ukoliko usvojimo pretpostavku, da su pića merena u krčmama zadovoljavala potrebe življa, a samo su u drugom planu oblikovala opšti ukus, možemo zaključiti sledeće: gradski sloj, koji je višenacionalan, konzumira sva tri alkoholna pića, ali je velika razlika u upoređenju sa malogradskim i seoskim stanovništvom grada u konzumiranju piva. Vino piju u glavnom u ovim zadnjim grupama. Rakija, kao sekundarni proizvod iz vinograda je prisutna u centru i VII kvartu, kao i u dućanima širom grada. Preciznije bi se moglo reći sledeće: u I kvartu, gde živi višenacionalan sloj zanatlija, piju svoja tradicionalna pića, zato zapažamo visok broj mesta sa pravom točenja piva. VIII kvart (srpski), zatim V i VI kvart daje najviše mesta gde se toči vino. U VII kvartu, koji je bliže vinogradima, ipak zapažamo visok broj mesta za prodaju rakije. To je kvart gde uglavnom žive osobe jevrejske vere, koje inače otvaraju najveći broj dućana i prodavnica. Ove lokacije su inače plaćale najmanji porez u gradsku blagajnu. U VIII kvartu se toči najmanje piva. Sudeći po ovim zapažanjima možemo zapaziti, da se razlikuje pivopijski centar i vinopijska periferija. Naravno prelazi su bezbrojni, ali se na prvi pogled očrtava ova slika.

³¹ I. A. S. 1508/polg 1868.

³² I. A. S. 1568/polg 1868.

³³ I. A. S. 9858/polg 1879.

Kod točenja svih triju vrsta pića je postotak zahteva datih na pola godina poprilično nizak (7.7%), u čemu se kvartovi ne razlikuju puno. Drugi je slučaj sa zahtevima na pola godine za točenje vina i rakije. Iza ovih zahteva možemo pretpostavljati one osobe, koje isključivo toče svoje piće, ali ne raspolažu sa svotom novca da kupe vino i rakiju sa drugim mesta. Razlog traženja dozvole je i količina pića. Ukoliko nije mogao celo vreme točiti piće, postalo je besmisleno tražiti dozvolu. Prisustvo mesta za točenje isključivo rakije je 18%. Razlog tome možemo videti u činjenici, da se rakija može držati godinama, a pored toga se pije više rakije u zimskim mesecima.

Drugo pitanje je uticaj gradske potrošnje na tradicije seoske okoline grada. Nema sumnje, da je uticaj centra i glavnih puteva bio od značaja na manje krčme, odnosno na njihov asortiman pića. Gradska segregacija nije bila toliko stroga, da se ne bi mogle i neke navike, tako i ove koje se odnose na konzumaciju pića, preneti i ukoreniti. U ovoj činjenici vidimo mogućnost adaptacije, kao i rasprostiranje mesta sa pravom točenja piva i u gostionama i krčmama nižeg ranga i kraj sporednih puteva.

Cena vina i životni standard ugostitelja

Opšte prihvaćena pretpostavka, po kojoj bi uspon mogao biti ostvaren upravo sa otvaranjem točiona pića gde se meri svoje vino, u slučaju Subotice nije dovoljno dokazana, zbog male količine podataka. Jedino se pouzdano zna, da je porez plaćen u gradsku blagajnu bio jedan od većih prihoda grada. Pored svih ovih činjenica grad je ostvarivao prihod i od zakupa kraljevskog prava grada na uvoz vina i ostalih alkoholnih pića (tzv. akcisa). Godine 1862. pravo uvoza dobija na licitaciji Adolf Geiger, poznatiji po imenu „barun vune”. Te godine dobija pravo uvoza posle plaćanja zakupa od 4000 forinti, početna cena je bila 3400 forinti. Na licitaciji su bili prisutni još Andraš Lihtneker (Lichtnecker András), Armin Berger, i osoba po imenu First (Fürst). Ove osobe se mogu smatrati kao posjednici najvećeg mobilnog kapitala u gradu. Veleposjednici i plemići nisu obraćali pažnju na ovakve poslove, pošto su pravu vrednost videli u veličini zemlje, ili su bavljenje pićem držali niskim za sebe. Uvezeno piće je posle prodavano u gostione i krčme grada. Pravo za prodaju pića na veliko je stekla i osoba po imenu Winkler, koji je u IV kvartu u svojoj kući otvorio prodavnicu pića na veliko. Cene vina po litri u 1880. godini su bila sledeća: „Vermut iz Vilanja (Villány) 32 krajcara, seksardsko crno vino 14 krajcara, belo vino iz Deča (Decs) i Nave (Náva) 14 krajcara, subotički šiler 12 krajcara, vino iz Časartelteša (Császártöltés) 10 krajcari, rakija klekovača 50 krajcara, šljivovica iz Srema 60 krajcari, pivo iz Kebanje (Kőbánya) 30 krajcari.”³⁴

Podatak o količini uvezenog pića nam nije na raspolaganju. Ukoliko uzi-mamo prosek od 10 forinti za vina po hektolitru, ova količina bi trebala biti

³⁴ Szabadkai Ellenör (Subotički kontrolor) II godina 56 broj. 11. juli 1880.

iznad hiljadu hektolitara, da bi trgovina bila donekle unosna. Ipak je podatak pažnje vredan, jer ovu fiktivnu količinu trebamo dodati količini domaćeg vina. Sudeći po ovoj činjenici možemo pretpostaviti da je ovdašnje vino bilo toliko slabog kvaliteta, da su ga pili i umesto vode - na raspolaganju su nam podaci o slabom kvalitetu vode, zbog čega se ona „popravlja” vinom - ali je ova činjenica i pokazatelj kućnog trošenja vina i velikog broja neprijavljenih merenja vina.

Ugostitelji, mereći svoje vino, bili su manje izloženi nestabilnosti pijace, koja je opet bila posledica godišnjeg roda, i kao takva korelacija ponude i potražnje. Na motivaciju točenja pića su uticali i županijski berbanski rezultati i cene. Na postepeno povećavanoj teritoriji vinograda, oni su knjižili veoma loš rezultat 1876. godine, kada su svega 0.4 hektolitara vina ostvarili po katastarskom jutru (*vidi tabelu br. 13. priloga*).³⁶

Niske cene vina u 1878. godini su motivisale pojedince da otvaraju krčme po gradu u većem broju. Visoki prinos vina je direktno i inverzno uticao na cene vina u županiji (*vidi tabelu br. 14. priloga*).³⁶

Sudeći po gornjoj tabeli, možemo pretpostaviti sledeće: ukoliko je pojedinac želeo unovčiti svoj godišnji rod, teoretski je imao mogućnost da dobije između 145 i 180 forinti.

Od toga je uvek više profita donosilo točenje domaćeg vina kao da je kvalitetno, to jest krivotvorenje.

Imamo podatke o cenama paličke velike gostione iz 1875. godine, gde su navedene cene i nekih jela. Cenovnik sadržava sledeće: cena stolnog vina od 1 ice (64 -ti deo mađarskog akova) 26 krajcara, vino mađaratsko 40 krajcara, silvaško vino 60 krajcara. Flaširano vino iz Vilanja 60 krajcari, meneško vino u velikoj boci košta isto, dok mala flaša 35 krajcara. Crna kafa košta 12, kafa sa mlekom (bela kafa) 20, čokolada 32 krajcara, dok je čaša punča 30, ruski čaj 30, limunada 20 krajcara.³⁷ Ako se pojedinac ipak odlučio za prodaju vina, za to mu je odgovarala 1876. godina, zbog rekordno slabog roda.

Ugostitelj, koji je želeo zadovoljiti širi ukus, kupovao je i pivo, što je već zbog cena piva bilo profitabilno (*vidi tabelu br. 15. priloga*).

Zgrade za točenje pića (gostione, krčme, prodavnice)

Pri izboru mesta za točenje pića, osobe zainteresovane za tu delatnost su se prilagođavale geomorfološkim i strukturalnim osobinama grada, kao i svojim finansijskim mogućnostima. Mislimo na važnije puteve i trgovačko i zanatsko jezgro grada. Ukoliko su otvorili krčmu u svojoj kući ili u kući na zakup, najčešći slučaj je otvaranje prostorije na ulicu tako što su mesto prozora na uličnu prostoriju postavili vrata. To je slučaj sa malim točionama pića

³⁶ Matlekovics Sándor, navedeno delo, 324.

³⁷ Keleti Károly (red), navedeno delo, 159.

³⁸ I. A. S. 1567/ polg 1874.

koje su najmnogobrojnije. Polazeći od tradicionalne arhitekture, ova prostori-ja ima dimenzije otprilike 5x5 m.

Gostione i hanovi (čarde) su raspolagale sa više prostorija i sa većim stepenom komfora. Godine 1880. vlasnik jedne od gostiona Jožef Šarai Sabo (Sárai Szabó József) traži dozvolu za nadgradnju svoje gostione na objekat u I kvartu, u kući br. 23. Točiona koja se nalazi u zgradi je veličine 4x4m, takvih je dimenzija i kuhinja, gde se priprema jelo koje se poslužuje u gostioni veličine 12X12m. Pored ovih prostorija se nalaze sobe od 2.90X4.20m, ukupno sedam komada. Pošto je zgrada na putu Petrovaradin-Segedin, potrebu za nadgradnju obrazlaže najverovatnije povećani promet. Na kraju hodnika se nalaze zahodi (plan br. 1-3). Ispod cele kuće je veliki podrum. Spoljašnje dimenzije zgrade su 12X28.40 m.

U molbi Antuna Zelića (Zelich Antal) se traži dozvola za gradnju podruma, na koji bi nadgradili još jednu prostoriju. Nove prostorije nisu na uličnom delu kuće, jer je kuća tradicionalno na uličnom delu, ali tročelijska kuća postaje četvoročelijska, od čega dve prostorije koriste za držanje krčme. Nastala prilika je donekle neobična: nove prostorije za krčmu su u dvorištu, veličina je 4X8 m, ispod nje je podrum za skladištenje pića.³⁸

Prodavnice ili dućani zahtevaju najmanje prostora. Prodavnica Janoša Papa (Papp János) u VII kvartu je izgrađena tako što je uličnu sobu preuredio u prodavnicu. Prostorija nije veća od 25 kvadratnih metara.³⁹ U drugom slučaju se gradi poseban objekat, ali ne prelazi gore navedenu veličinu.⁴⁰

U želji zadovoljavanja potreba gosta se traži dozvola za točenje pića u novom parnom kupatilu grada. Vlasnici Jo i First (Joó i Fürst) u VII kvartu pod brojem 351 otvaraju tako točionu A 6 ranga.⁴¹

Svečani i svakodnevni život i zbivanja u kafanama, gostionama i krčmama

Opšte je poznata činjenica da su gostione i krčme takva mesta koja su se najčešće pročula prilikom skandala, tuča, ubistva, uopšte rečeno, prilikom prekršaja reda i mira. Prije prikaza događaja koji su zabeleženi na stranica-ma novina, trebamo napomenuti još neke svojstvenosti, bez kojih bi primeri bili bez osnove.

Naveli smo u predašnjem izlaganju svojstvenost grada koji se može opisati kao nacionalna i društvena segregacija. Pri ovakvoj segregaciji uočavamo klasne i društvene razlike posetilaca gostiona i krčmi. Kafane, koje dosad nisu pomenute, su nosile tada imena koja su bila u modi: Zlatno jagnje (svoji-na Andraša Lihtnekera), zatim Pešta, Hungarija, Central, Nacional (svojina

³⁸ I. A. S. čp, eng. II kv. 5. /1880.

³⁹ I. A. S. 2463/polg 1873.

⁴⁰ I. A. S. čp, eng. IV. 1. /1880.

⁴¹ I. A. S. 9858/polg 1879.

(Gustava Elenbergera). U Nacionalu su se sakupljali predstavnici tadašnjeg „krema“ omladine. U Zlatnom jagnjetu, Pešti, Lojdu su se sastajali trgovci, oficiri-husari, veleposednici. Svedočenje iz 1880. godine⁴² daje priliku upoznati preuređenje hotela Pešta, koji je ujedno bio i kafana. U njemu je vlasnik-zakupac Jožef Vizner (Viesner József) sasvim preuređio prizemne prostorije i otvorio kafanu. Iz Beča stižu stolovi za bilijar (tri komada), a jedan je za popularnu igru „karambol“. Stolovi su od mermera, sa strane izrađeni od gume. Postoji i posebna soba za čitanje i igru (karata).

Pri pojavi i porastu značaja lokalnih novina one su često korištene kao mesto za reklamu. Sledeći primer nas vodi u blizinu železničke stanice, gde će Lajoš Vajnberger (Weinberger Lajos) otvoriti kafanu i gostionu i pri tom se obraća publici sledećim rečima: „Dole potpisani imam čast obavestiti visokocenjenu publiku, da dana 29 aprila tekuće godine u četvrtak uveče u 7 sati otvaram sa najvećom svečanošću kafanu i gostionu u kući Lukača Vojnića mlađeg (ifj. Vojnits Lukács), VIII kvart stanica, po najnovijem uzoru sa najvećim komforom. Ovom prilikom će velikocenjenu publiku zabavljati sa izabranim delima izvrsni ansambl Joške Piroša (Piros Jóska). U svojim prostorijama kafane i gostione se poslužuju hladna jela, zatim visokokvalitetna vina. Od 15. maja tekuće godine će se prodavati i sladoled, i ledena kafa (teiskaffe).“⁴³

Posmatrajući život u gostionama nižeg ranga ili u krčmama - sudeći prema novinskim hronikama - prizor je puno tužniji. Praznici, kao Uskrs su sa zebnjom čekani od strane gostioničara. Krčmar sa Ludoša, Hugo Nojman (Neumann Hugo) je na primer došao u grad sa molbom gradskoj kapetaniji, da ona deluje efikasnije, naročito prilikom uskrsnog polivanja. Tada se veliki broj gostiju pojavljuje u njegovoj krčmi, gde se pije vino kao i obično u privatnim kućama, a ludoški narod je takav, da se ne plaši kolca ni batina.⁴⁴

Drugom zgodom su svoju snagu odmerili upravo muzičari. „Subotički kontrolor“ (Szabadkai Ellenőr) piše o slučaju kada je „krčma Karla Grebera (Göröbert Károly) bila mesto krvavog obračuna Janoša Kolompára (Kolompár Janos) i Feliksa Peića Gavrana. Kolompar je nožem Peićevo lice toliko unakazio, da je povređeni pao na zemlju i odneli su ga u bolnicu, gde je hirurg Fridrih Paher (Pacher Frigyes) ove isečene delove sa velikom umešnošću našio.“⁴⁵ Drugi dugo prepričavani događaj se dogodio sa sviračem cimbal Miškom: „Petrolej je isto dobar, ako nema rakije! dokazao je to cimbal Miška pre nekoliko dana. Voli gostima dvoriti i od njih izvući nešto novaca za rakiju. Jednom prilikom je gostioničar slučajno točio petrolej umesto rakije. Miška je halapljivo gutao, oči je iskolačio. Jedva je dobio vazduha od straha da će odmah izgoreti. Vode, vode! vikao je, i kako pričaju, popio je tri kante ovakve tekućine, što nije činio zadnjih pet godina ukupno.“⁴⁶

⁴² Szabadkai Ellenőr. (Subotički kontrolor) II godina br. 63. 5. avgust 1880.

⁴³ Szabadkai Ellenőr (Subotički kontrolor) II godina. 35 broj. 29. avgust 1880.

⁴⁴ Szabadkai Közlöny (Subotički bilten) IV god. 23 br. 11. maj 1879.

⁴⁵ Szabadkai Ellenőr (Subotički kontrolor). II. godina 40. br. 1880. maj 11.

⁴⁶ Szabadkai Közlöny (Subotički bilten) IV god. 28. br. 15. januar 1879.

Akteri skandala u krčmi naravno nisu bili jedino muzičari. U leto 1879. godine u jednom broju „Subotičkog kontrolora“ možemo čitati o dva tragična događaja: „U ponedeljak je izbila krvava tuča u krčmi Andraša Zedija (Zödi András) u VI kvartu. Nekoliko husara iz 10. puka su meštanina Lajoša Mezeija (Mezei Lajos) toliko posekli sabljama, da je nesretnik drugog dana izdahnuo.“

„U nedelju, 10-tog avgusta u krčmi Č.V. je ovdašnji šegrt sedlara iz ljubomore ubio svoju verenicu svojim naoštrenim nožem.“

Sudeći po ovim opisima, krčme nisu važile kao najsigurnija mesta u gradu. Ako tome dodamo još sledeći događaj, možemo biti sasvim uvereni u našu pretpostavku: posle dužeg druženja u krčmi, dolazi do tuče u krčmi Janoša Šalajja. Ubrzo se događaji odvijaju na dvorištu, gde jedan od gostiju u ruci ima gvozdene rogulje, dok drugi toljagu, a gazda kukasti štap ovčara. Susret se završio smrću gosta sa roguljom.⁴²

Zaključak

Jedan od ciljeva našeg razmatranja je bio prikaz prakse konzumacije pića u gradu Subotici u izabranom periodu. Markantne crte se mogu sažeti u nekoliko rečenica: po lokalnim prilikama se najviše proizvodilo vino slabijeg kvaliteta - šiler, što je odgovaralo količinskom vinarstvu subotičke pešcare. Mogu se zapaziti razlike u tradiciji konzumacije pića u gradskom centru sa višenacionalnim stanovništvom, gde se nalazi „pivopijski“ sloj grada, pored „vinopijske“ periferije. Pivopijska kultura se vremenom proširuje i na periferiju, što je uzrok kvalitativnom napretku ovih lokala i sve većoj meri konzumacije piva i u krugu „seoskog“ stanovništva grada. Prije ove pojave se zapaža svojstvenost, koju bi mogli sažeti na sledeći način: tzv. gradski sloj stanovništva (osobe nemačke, češke i slovačke, srpske i jevrejske nacionalnosti) toči i pije sve tri vrste pića, dok stanovništvo bunjevačke i mađarske nacionalnosti pivo pije samo u poznijim godinama. Ova činjenica dokazuje teoriju „centar-periferija“ po kojoj se tehničke i druge inovacije proširuju od centra prema periferiji. Pri tom trebamo uvažiti i nacionalnu segregaciju grada kao važnu činjenicu.

Povećanje broja ugostiteljskih objekata i njihov kvalitet je u uskoj vezi sa trgovačkom moći grada i pojedinaca u njemu. Trebamo zaključiti, da je u ispitivanom vremenu najjači ugostiteljski sloj bio onaj, koji je živio u centru grada. To su Nemci, Jevreji, Srbi, Česi i Slovaci. Bunjevci i Mađari su vlasnici krčmi i gostiona nižeg ranga, kao i vlasnici koji traže dozvole na pola godine.

Gostione i kafane koje nameravaju utoliti zahteve gradskog življa, to uspevaju uvozom artikala kao bilijar, sa organizacijom plesnih priredbi, po uzoru na velike gradove tadašnje države.

Krajnji cilj rada je skroman doprinos boljem upoznavanju istorije grada i, kao takav, služi obelodanjenju nekih dosad nepoznatih podataka i njihovo tumačenje.

⁴² Szabadka és Videke. (Subotica i okolina) III god. 9. februar 1879.

A SZABADKAI KOCSMÁK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN (1862-1879)

Előszó

Szabadka italfogyasztási szokásainak és italmérési gyakorlatának bemutatására vállalkoztunk szűk két évtizeden belül. A források által megszabott határok számomra az 1861-es és 1879-es évek bemutatását tették lehetővé a szabadkai Városi Levéltár gondozásában álló - részben megőrzött - italmérési engedélyt kérők lajstromai alapján. A feldolgozás során számos megoldhatatlannak tűnő nehézséggel kellett szembenéznem, ami a feldolgozás hitelét nem, csupán a teljes pontosságot teszik megkérdőjelezhetővé. A szerencsés körülmények között fennmaradt lajstromok az italmérési jogért folyamodók nevét, lakhelyét vagy a megnyitandó italmérő hely házszámát, az italmérő hely osztályát (korcsma, bolt, vendéglő), valamint az ezért fizetendő összeget tartalmazták. Amíg a kiindulási évszámként kezelt 1862-es évből ilyen adatok álltak csupán rendelkezésemre, addig a vizsgált időszak végének tekintett 1879-es évből már csodával határos módon a város területén az évben elvégzett részletes telekkönyvi felmérés¹⁸ is rendelkezésemre állott. Az 1862-es év több tekintetben is érdeklődésre tart számot. Egy évvel korábban szűnik meg a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven ismert, a bécsi udvar által kialakított közigazgatási egység, melyet a szabadságharcot követően hoztak létre. Feltételezhető, hogy az ezt követő évben rögzített állapotok némiképp a korábbiakhoz hasonlítottak. A vizsgált évet követően országos aszály sújtotta a vidéket. A végpontnak tekinthető évszám jó feldolgozhatóságával tűnt ki. A dolgozat mellékleteként az általam elkészített térképelemzések láthatók. Ily módon az elemzés két síkon mozgott: egyrészt az italfogyasztási szokások bizonyos sajátosságait lehetett nyomon követni, másrészt pedig a térképek segítségével az italmérő helyek kiválasztásának törvényszerűségeit elemezhetjük. A források sajátos jellegénél fogva mindezt a vállalkozó italmérő réteg szemszögéből tehetjük meg, mondhatni a sötét másik oldaláról. Ha teljes-séggel megbízható adatokat nem is kaphattunk¹⁹, bizonyos általánosítható sajátosságokra következtethettünk.

Nem tértem ki a városi tulajdonában lévő fogadók és csárdák kérdésére, mint ahogy figyelmen kívül hagytam az egyletek és a jeles események során történt italfogyasztást is. Eltekintettem a pálinkafőzők jellegzetes rétegének,

¹⁸ Könyves Tóth Mihály 1878-ban elkészíti a város részletes térképét, az egyetlent, amit esetemben használni lehetett. Az 1879-es lajstrom nagy szerencsémre már az új számozást követte, így az italmérő helyek pontos beazonosítása is megtörténhetett. Szomorú tény, hogy EZ az EGYEDÜLI térkép, amit a mai napig használnak a szabadkai földhivatalban, vitás kérdések eldöntésénél vagy régi telekkönyvi számok visszakeresésénél. Az olvasóra bízom annak eldöntését, vajon az elmúlt 120 év alatt mennyire rongálódott meg a térkép, mely felbecsülhetetlen értékű adatokkal szolgál a XIX. század kutatóinak.

¹⁹ Az elemzés során alkalmazott módszer igencsak kényes területeket érint, hiszen nem átal-lottam olyan rossz emlékü módszerhez folyamodni, mint a névelemzés, ami eleve kérdésessé teszi az elemzés bizonyos részeit. Ennek ellenére úgy vélem, hogy kb 90%-os pontosságú feldol-gozást sikerült megvalósítani. A tendenciák tehát mindenféleképp kitapinthatók.

csoportjának bemutatásától is. A gyakorlat feldolgozása egy másik dolgozat részét képezheti.

Szabadka bortermelésének általános feltételei

Szabadka részben homokra, részben jól művelhető földre épült. Az előbbi szőlő termesztésére predesztinált terület volt. Ennek köszönhető, hogy a nyugati sörfogyasztó vagy a hegyvidéki pálinkafogyasztó övezet karéjában a bor mindig fontos italunk volt. Ez nem a többi ital mellőzését jelentette, de a bor íze meghatározta nemcsak az ünnepek, de a hétköznapi hangulatát is.

Köztudott dolog, hogy vidékünkön inkább a mennyiségi, mint a minőségi bortermelés és fogyasztás dívott. A történelmi borvidékekről származó borok fogyasztása közel állt ugyan vidékünk lelkületéhez, de a számottevő, nagy népszerűségnek örvendő bor a közeli szőlőtőkék levéből készült.

Ezen szőlőfajtákat az arra alkalmas - pontosabban a másra kevésbé alkalmas - területen, elsősorban homokon honosították meg.

Amennyiben a szabadkai italfogyasztás törvényszerűségeit kutatjuk, feltehetően meg kell jegyeznünk, hogy a szőlőterület nagysága, a környező nagyobb településeket figyelembe véve kimagaslóan magas volt. Ez már eleve arra kényszerítette a szőlősgazdákat egy részét, hogy többlet borát pénzzé tegye (lásd a függelék 1. számú táblázatát).⁵⁰

A szabadkai birtokosok szőlőjének nagysága átlagban alig haladta meg az egy katasztrális holdat, úgy tűnik leginkább a sillert termesztettek (a termett bor zömét ez a borfajta adta). A Gazdacímtár⁵¹ száz hold feletti szabadkai birtokosait felsoroló táblázatában mindössze 74 olyan birtokost találtunk, akinek egy hold feletti szőlője volt. A tulajdonukban vagy bérletükben lévő földterület (24187 kh) mindössze egy százalékán (244 kh) termett szőlő. A szőlőtermelők jelentősebb rétegét a törpebirtokosok és napszámosok alkották. Az országos eredmények tekintetében a siller csak a termés egynegyedét-egyötödét tette ki, ott ahol a fehérbor az összetermelés 3/5-e volt. A bor éves összmennyisége 62.436 akót tett ki 1877-ben. A város tulajdonképpeni területén lakók mindegyikére közel 2 akó bor juthatott.

A borivók számának megállapítása egy teljesen hipotetikus számot eredményezett. Az ország népességéhez viszonyítva (15.417.000) a nőket (7.760.000), a 15 év alatti férfiakat (2.855.000), a tótok, ruténok, oláhok férfilakosságának kétharmadát (1.585.000), a Horvát-Szlavónország és a határőrsg felét, akik pálinkát ittak (546.000) levonva egy olyan számot kaptunk (12.746.000) amit az össznépességből kivonva a borivók 2.670.000 számát kaptuk, amihez a katonákat értelemszerűen hozzáadták. Így alakult ki a borivók 2.815.00 rétege.⁵² Amint a későbbi kalkulációból kiderült, a napi egy icce (0.7 liter) évi 2.55hl fogyasztást jelentett fejenként-torkonként. Az összefogyasztás ennek alapján 7.169 ezer hektoliter lett volna évenként. Ennek alapján a szabadkai borisszák és más italokat fogyasztók számát elvileg 9-10000-re tehetjük.

⁵⁰ Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 273.

⁵¹ Gazdacímtár 1895. 170-177.

⁵² Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 203.

Az 1853., 1872. évi, valamint a filoxéra pusztítása utáni 1885-ös és 1894-es kimutatások alapján a szőlőterület nagyságának visszaesését lehetett megfigyelni (lásd a függelék 2. számú táblázatát és a függelék 3. számú táblázatát).⁵³

A megyei átlagok alapján Bács-Bodrog megyében a vörösbor némiképp megelőzte a siller mennyiségét, ami még hangsúlyosabbá tette a szabadkai siller mennyiségét.

Az időszak országos átlagait tekintve Temes a harmadik, Torontál a kilencedik, míg Bács-(Bodrog) a tizenegyedik helyet foglalta el.

A két évszáz között a Dunán innen és a Tiszán túl is az 1868-as évet tekintették a legjobb évnek, mikor akóban kifejezve 1.753.534, illetve 1.757.478 bor termett. A két víz között a legrosszabb évnek az 1866-os év számított, mikor a májusi fagyok következtében mindössze 600.600 akó bort termeltek. A Tiszántúlon az ugyancsak országos aszály miatt, mely 1863-ban következett be, a legszűkebb esztendő az 1863-as volt, amikor mindösszesen 967.00 akó bort számoltak össze.⁵⁴

A filoxéra 1876-os, Pancsova környéki megjelenését követően 1877/78-ban már Pancsován és a Torontál megyei Franzfelden pusztított. A következő évben Szilágy, Abauj-Torna, Szatmár és Zala megyében károsította a kötött talajon ültetett szőlőt. 1880-ban már újabb megyékben: Arad, Bács-Bodrog, Bereg, Borsod, Csongrád, Esztergom, Fejér, Hont, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Pozsony, Temes, Veszprém, Zemplén; tapasztalták jelenlétét. 1881-ben Baranya megyét is elérte a szőlő számára végzetes, gyökért támadó fereg (lásd a függelék 4. számú táblázatát).⁵⁵

Bács-Bodrog megye holdankénti bortermése volt a legnagyobb. Ez az adat a mennyiségi bortermelésről tett megállapításunkat erősítette meg. A holdankénti átlag három lehetősége közül a közepes évet tekintettük mérvadónak. A 31.4 akós átlag durván 17 hektoliter bornak felelt meg. Ezt az adatot relevánsként kezeljük a továbbiakban (lásd a függelék 5. számú táblázatát).⁵⁶

A Bács-Bodrog megyei átlagos 17 hektoliteres termést az átlagos 0.8 holdas birtoknagysággal egy 13.6 hektoliterrel rendelkező szőlősgazda képe rajzolódott ki előttünk (lásd a függelék 6. számú táblázatát).⁵⁷

Az elméleti és bevallott átlagok közti eltérés egyik gyakorlati oka a termés utáni járadék csökkentésének szándéka lehetett. Ezt látszik igazolni az 1875. év eredménye, ami még magasabb is volt az átlagosnál (ezt 17 hektoliterben állapítottuk meg). Másrészt a filoxéra a homokos talajon nem, de a kötött talajon igencsak nagy pusztítást végzett, ami gyakorlatilag mindhárom borfajta eredményeit visszavetette.

⁵³ Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 107.

⁵⁴ Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876.113.

⁵⁵ Mo. szőlészeti statisztikája 1876.126.

⁵⁶ Mo. Szőlészeti statisztikája. 1876. 216.

⁵⁷ Mo. Szőlészeti statisztikája 1876. 217.

Szabadka népességi összetétele a vizsgált időszakban

A város nemzetiségi összetétele és a lakosságszám folyamatos változáson ment keresztül: az időszakos, várost és környékét érintő pozitív és negatív gazdasági tényezők, valamint a migrációs hullámok lenyomatukat hagyták a város népességi összetételében. A helyi adottságoknak megfelelően alakult ki a földbirtokosok rétege, a kereskedők és iparosok, valamint a jobbágyok, későbbi napszámosok markáns tömege csakúgy, mint a városi földek és legelők eladásával kis parcellákhoz jutó szőlősgazdák csoportja, csatlakozva a már korábban homokos talajú földeket magukénak tudó személyekhez.

1. sz. táblázat. Szabadka nemzetiségi összetétele 1850-1890 között

	magyar	bunyevác	Szerb	német	cigány	cseh	horvát	össz
1850 ^a	29.858	13.894	2.676	826	148	27	14	48.958
%	61	28.4	5.5	1.7	0.3			100
1880 ^a	30.075	26.637	1479	n.a.	325(tót)	n.a.	n.a.	61.367
%	49	43.4	2.4		0.5			100
1890 ^a	38.327	31.824	1898	n.a.	476(tót)	19	16	72.737
%	52.69	43.7	2.6		0.6			100

Az 1880-as évektől a dalmaták-bunyevácok és a szerbek egy csoportba kerültek. A nemzetiségek körében vallási hovatartozásuk figyelembevételével igazodhatunk el. A görögkeleti egyházhoz tartozók között a szerbeket, a magyar és német anyanyelvűek között találtuk az izraelitákat (lásd a függelék 7. számú táblázatát),⁸⁶ (lásd a függelék 8. számú táblázatát).⁸⁸

A városban lakók és a város összlakossága közti különbség a tartozéktelepüléseken, tanyákon, szállásokon lakó népességből, valamint a közigazgatásilag a városhoz tartozó települések lakosságának számából adódott. A házak száma ennek ellenére irányadó lesz a következőkben.

Az összehasonlítás alapjául néhány elméleti-gyakorlati előzményt kell elfogadnunk. Szabadka lakossága nemcsak többnemzetiségű volt a vizsgált időszakban, de sajátos nemzetiségi szegregáció, elkülönülést is tapasztalhattott. Az I. körben, mely az utak kereszteződésében feküdt, a lakosság zömét az iparosok, a hivatalnokok egyre duzzadó rétege tette ki, melynek nemzetiségi összetétele volt a legvegyesebb. Miután majdnem minden kör egy kisebb-nagyobb szakaszon érintkezett a fent nevezett területi egységgel, azok majdnem központhoz közel eső részein és a központban találtuk meg a tökeakkumuláció más, nem kifejezetten a földből adódó útját választó lakosságot, ami a nemzetiségi összetétel tekintetében a vegyes, német, tót, szerb, magyar, bunyevác és izraelita vallású népességet jelentette. A II-IV. kör köz-

⁸⁶ Iványi I. 1892. II. 257.

⁸⁸ Iványi I. 1892. II. 255.

⁸⁹ Gondoljunk csak a Szent György templom 1898-as megépülésére, ami a zentai-úti temetővel olyan tengelyt alkotott, amit fokozatosan magyar lakosság kezd benépesíteni.

ponttól távolabb eső részein a lakosok kis számától eltekintve bunyevácok éltek vagy ott találhattuk városi házukat, míg az V. kör bunyevác és magyar többségű. A VI. kört túlnyomórészt magyar, a VII. kört jobbra izraelita, a VIII. kört szerb nemzetiségű lakosok lakták. Ezt természetesen nem lehet mereven elválasztani a közigazgatás megkönnyítése céljából kialakított körök mentén, de más szempontok megerősítették feltételezésünket.

Az utak (Pétermvárad, Zombori, Bajai, Halasi, Majsai, Szegedi, Zentai) egymást a későbbi központban keresztelték, a fellendülő ipar és kereskedelem szempontjából tehát a legalkalmasabbnak bizonyultak a gyökéresztésre. Másrészt az utak és a központ a reprezentáció, a látványos fogyasztás helyszínei lettek. A város déli, szántóföldi művelésre legmegfelelőbb részeit a délebbre fekvő tanyák, szállások birtokosai lakták, akik ez időben jobbra bunyevácok. A gazdagságot és tekintélyt jelentő földekhez közeli II-V. körökben laktak, valamint a nyugat-kelet tengelyt alkotó Zombori út két oldalán. A VI. kör magyar lakossága a mai Bajai út és a néhai Jaszi-bara környékén telepedett le, míg az izraelita lakosok a régi és új zsinagóga, valamint a város területén kívül eső „zsidó-temető” által alkotott tengely mentén, annak városhoz közelebb eső felén. A VIII. kör szerb lakossága a templom és temető közti tengely mentén lakott. A templom-temető tengely a lakosság későbbi letelepedését is befolyásolta.⁶⁰ Az egyéni lakóhely választás egyik szempontjának tekinthetjük tehát a már megtelepedett lakosság nemzeti- és etnikai összetételét, amit fokozatosan változtat meg a vásárlási erő: a nagyobb vásárlóerővel rendelkező egyének a céljaiknak (iparűzés, vendéglátás stb.) megfelelő kommunikációs csomópontokat, a szerényebb lehetőségekkel bírók a foghíjakat töltötték be.

Ennek tükrében tekintjük át a lajstromok italfogyasztásra vonatkozó részeit.

Az italmérő helyek (1862) összeírását összehasonlítva az éves kocsmatartást kérők számával és arányával, valamint a mérendő italok fajtaival, a következő adatokat kaptuk (*lásd a függelék 9. számú táblázatát*).

Az italmérési engedélyért folyamodók száma az I. körben kimagasló volt, hiszen a 72 italmérő hely a házak 14.1%-ában üzemelt, ezt a VII. kör követte, a házak kis száma miatt. Itt majdnem minden kilencedik házban kapható volt valami szeszes ital. A városban ekkor sört (az éves és féléves adatokat összeadva) 231 helyen rendelhettek, míg pálinkát 292 helyen. A bor kedvelői 274 helységben hódolhattak szenvedélyüknek és olthatták szomjukat. Az 1862-es évben éves bérletekből 7092, az utólagosan benyújtott kérelmekből 1269, a félévesekből 729 forint bevételt valósított meg Szabadka városa⁶¹, ami az 1862-es évben összesen 9090 forint bevételt jelentett.

Az első kör (a központ) 72 kocsmája (az összes kocsmák 21.5%-a) adta a bérletekből befolyó pénzüsszeg 26.3%-át. Itt voltak az ún. vendéglők, tancsok he-

⁶⁰ Sz.V.Lt. 2010./polg 1862, 2011/polg 1862

lyek, melyek bérleti díja magasabb volt. Az V. kör (mely területileg a legnagyobb) 52 kocsmája (18.3%) csak a bérletek 14.5%-át fizette be.

Legkevesebb bejelentett kocsmá a II. körben (23, százalékban 6.5%) és a VIII. körben (33, ami 7.5%) volt. Ha a központot jellemző nagyobb populációtól eltekintünk, és a többi hét körben hasonló népsűrűséget feltételezünk, az ivási kedvet átlagosnak véve úgy vélhetnénk, hogy az II. és VIII. kör lakosok leginkább a saját borukat itták, vagy nagyszámú bögrecsárda állt rendelkezésükre. Azt a lehetőséget, hogy egy másik körbe jártak szórakozni, egyedi esetektől eltekintve elvethetjük.

Az elemzés másik síkja az italmérésért folyamodók nemzetisége és a körök nemzetiségi összetételének összehasonlítása képezte (lásd a függelék 10. számú táblázatát).

A szerb nemzetiségű italmérőket a városközpontban, valamint a lakhelyükhöz közel fekvő VII-VIII. körben találhattuk meg a névsorok alapján. A zömében bunyevác (II-V.) és magyar lakta V-VI. körben csak szerényen képviseltették magukat.

A tótok a városközpontban, valamint a vegyes V. és magyar VI. körben telepedtek meg. Megjegyzendő, hogy az 1880-as éveket követően az iskoláztatásnak köszönhetően teljesen beolvadtak a magyarságba.

A magyar italmérők a városközpont mellett a IV-VI. körben jelentkeztek nagyobb számban, egyébként számuk nem volt jelentős. A bunyevácok a várakozásnak megfelelően az általuk lakott területeken, valamint a központhoz közeli részeken mérték italt. A VIII. körben egyetlen bunyevác kocsmáros sem találtunk. A német nevű italmérők zöme az I. körben volt, a többi városrészben pedig arányosan eloszlottak. Az izraeliták a központon kívül a VI-VII. körben tevékenykedtek nagyobb számban. Ezek a lakóhelyükhöz legközelebb eső kerületek.

2. sz. táblázat Az engedélyért folyamodók százalékaránya az összlakosságban betöltött arányukkal összevetve ugyancsak meglepő eredményekkel szolgált:

	szerb	tót	magyar	bunyevác	Német	izraelita	össz.
A. lakosság%	5.4	0.0	55.8	28.4	1.6	5.1	100
B. italmérő%	15	3.6	23.7	28.8	12.3	16.2	100
arányuk B/A	2.7	∞	0.42	1.02	7.7	3.2	1

Kiemelkedik a német italmérők magas aránya az összlakossághoz viszonyítva, amit az izraeliták, majd a szerb italmérők követtek. A tót (felvidéki) kocsmárosok aránya a lélekszámhoz viszonyítva aránytalanul magas, volt számokban ki sem fejezhető. A szerbek és izraeliták is jelentős tökeerőt képviseltek. A bunyevácok részvétele a lakosság nemzetiségi hovatartozásával arányos volt, a magyarok pedig (az összlakosság zömét alkotva) csak sereghajtókként léptek fel. Itt kell megjegyeznünk, hogy az aránytalanságok egy másik lehetséges forrása a közigazgatásilag Szabadkához tartozó települések lakosainak nemzetiségéből is adódhatott: Olyan homogén falvak, mint pl. Ludas, csak a vásárok alkalmával és a lakosság összeírásában szerepeltek, ők

tehát nem igazán tartoztak a városlakók csoportjába. A nagyszámú település népessége ugyancsak jellegzetes nemzetiségű volt, így például a város által telepített Csantavér magyar és tót, Bajmok német, bunyevác és magyar nemzetiségű stb. Ennek ellenére a közigazgatási egység (Szabadka sz. k. v.) egész területén rögzített számokkal operáltunk, hiszen a tőketermelés szempontjából a városi tőketermelés -esetünkben az italmérésből adódó pénztőke - sok tekintetben különbözött a hagyományos értékmérő és tőkeakkumuláló, a földbirtok-nagyság felhalmozásának módjától. Míg az előbbit elsősorban a városi áru-termék-pénz lánc jellemezte, az utóbbi kiindulópontja a föld és annak nagyságav volt. Ennek szellemében nem kötődött annyira a városhoz.

A féléves (1862. november 1. – 1863. április 24.) italmérési engedélyért folyamodók között a magyarok és bunyevácok magas aránya volt szembeötlő. Valószínűleg ők alkották a vállalkozók azon bátortalanabb rétegét, akik saját borukat is csak akkor mérték, ha a szüret kedvező eredményekkel kecsegtetett, mint-hogy vásárolni képtelenek voltak, nem volt annyi kockáztatásra érdemes tőkéjük. Az V. körben 12 bunyevác tulajdonú italmérés nyílt fél évre, ami a körön belül 66,6%, a nemzetiségen belül pedig 50%-ot tett ki. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a közismerten nagy birtokokkal rendelkezők mellett egy, a boldogulását kis tőkebefektetéssel biztosítani kívánó réteget is megtalálhattunk a városban.

A városi lakosság szegregációját úgy tűnik az italok fajtái is bizonyították.

Árnyaltabb képek kaptunk a körönkénti elemzés során. Az I. kör (vegyes nemzetiségű) a haladó igényeket kielégíteni kívánván az italmérő helyek (korcsmák, vendéglők, boltok) zömében (79%) mindhárom italfajtát (sör, bor, pálinka) mérte. Mindhárom italfajta felszolgálása egyébként a város egész területére jellemző volt, hiszen az éves italmérési díjak 62.4%-ára ilyen engedélyhez kötődött. Annál inkább feltűnő a magyar italmérések száma a IV. körben (összesen 14, az italmérő helyek 31,7%-a), illetve a pálinkamérő boltok száma (14, ami 35%) a VII körben, amit neveik alapján megállapítva izraeliták nyitottak. A VIII. kör 26 italmérő helyéből 16-ban szerb bérletet találtunk (61%).

Az 1879-es lajstrom

Az 1879-ben összeállított lajstrom egy már tizenkét éves gyakorlatot tart továbbra is mérvadónak. Ezek szerint az italmérések három csoportra, úgymint A-vendéglők, B-korcsmák, C-pálinkamérő helyek kategóriákba soroltuk. A közigazgatás vendéglők esetében hat, a korcsmák és pálinkamérő helyek esetében öt alosztályt vett figyelembe, ami az adózást volt hivatott szolgálni. A vendéglők 60 forinttól 300 forintig válhatták meg éves működésüket (ez utóbbit egyedül Lichtneckert András Arany bárány szállodája érdemelte ki), míg a korcsmák és boltok legalacsonyabb bérleti díja éves szinten 30 forint volt. A vendéglőknek minősített italmérő helyeken ekkor már ételt is fogyaszthattak, a korcsmákban nem. Ennek tudható be, hogy a vendéglők olyan magas. A pálinkamérő helyek a régebbi boltok helyére léptek, ugyanis nem elsősorban és

nem kizárólag italméréssel keresték kenyerüket. A boltok külön engedéllyel mérhették a szeszes italt. (lásd a függelék 11. számú táblázatát).

Az I. körben az össz vendéglők 23.3%-a találhattuk. Feltűnően magas volt az A5-A6 osztályba sorolt, valójában ötöd-hatodosztályú vendéglők száma, melyek együttesen a vendéglők közel 80%-át alkották. Az ötödosztályú korcsmák jellemzték az V-VII. kört is. A pálinkamérő boltok közel 75%-a az első három körben volt.

Kizárólag magánkézen lévő vendéglőből összesen 244 találhattuk a város területén, ezen kívül korcsma 40, 33 pálinkamérő hely, ami a 317-es végösszeget adja.

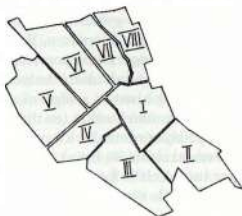
Amennyiben az italmérő helyek számával elosztottuk a városban lakók számát, a képzeletbeli 106-os átlaghoz juthattunk. Gondbaejtő, hogy a számítások és a munka egésze során figyelmen kívül hagytuk a város tulajdonában lévő vendéglőket, szállodákat, egyleti helységeket, a társas összejövetelek egyéb helyeit és alkalmait, ahol ugyancsak tekintélyes mennyiségű ital fogyott. Ezen hiányosságok figyelembevételével is megállapíthattuk az I. kör igen jó ellátottságát, valamint a II-V. körök viszonylagos magas egy italmérő/fő számát. A VI-VIII. köröket e tekintetben átlaghoz közelinek tekinthettük.

3. sz. táblázat Korcsmák, vendéglők és pálinkamérők száma körönként.

1879	I. kör	II. kör	III. kör	IV. kör	V. kör	VI. kör	VII. kör	VIII. kör	össz.
vendéglő	56	21	28	27	42	34	17	20	244
korcsma	--	--	3	4	6	11	10	6	40
pálinkamérő	18	5	5	1	2	--	--	2	33
összesen	74	26	36	32	50	45	27	28	317

A korábbi bemutatástól némiképp eltérő megoldáshoz folyamodtunk azáltal, hogy az összegzést a fenti három csoportra történő felbontás követte. A vendéglőket (A), a korcsmákat (B), a pálinkamérő helyeket (C) betű jelzi (lásd a függelék 12. számú táblázatát).

A térképek elemzése során a statisztikai adatok további árnyalása következett, mondhatni életre keltnek a számok.

1. sz. kép Szabadka város kerületei (körei) a XIX. század második felében

A Zombori és Szegedi úttól délre fekvő, fekete földre épült városrészben az utak a magasabban fekvő horhosok (dombhátak) tetején, a víztől védett magaslatokon alakultak ki. A megtelepülés egyéb szempont-

jait is befolyásolta a vízrajz. A tengelytől északra a vízrajzi sajátosságok ugyancsak meghatározták⁸² az utak kiválasztását, hiszen a Halasi út a régi és az új és a mocsaras Jaszi-Barát kerüli meg. A nagy utak mentén építették meg a laktanyákat, a városon kívül bonyolították le a nagy állatvásárokat is. A kisebb, heti piacok a város központjában kaptak helyet.

A szárazmalmok a város egész területén arányosan oszlanak meg. Az öt szélmalom a városon kívül találhattuk.

Az italmérő helyek nagy koncentráltságát figyelhettük meg a város kereskedelmét és kisiparát összpontosító „városközpontban”. Az utak találkozásánál és azok közvetlen környezetében, a piacok és a későbbi hivatali központ területén az átlagosnál lényegesen nagyobb italmérő hely sűrűséget figyelhettünk meg.

Az áruforgalom (a szekéren történő áruszállítás) legfontosabb tengelye a Szegedi és Péterváradi út által alkotott útvonal volt. A szekerek beállására lehetőséget nyújtó korai Gasthaus-okat is itt találhattuk. Az tengelybe bele-torkolló főutak kereszteződésén is több vendéglőt nyitottak.

A városkapuk közvetlen közelében találtuk a város tulajdonában lévő, de leginkább bérlőknek kiadott csárdákat. A város itt és a központban valósította meg jelentős bevételét bérlők által.

A Zombori út hosszú szakaszán összesen 30 italmérő helyet számolhattunk össze a központba érkezésig, a Péterváradi úton 15 italmérő sorakozott.

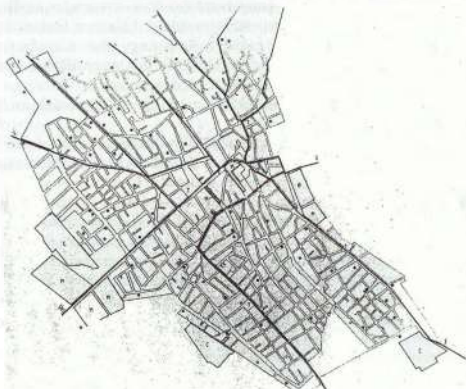
Hasonlóan motiváló tényező lehetett az italmérési engedély kiválásánál a vásártartási helyek közelsége. Az igények kielégítése céljából ezek a vendéglők már kocsibehajtási lehetőséggel is rendelkeztek. Természetesen ezt a telkek a városközpontiakhoz hasonlított többszörös mérete is lehetővé tette.

Ennél leglepőbbnek tűnhetett a szárazmalom-italmérő hely kapcsolata. A gabona őrlésére szolgáló szárazmalmok közelében, gyakran magában a szárazmalomban üzemelt italmérő hely. Ha egy teljesen elméleti távolságot, mondjuk az 50 méteren belüli vendéglőket és kocsmákat tekintjük közelinek, akkor a szárazmalmok 80%-a ezen a távolságon belül esett. A templomok környékén ugyancsak számos italmérő helyet találtunk.

A laktanyák környéke mindig kocsmáktól hemzsegett. Különösen tanulságos e tekintetben a megyei laktanya környéke a Péterváradi út mentén. A laktanya közelében és az azzal szemben fekvő lovaskifutó körzetében összesen kilenc vendéglőt üzemeltettek.

A vendéglők, kocsmák és boltok a már ismertetett főbb kommunikációs utóerek mellett, a kevésbé jelentős utcák esetében is ott találhatók. Ha nem is a főutakon, akkor az esetek többségében utcasarkon, vagy az utcák egymásba torkolásánál álltak a vendéglők vagy kocsmák. Ismerve a kocsmárosok és vendéglősök élelmességét, az átutazó és csak esetleges vendégek mellett az állandó lakosság igényeinek kielégítése, valamint a saját megélhetés biztosítása érdekében olyan utcákat is sűrűn eltelepítettek, melyek úgy tűnik, a lakosság belső kommunikációjában töltöttek be nagy szerepet.

⁸² Ezúton mondok köszönetet Vass Géza szabadkai történésznek, aki korábbi elemzéseinek összefoglalását megosztotta velem.

2. sz. kép. A vendéglők osztályai a kommunikációs hálón (1+2+4)

A város központjában volt az Arany bárány szálloda, Lichtecker András vendéglője. Az I. körben találtuk a várakozásnak megfelelően az előkelő vendéglők (A2-A4 osztály) zömét. A negyedik osztályba sorolt vendéglők közül a város peremén is találtunk néhányat, valamint a Bajai és Halasi út közti területen, ahol vélhetően a vásárok kapcsán forgatott nagyobb pénzmennyiség keltette életre azokat. A központban magasabb igények érvényesültek, a egyes nemzetiségű népesség már a valóban városi igények alapján kívánt szórakozni. Ezekről eltekintve a város egész területén egyenletesen oszlottak meg az ötöd és hatodosztályú vendéglők. Ezeket tekinthetjük a város „falusi normája” kielégítőinek.

A boltok a térkép tanúságai szerint a város központjában és az attól délre fekvő részekben feküdtek. A területtől északra mindössze 4 boltot találtunk. Ez utóbbi területek zömében magyar, a VII. kör a zsinagóga és a temető között izraelita, valamint a VIII. kör szerb népességű volt. A másik értelmezés szerint a Pétervárad útra, a városközpontra és a II-III. körre épültek a boltok. A boltok mai italmérési gyakorlatából ihletet merítve a következőket állapíthatnánk meg: az önellátást minden szinten megszervező területeken (a tengelytől délre) a boltok nem élhettek meg másként, csak ha italeladással is pótolták jövedelmüket. Ezekben a körökben a boltok a vendéglők és kocsmák viszonylag alacsony számát egészítették ki. A tengelytől északra fekvő körökben a kocsmák száma nagyobb volt, ezért az egyéb szükségleteket a szatóc-boltok is ellátták. A kocsmákat (teljesen más szolgáltatásokat nyújtva) a

Zombori út és Szegedi út képezte tengelytől északra találhattuk meg. Mai szövegkörnyezetben ezek lennének a talponállók.

A város kialakulásának kezdetén a letelepedés egyik fontos tényezője volt az ismerős közegbe való bekerülés. Ennek egyik aspektusa a vallási vagy nemzetiségi alapon történő, már kialakult szegregáció. A később megvalósuló egyéni letelepedés is tekintetbe vette ezen szempontokat, és csupán a minden felülálló gazdasági erő az, ami némiképp változtatott a kezdeti elszigeteltségen. A vizsgált időszak végén (1879-80) a szegregáció-elkülönülés a város központjában már nem volt döntő, sőt sokadrangú, inkább a tőkeerő és státusz lett a meghatározó. A „falusinak” mondható részekben ezzel szemben csak ott találtunk az általánostól eltérő összetételt, ahol nem a statikus lakosság, hanem valamilyen más tényező (vásár, szárazmalom) is jelen volt.

A Péterváradai út mentén szerb, izraelita, német italmérőket is találtunk. A Zombori út mentén bunyevác, szerb és német vendéglősök voltak. A II. kör néhány szárazmalma körül ugyancsak vegyes italmérési helyek kaptak helyet. Az I-V. körben találtuk a bunyevác italmérők zömét. A központban és az kelet-nyugati tengely felett béreltek vendéglőt a magyarok. A szerb nemzetiségűek a városközpontban és a VIII. körben voltak többségben. Az izraeliták lakhelyükhöz közel és a központ peremén nyitottak boltot, vendéglőt. A tótok vendéglőit a város központjában találhattuk meg. A német nemzetiségűek (nevűek) a központban és a jelentősebb utak mentén mérték az italt. Olybá tűnik, a tőke és vállalkozó kedv a vendéglők osztályát és a földrajzi-gazdasági szempontokat figyelembe véve a számbelileg kisebb szerb, német, izraelita és tót vendéglősök körében koncentráldott.

A már eddig elmondottak mellett a negyedosztályú, tehát a valamivel jobb vendéglők a központ mellett a peremkerületeken, a Bajai és Halasi út közötti baromvásártér közelében voltak, itt már magyar nevű vendéglősöket találtunk. A Halasi és Zombori út találkozásánál harmad és másodosztályú, vegyes (bunyevác, német magyar) vendéglősök csoportja tűnt szembe.

A vállalkozó kedv és a borárok

Mint azt már leírtuk, a szabadkai homokvidék borai nem annyira a bor minősége, mint inkább a mennyisége iránti igényt igyekeztek kielégíteni. A bor és más szeszesitalok méréséből eredő adók jelentős bevételi forrást jelentettek a városnak. A kocsmárosok, a nagyobb haszon reményében silányabb borokkal töltötték tele a poharakat annak ellenére, hogy tettenérésük komoly következményekkel járt.

A kocsmaák, vendéglők és boltok - melyekben a szeszes italok mérése történt -, a hely, a szolgáltatások jellege alapján öt csoportba soroltatott. Egyik szempont (és az egyik közönségcsalogató) a táncmulatságok megtartása volt. Fülöp András kérvényében így folyamodott a Tanácshoz: „Tekintetes Tanács!

Alulírott alázattal esedezem, miszerint a Tekintetes Tanács nekem, a t.c.z. öregebb Magyar Imre úr házában a baromfi piacon bérbe tartott Korcsmában vasárnapokon, és egyáltalán minden engedett ünnep napokon, muzsika szó mellett táncvigalamakat tarthatni, meg engedni méltóztassék. Kelt Szabadkán 1861. Március hó 6-án. A Tekintetes Tanácsnak alázatos szolgálja Fülöp András.⁶³ A kivizsgálás eredményeként kiderült, hogy: „...van szerencsém jelenteni, hogy a folyamodó Fülöp András, mint előbbeni jelentésemben is megérintve vala szomszédság panasza folytán, minthogy azok házuk s városháza közelében /haltéren baromfipiacon/ a szokott táncvigalmakat meg nem szívelhetvén különféle okok felhozása következtében múlt év Szeptember 23-án ebbéli vigalom tartásától eltiltatott.”⁶⁴ Nem állunk egyedi esettel szemben. A kocsmárosokat mindig sok panasz érte. Nemcsak a korcsmák, hanem a mellettük és környezetükben üzött kerítés is felháborította a békés lakosságot, ugyanis: „... az erkölcsstelenség, fajtalanság, botrány, feslettség, bujálkodás és éjjeli nyugalom háborítás meggátlása tekintetében kénytelenítetünk azon kérelmünket előterjeszteni, miszerint méltóztatnéka te(kinte)tes Tanács szomszédságainkban két bordélyház kinyitását - melyek közül Jakabfy Szvilenka Janka a Hofeller féle házban, a másikat pedig Mamzfeld Benedek takácsmester szándékoznak kinyitni, jobban mondvá az utóbbi már ki is nyitotta - hatóságilag most sz. Mihály napjától egyszer és mindenkorra eltiltani...”⁶⁵. Probojtseviťs János prépost plébános felháborodottan írja: „Nem hozok fel Nagyságod előtt ujságot, midőn azt mondom, hogy Szabadkán a kéj-hölgyekkel üzlet példátlan botrányral tartozik...Nincs az a város, nincs az a község, hol e bűn olly nyilvánosan, olly szeméremsertőleg üzetik mint Szabadkán...miután a Kálváriához legközelebb laknak e botrányos hölgyek, tapasztaltatott már, hogy ott is szentségtelenítő botrányok követettettek el általok...”⁶⁶

A vendéglősök (ekkor még csak kocsmárosok) azonban nem a prostitúcióban, hanem a magas bérleti díjakban látták legnagyobb ellenségüket.

A Magisztrátus 1861. április 16-án tartott 5. rendkívüli ülésén is a magas adó elengedésére tett kérvényt tárgyalják, ezek szerint: „...e rendkívüli közgyűlés összehívásának oka a hozzá - a magisztrátushoz érkezett - f. April hó 10-én a szeszes italok mérésével foglalkozó 46. egyéneknek aláírásával az ez évi April hó 8-án tartott közgyűlés alkalmával a 143k számra hozott határozat módosítása tárgyába beadott folyamodvány- melyet szerinte minthogy az részben a város jövedelmével kapcsolatos részben pedig abban magánosodott élet kérdését látván rejleni - egyszerűen a rendes közgyűlésre utasítani a feletébb közeledő Szent György nap miatt melyen rendesen a korcsmái üzletek kezdetüket szokták venni...()...az ez évi april 8-án tartott közgyűlés alkalmával 143 sz. alatti határozat Szerint az általános kimérésre 50%-a tisz-

⁶³ Sz.V.L. 1959/polg 1862.

⁶⁴ Sz.V.L. 1959/polg 1862.

⁶⁵ Sz. V. Lt. 4468/polg 1862.

⁶⁶ Sz. V. Lt. 4455/polg 1862.

⁶⁷ Sz.V.Lt. Közgy. Ir. 1861/198.

tán pálinka mérésre 100% történt felemelése után annyira túlterhelnék - hogy az eddig gyakorlott üzlettől, amely saját v hozzájuk tartozói fenntartására egyedüli kereseti mód - a rendkívül felcsigázott díjjakat fizetni nem bírván - kénytelenek lennének elállni...⁴⁶⁷

Ezt csak a legritkább esetben tették meg a kocsmárosok.

A kocsmárosok a nagyobb haszonszerzés érdekében szerződösszegéstől sem riadtak vissza. Czurda Ede tanácsnok 1862-ben a rablógazdálkodás egyik formáját vázolta fel:

„Tisztelt Gazdasági székl

A Bajmoki nagyvendéglőt Lichtneckert Antal Lichtneckert János jótállása mellett, Bajmoki mészárszéket Kunbajai Kraxner Mártony a Csantavéri nagy vendéglőt és mészárszéket Csantavéri Basch Jakab, a Sándori nagy vendéglőt Aradszki István Manojlovits Lázár Kezessége mellett, a Sándori mészárszéket Sándori Bóner Mihály, a Putri vendégfogadót Kunecz Jakab, a Tompai csárdát Keszler Josef, a Nagyfényi csárdát Hirsch Dávid Bótits Márk Kezessége mellett, 1859-ik évi November hó 1-től 862-ik évi October hó végéig három évre oly kötelezettséggel vették haszonbérbe, miként az ezen jog után használó összes épületeket és kerítés falakat évenként nem csak belül hanem külsőleg is saját költségükön tisztogatni és javítani kötelesek, ellenben a város feljogosítva leendő ezen hiányokat a haszonbérlok költségén helyreállítani.

Miután az érintett épületekben mindekkoráig semmi javítás sem tétetett, mi nem csak az épületek kárára van, hanem az új haszonbérloének leendő átadásakor kijavítani kellek, - tisztli köteleességemnek tartom erről a tisztelt gazdasági széket értesíteni, felkérve egyuttal, miként az illetők komolyan megintetnének, hogy az illető épületeket a szerződés értelem szerint legfeljebb okvetlenül f. évi September hó végéig helyreállitssák, ellenkezőleg azok a város részéről, a városnak szerződésileg átruházott jognál fogva, a haszonbérlo költségén helyreállitadni fognának. Kelt Szabadkán, 862-ik évi Augusztus hó 19-én. Czurda Ede tanácsnok.“⁶⁸

A gyakori panaszok ellenére a kocsmatartás jól jövedelmező foglalkozásnak bizonyult, hiszen az engedély kérését elmulasztók igyekeztek azt mielőbb bepótolni:

Lichtbraun Sándor a Községtanácsnak írott levelében a következőket jegyezte meg:

„...Kúti Antalnak házában egy kocsmának való helyiséget béreltem ki, s hogy abban bort sert s pálinkát mérhessek, a szükséges italok bevásárlása körül körül fáradozásom közben a bejelentési határ idő lejárt a mi az én hibámon kívül történt mert hogy én bort mérni szándékoztam, azt igazolja a fenti szám alatti szerződés továbbá hogy én mint kiszolgált cs. kir. katona, miután más kereset módod nincs, a 2, 3, 4, 5, 6, alatt mellékelt okiratok szerint részint Szegeden, részint itt helyben mindég borméréssel foglalkoztam, s

⁶⁸ Sz. V.L. 4048/polg 1862.

mint ilyen magamat mindig becsületesen viseltem, mivégből nem tudva a korcsma bejelentési határidőt, de ha éppen tudtam volna is, miutánazon időben hon nem voltam, magamat nem is jelenthettem, hogy tehát költségeim s beszerzett italaimon ne károsodjon, a korcsma jogért írásban folyamodom...1862 július 3-án⁶⁹

Az italmérés első pillantásra egy jól jövedelmező, kis befektetéssel járó foglalatosságnak hatott a kor emberének szemében is. Nem véletlen, hogy olyan személyek is vállalkoztak kocsmatartásra, akiknek egyéb foglalkozásuk - úgy tűnik - nem tette lehetővé a békés felemelkedést. Horváth András női szabó kérvényében⁷⁰ az ünnep és vasárnapokon tartandó táncvigalmak megrendezésének engedélyét a következőkkel indokolta:

„Köztudomású dolog- hogy Bartek István Úrnak házáat, melyben eddig is Kávéház - bor - pálinka - sörmérés - táncvigalmat tarthatási joggal létezett, megvettem, tulajdonommá tettem.

Körülményeim - azon ház nekem nagyon sokba kerülván, - úgy parancsolták,- hogy felsőbb - megadott engedély mellett,- a Korcsma - és Kávéház üzletet is,- eddig szokott nő szabói mesterséggel megférhetőleg, folytassam.

Rövid volt eddig az idő - mely ily állásomba elfolyt,- de mégis azon keserű meggyőződésre jutottam, hogy a jelenlegi szűk időben - szorongatott helyzetben az emberiségnek,- maga a Korcsma és a Kávéház nem elegendő,- hogy tetemes áldozatok mellett is,- az elvállalt kötelességek pontos teljesítésénél,- csak legkisebb reményt is megnyithatna, hogy az ember, köztehetségéhez képest életét családjával csakis el tengethetné,- ha eleve más eszközökről nem gondoskodik,- melyek nemikép oda édesgetik a mulatni szerető közönséget.

Én ezen eszközt a táncvigalmak tarthatásában vélem feltaláltatni,- és mert azok tarthatása - se az uralgo törvények, se pedig a Város és emberiség java és céljaival nem ellenkezik, esedezni vagyok bátor: Miszerint a szokott illetékeknek befizetése mellett, nekem arra engedélyt, hogy egész éven át 863-án norma napokat kivéve,- ünnep- és vasárnapokon táncvigalmakat - felsőbbbségi felügyelet mellett rendezhessek, adni méltóztassék.

Horvát András vendéglős⁷¹

A VI. körben lakó Faragó István beadványa további, számunkra fontos adatokat is elénk tárt: „Alulirott saját lakásomban több évek óta a szokott időszakban táncvigalmakat tartottam /.../ ez éven át a nyári napokban, illetőleg minden ünnepnapon /.../délután 3 órától esti 8 úráig nappali táncvigalmat megtartani szándékozom...”⁷²

Grünvald Maximilián fél éves pálinkamérési engedély megadását kérte: "Tekintetes Tanács! Alulirott alázattal esedezik, a Te(kin)t(e)tes Tanács elébe miszerint f.é. november hó 1-től fogva 864-ik év aprilis hó 24-ig 1-ső kör

⁶⁹ Sz.V.Lt. 2442/polg 1862

⁷⁰ Sz.V.Lt. 2962/polg 1863.

⁷¹ Sz. V. Lt. 1592/polg 1863.

84-ik sz. alatti lakházában csupán palinka mérési jog megadásáért, és rája díjt kiszabni engedélyt kér. Szabadka November hó 11. 863.”⁷² A kapitányi hivatal az engedély megadását tüzetes vizsgálat elvégzéséhez kötötte, az engedély megadását így indokolta: „...helybeli szatócs ekkoraig mindig jó erkölcsű és minden tekintetben fedhetlen magaviseletet tanusított, továbbá hogy ugyanennek vagyonállása a cs: Kir dohánynak kicsinyben árulását lehetségessé teszi...”⁷³

Más esetben a kapitányi hivatal az engedély megadását megtagadta, ha annak szükségét érezte:

„...minthogy a kijelölt korcsmai helyiségből az udvarra bejárás nincsen megtagadni véleményeztetik”⁷⁴ A várostól távolabb eső Ludas pusztán Sztarek János a saját házában mérné vélhetően saját pálinkáját. A kérvényt elutasították, „...tekintettel arra, hogy a kijelölt helyiség Ludason létezik s a korcsmáknak a pusztákoni ellenőrzése kellőleg nem eszközölhető, miért is ez megtagadni véleményeztetik”⁷⁵

A bérlet árának csökkentését a legszívbemarkolóbb módon Szöllősy István⁷⁶ kérte, mint a kocsmaként működő ház tulajdonosa, bérloje Kőszegi Róza számára. Kérvényéből, melyet a „Tekintetes Városi Tanács! Legkegyelmesebb pártfogó Uraim!” megszólítással kezdte, majd így folytatta: „...azzal nem lehetek szerencsés magam és családom fentartani, és hogy más életmód kereset által kellek csakis a legnyomasztóbb helyzetben keresni meg az imádott mindennapi kenyerem: mert vagyon az elhuntt első hitves nőmtől hátrahagyott 4 apró neveletlen árváimra hagyományozott egy lakház 4-ik körben 2274-ik számok alatt, amelyben meg nem bírván élni, jobbnak gondolám sorsom javítása tekintetéből azt haszonbérbe kiadni, amit is már 3-ik éve hogy kiadtam hol egynek hol másnak, úgy jelenleg is Korcsma alá, és pedig kiki egyegy évre véve ki de bizz abban egyszem tölthet ki a fölfogadott évet, mert amiként én, úgy más sem képes benne megélni (...) és evégett nem valék képes már a ház több évi királyi adóját sem fizetni, sem a házat jó karban tartani (...) ezért adtam az említett Házat haszonbérbe Korcsma alá egy bizonyos Kőszegi Rózának, aki is számítva a házon csak az úgyis elég terhes előbbeni rajta szokott s kivetett 18 ftnyi Városi Bormérési tacs /accis:/ fizetésre, ami rája úgyis elég terhes, sőt még eddig úgy annyira hogy azzalis mások megbuktak, tehát annál most bizonyosabb a bukás, veszteség mind a házon a most kivetett 30 ftnyi taxa mellett (...) azért e főből hátorkodom...méltóztatnának bölcs belátásuk és méltányosságuknál fogva (...) és méghogy a legszerencsétlenebb ház, akinek is úgy hiszem tudva van a Városnál is, hogy ez előtt 4 éve a kapu fölötti része romba dőlt, azért tekintve mindezeket (...) a legnagyobb bizalommal kérném alázattal az említett Ház-

⁷² Sz.V. Lt. 5438/polg 1863.

⁷³ Sz. V. Lt. 6316/polg 1863.

⁷⁴ Sz.V. Lt. 1794/1872. Szekeres János kérvénye az I.kör 114 házban nyitandó sör, bor, pálinkas mérés engedélyezésére.

⁷⁵ Sz. V. Lt. 1717/polg 1872.

⁷⁶ Sz. V. Lt. 1508/polg 1868.

ra most kivetett terhes sőt elviselhetetlen 30 ftnyi városi bormérési taxa fizetését a lehető legalacsonyabb fokra leszállítani...”

Török István özvegye, Domonkos Verona a hirtelen megnövekedett italmérési adó következtében előállt helyzetén szeretett volna változtatni azért, hogy a városi Tanácsnak címzett levelében⁷⁷ leírta az általa megvalósított forgalmat: „Lovas Antal özvegye 6-ik körbeli házában lévő pincét 76ft évi fizetéssel kibérelvén, abban Kocsmát nyitottam, s annak ellenére, hogy egész éven át legfellebbez 30 akó bort elmérek, mindezt fogyasztási adószedő jegyzőkönyvvel tanusithatom, és annak ellenére, hogy egész helyiség mit birom, lakom és használom, alig 5 öll területes minden udvar nélkül, mégis a kocsmákat takarékos bizottmány 30 ftal megadóztatott -holott eddig ugyan ezért csak 18 ftot fizettem a múlt években és pedig akkor a' midőn a szomszédságomban nem volt még a most újból nyitott két kocsmá, mi minden esetre hátrányomra leend.

Miért is a Tekintetes Tanácsot legmélyebb alázattal megkérem, méltóztatassék fennebbi alapos indokaim tekintetbe vétele mellett ezen terhes megadóztatás alól felmenteni, a múlt évi 18 vagy legfellebbez 20ftnyi fizetést elrendelni és megállapítani maradt, Szabadkán 1868 évi Majus 2-án

Legalázatosabb szolgálja Domonkos Verona Török István özvegye helyben.”

Szabó Mátyás 1879 november 6-án (késve) kért féléves italmérési engedélyt III. körű 156. sz. alatti házába, és mint írtja, „.....tulajdon házámban mintegy ötven akónyi tulajdon boromat kimérni óhajtván...”⁷⁸

Kezeljük vezérgondolatként azt a feltételezést, hogy a kocsmákban mért italok elsősorban az igényeket igyekeztek kielégíteni és csak másodsorban alakították a fogyasztási szokásokat. Azzal természetesen számolnunk kell, hogy a központ városi igényei és szokásai a peremkerületek ízlését is alakították, ezért a központ (vegyes nemezetiségű) italfogyasztási szokásaival kellett előbb-utóbb találkozunk az attól távol eső helyeken is.

Az első körben, mely kifejezetten vegyes lakosságú, mindhárom italfajtát mérték, gyakorlatilag az összes helyen. Az iparosok és kézművesek, akik a Monarchia egész területéről érkeztek, már a nyugati fogyasztási normákat hozták, ahol a sör volt a meghatározó szeszes ital.

A legkevesebb sört 1862-ben a VIII. körben mérték, amely kör a határozott szegregációt mutató XIX. századi Szabadkán⁷⁹ a “szerb fertálynak” számított.

Ugyancsak a VIII., valamint a vegyes (magyar és bunyevác) V. körnél, és a magyar VI. körnél tapasztaljuk a bor és a vele összefüggő pálinkamérési csúcsokat. A VII. kör még ugyancsak az északi részben, a szőlőkhöz közelebb eső területen helyezkedett el, de itt a pálinkamérés feltűnően magas aránya ötlött szemünkbe. Ezt zsidó kereskedők mérték, boltban. A boltban mért pálin-

⁷⁷ Sz. V. Lt. 1568/polg 1868.

⁷⁸ Sz. V. Lt. 9858/polg 1879.

⁷⁹ Vass Géza szíves közlése

ka után kellett a legalacsonyabb bérleti díjat fizetni, ritkább esetben a kevésbé tőkeerős kocsmárosok is csak pálinkamérési engedélyt kértek.

Tanulságos elemeznünk a harmadik táblázatot az éves és féléves bérletek alakulása tükrében.

A mindhárom italt mérők körében alacsony volt (7.7%) a féléves bérletet váltók aránya. Ebben mondhatni kiegyenlítette egymást a nyolc kör.

Más arányokat állapíthatunk meg a bort és pálinkát mérők közt. A féléves bérletet igénylők között sejtethetjük azokat a kocsmatartókat, akik a saját termelésüket mérték, illetve tőkeerejük nem engedte meg az éves vállalkozást, az esetleges anyagi csődöt. A tőkeerővel összefüggő másik kérdés a felvásárolt bor és pálinka mennyisége lehetett. Ha nem tudta az igényeket folyamatosan kielégíteni, a bérlet vált értelmetlenné.

A kizárólag pálinkaméréssel foglalkozó boltok aránya az egészhez képest 18% volt. A pálinka még a helyi körülmények között is jól tárolhatták, nem szorosan függött a szőlőterméstől. Egy aszályosabb évben is mérhető volt a tavalyi pálinka, de az is fontos, hogy a téli időszakban kelendőbbnek bizonyult.

A borárok és a vendéglősök életszínvonala

Az az általánosan elfogadott vélemény, miszerint a gazdasági felemelkedés és kapitalizálódás egyik legkönnyebben megvalósítható útja éppen az ital mérése lett volna, pontos helyi adatok híján nem bizonyítható és még további elemzések tárgyát képezheti. Az italmérésért befizetett bérletből származó jövedelem a városi pénztár számára ugyanakkor igen komoly bevételi forrást jelentett. Emellett a bevett gyakorlat szerint a "...a város határán kívül termelt és a városba fogyasztás végett behozandó szeszes italok után fizetendő díjak szedéséről /accisa⁸⁰ is jelentős jövedelem származott. E jog 1862-ben arverés útján került a bérlő, Geiger Adolf kezébe, akit „gyapjúbáronak” neveztek, meggazdagodásának módjára utalva. Az accisa jogát 4000 ft-ért kapta egy évre bérbe⁸¹. A licitáláson rajta kívül Lichtneckert András, Berger Armin és egy Fürst nevű vett részt. A kikiáltási ár 3400 ft volt. Ezt a bormennyiséget később a városi csárdákban és vendéglőkben mérték szét. Az így behozott bor mennyiségéről nem állt rendelkezésünkre számszerű adat. Az viszont elgondolkodtató, hogy a kimagasló hozam ellenére még külső forrásokat is igénybe vettek. Arra következtethettünk ebből, hogy a bor jelentős része eladhatatlan volt és a vizek rossz minősége miatt általánosan fogyasztottak, esetleg a zugkimérések száma rendkívül magas lehetett.

A vendéglősök azon rétege, amely saját borát mérte vagy csak kisebb mennyiségben vásárolt italt, kevésbé volt a piaci árak ingadozásának kitéve.

Az italmérési kedvre közvetlenül hatottak a megyei szüreti eredmények és az ennek tükrében kirajzolódó árak. 1875-ben egy holdon átlagosan 18 hektó-

⁸⁰ Sz. V. Lt. 1353/polg 1862.

⁸¹ Sz. V. Lt. 1353/polg 1862.

liter bor termelt a 21000 kh összes szőlőterületen. A fokozatosan növekvő szőlőterületen kimagaslóan rossz eredményt könyvelhettek el 1876-ban, mikor 0.4 hektoliter bort vallottak be.

Ettől mondhatni függetlenül alakult a bor megyei átlagára. (Lásd a függelék 13. számú táblázatát).⁸²

Az 1878-as év feltűnően alacsony árai talán arra ösztönözték a szőlősgazdákat, hogy a következő évben több italmérést nyissanak. A megyei átlagokat figyelembe véve a Bács-Bodrog-megyei szőlők árát nagyban befolyásolta azok magas hozama is. (Lásd a függelék 14. számú táblázatát).⁸³

Ha tehát valaki az átlagos szőlő területén megállapított 31.4 akó borát kívánta áruba bocsátani, azért elméletileg 145 ft-tól akár 180 ft-ig terjedő pénzszeget is kaphatott volna.

Ennél azonban lényegesen többet hozott a konyhára a bor poharakba vagy palackba mérése, a saját bor minőséges borként történő árusítása. Ha a rendelkezésünkre álló Palics-fürdő vendéglői árjegyzékét tekintjük át 1875-ből, abban nemcsak a bor és más italok áaira lelhetünk, hanem a vendéglőben felszolgált ételek fajtáira és áaira is. Ennek tanúsága szerint az asztali bor iccája (1 magyar akó 64 icce) 26 krajcár, a magyaráti iccája 40, a szilvási 60 xr volt. A palackozott borok közül a villányi 60, a ménesi nagypalackos 60, a kispalackos 35 xr tett ki. Emellett a feketekávé 12, a fehér 20, a csokoládé 32, a puncs 30, az „orosztea” 30, a császár 40, a borleves 25 a limonádé 20 krajcárba került poharanként.⁸⁴

Ha viszont ragaszkodott a termés eladásához, erre az 1876-os év mutatkozott a legjobbnak, ugyanis ekkor volt a legmagasabb a borár. Ezt a filoxérvésznek tulajdoníthatták.

A vendéglős ha kedvezni kívánt vendégeinek és többet bora volt, akár a bormennyiség egy részén sört is vásárolhatott, ami időszakonként eleve haszonnal járt (lásd a függelék 15. számú táblázatát).

A szabadkai vendéglők, boltok, kocsmák épületei

Az italmérésért folyamodó személyek a már bemutatott helykiválasztásában, – amikor is az üzleti siker vezérelte őket –, a helyi adottságokhoz igazodtak. Amennyiben saját házukban létesítettek kimérést, leggyakrabban az utca felőli helységet alakították ki erre a célra. A házak átalakítása tehát csak egy utcára nyíló ajtó nyitásával történt, amit az egyik ablak helyébe állítottak.

A fogadók és vendéglők már lényegesen több kényelemmel szolgáltak. 1880-ban az I. kör 23. sz. alatt álló vendégfogadó bővítésére kértek engedélyt a mérnöki hivaltaltól. A már meglévő, 4x4 m-es söntéssel, az ugyanekkora

⁸² Matlekovics S. 1897. I. 324.

⁸³ Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 159.

⁸⁴ Sz. V. Lt. 1567/polg 1874. Levesek : kenyérleves tojással 10, fehérleves 8 Barna 12. A sódar 30, a besózott nyelv 30xr.

konyhával, egy 12x12m-es vendéglő résszel, hét darab 2.90x4.20m-es vendégszobával rendelkező földszinti rész fölé további tizenöt szobát szándékoztak építeni. Az építendő emelet külső méretei 12x28.40 m voltak. Léván az épület a Szegedi és Péterváradí út mentén, az ilyen bővítést a növekvő forgalom váltotta ki. A folyosó végén találhatták az emeletenkénti három illemhelyt. (1-3. ábra) A város kevésbé beépített részein a szekerek színbe állítására és a lovak pihentetésére is mód nyílt. Az épület egésze alatt pince húzódott.

Zelich Antal II. körü 287 sz. lakos háza mellé pincére és egy arra felépülő szobára nyújtott be építési kérvényt. Az építendő helyiségek nem kerülhettek az utcai részre, mert a ház az utcára épült, de a pitvar és a tisztaszoba külön egységet alkotott azáltal, hogy hátsó szoba ajtaját elfalazták, az újonnan épülő szoba a régi lakószobával egy 8x4 m-es helyiséget alkotott, alatta volt a pince (4. ábra)⁸⁵

A boltok igényeltek legkisebb helyet. A VII. körü, Fűzfás utcai Papp János régi háza utcai szobáját kéthelyiségessé alakította át azzal, hogy közfalat emelt és ajtót nyitott az utcára.⁸⁶ Az így kapott helység sem volt nagyobb 25 négyzetméternél.

Más esetben külön épületet is emelhettek a telken, de az sem haladta meg a fent leírt nagyságot.⁸⁷

Arra is találhatunk példát, hogy az nagyérdemű mindennemű igényének kielégítése céljából a sör és bor mérését a gőzfürdő helyiségeiben kívánták gyakorolni. A VII. kör 351-ik házában működő gőzfürdőt Jóó és Fürst üzemeltették, itt az A6 osztályba sorolt italmérést nyitottak meg ezáltal.⁸⁸

Az italfogyasztás, az italfogyasztó helyek lehetőséget jelentettek a közösségformálásra és annak helyszínei is voltak. Egyben együtt jártak is a közösségi alkalmakkal. Az elemzés során élénk társadalmi és sajátos nemzeti szegregáció következtében a vendéglők és a kocsmák vendégeinek körét és az átmenő forgalomra alapozó italmérők vendégeit is íratlan szabályokkal kötötték. Ennek tudható be, hogy közismertek voltak a bankárok, kereskedők, földbirtokosok, de az iparosok vagy fuvarosok találkozóhelyei is.

Összefoglalás

Az elemzésből két tanuság vonható le túl azon, hogy a piaci erő mindig is meghatározó tényezője volt az italmérők anyagi felemelkedésének. A szabadtéri területi szegregáció szabályait figyelembe véve csak a saját környezetben, vagy az ütoerekként funkcionáló utakon lévő kocsmák és vendéglők tudtak haladást felmutatni. Az italmérők másik lehetősége a város több pontján nyitandó italmérésekben vagy a szélesebb igény kielégítésében rejlett, hiszen

⁸⁵ Sz. V. Lt. ép. eng II. kör 5./1880

⁸⁶ Sz. V. Lt. 2463/polg 1873.

⁸⁷ Sz. V. Lt. ép. eng. IV. kör 1./1880.

⁸⁸ Sz. V. Lt. 9858/polg 1879.

ilyenkor kevésbé függtek a italárak és termésátlagok kiváltotta ingadozásoktól. Ezt bizonyítja az is, hogy a két lajstrom alacsonyabb rendű italmérői között csak ritkán találunk azonos személyeket. Csak a nagy kocsmárosdinasztíák maradtak fenn, valamint a központ előkelő tulajdonosai. A többiek eltűntek, vagy visszacsúsztak a napszámosok vagy zsellérek csoportjába.

LITERATURA – IRODALOM

BALLAI, KÁROLY (Bez godine izdavanja). Magyar kocsmák és fogadók a XIII-XVIII sz. ban. (Krème i gostione u Mađarskoj u XIII-XVIII veku). Budapest

ELIAS, NORBERT 1987. Gyermek, család, halál. (Dete, porodica, smrt) Gondolat. Budapest.

GYÖRE, KORNÉL 1976. Szabadka településképe. (Slika naselja Subotice). Subotica.

IVÁNYI, ISTVÁN 1892. Szabadka sz. kir. város története. I-II. (Istorija sl. kr. grada Subotice) Szabadka. 1886-1892.

IVÁNYI, ISTVÁN 1906. Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. (Istorijski i geografski imenik Bač-bodroške županije) III. Szabadka

KORENI 1991. Svedočenje vekova. Subotica.

MALUSEV, SÁNDOR 1906. Szabadka sz. kir. város cím és lakjegyzéke. (Imenik sl. kr. grada Subotice) Szabadka.

MATLEKOVICS, SÁNDOR 1897. Magyarország szőlészeti statisztikája. (Vinogradarska statistika Mađarske). Budapest.

KELETI KÁROLY (red) 1876. Nemzetközi statisztika. Szőlészet. Budapest.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

Magyarország szőlészeti statisztikája. (Vinogradarska statistika Mađarske) Budapest. 1872.

Magyarország szőlészeti statisztikája. (Vinogradarska statistika Mađarske) Budapest. 1876.

Szabadkai Közlöny (Subotički Bilten)

IV godina. 1879.

Szabadkai Ellenőr. (Subotički Kontrolor)

I godina 1879.

Arhivski izvori – Levéltári források

Istorijski Arhiv Subotice, Fond 02. (spisi Gradskog Senata) – (A Szabadkai Történelmi Levéltár, a városi szenátus összeírásai)

1592/polg 1862

1959/polg 1862

2010/polg 1862

2011/polg 1862

2442/polg 1862

4455/polg 1862

4468/polg 1862

2962/polg 1863

5438/polg 1863

6316/polg 1863
 4142/polg 1867
 1508/polg 1868
 1567/polg 1872
 1717/polg 1872
 2463/polg 1873
 ép. eng II.5 /1880
 1891/198

PRILOG – FÜGGELÉK

1. sz. táblázat.^{*)} – Tabela br. 1.

	birtokosok száma broj posednika	a szőlő területi nagysága veličina vinograda ukupno		Termelt bor (akóban) Količina vina (u akovu)		
		kat.jutro (1600)	-öl -hvat	fehér belo	vörös- crveno	sziller-šiller
Szabadka Subotica	3.560	3.618	1170	1.001	12.010	49.125
Baja	895	1.479	578	239	2748	5382
Újvidék Novi Sad	30	79	172	1080	--	--
Zombor Sombor	690	150	1237	810	1530	2250

2. sz. táblázat. – Tabela br. 2.

	1853 kataszteri kimutatás katastarsko sumiranje (kh=1600nöl) ^{*)}	1872 községi kimutatás opštinsko sumiranje (kh=1600nöl)	1885 szőlőterület hektárban ^{*)} vinogradi u hektarima	1894 szőlőterület hektárban vinogradi u hektarima
Bács-Bodrog Bač-Bodroška	21.784	19.985	13.320	13.831
Temes Tamiška	21.587	35.461	25.598	4.000
Torontál Torontalska	13.891	19.935	11.793	7.668

^{*)} Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 273.

3. sz. táblázat. Átlagos bortermés 1861-1872 között⁹⁰, akóban kifejezve.
Tabela br. 3. Prosečni rod vina između 1861-1872, izražen u akovima

	fehérbor belo vino	vörös crveno vino	siller šiller	összesen ukupno
Bács-Bodrog Bač-Bodroška	15.300	74.982	70.895	161.177
Temes Tamiška	219.397	40.039	110.515	369.951
Torontál	92.553	33.116	56.927	182.596
Torontalska				
Szerém Sremska	50.062	17.217	63.705	130.984

4. sz. táblázat. Átlagos bortermés holdanként, akóban⁹¹.
Tabela br. 4. Prosečni prinos vina po katastrarskom jutru vinograda, izražen u akovima

	Bács-Bodrog Bač-Bodroška	Temes Tamiška	Torontál Torontalska	Szerém Sremska
jó évben dobra godina	57.2	41.3	43.3	45.5
közepes évben srednja godina	31.4	22.2	24.	27.5
rossz évben slaba godina	10.3	7.1	7.5	12.5

5. sz. táblázat. A szőlőtermelő községek és birtokosok száma,
a fejenkénti birtok átlagos nagysága (kh).⁹²
Tabela br. 5. Broj opština sa vinogradom, broj posednika i prosečna veličina imanja (kj)

	szőlőtermelő községek broj opština	birtokosok száma broj posednika	átlagos nagyság (kh) prosečna veličina (kj)
Bács-Bodrog Bač-Bodroška	97	24.863	0.80
Temes Tamiška	127	28.560	1.24
Torontál Torontalska	135	27.483	0.72
Szerém Sremska	24	18.201	1.12

⁹⁰ Magyarország szőlészeti statisztikája. 1876. 107.

⁹¹ Mo. szőlészeti statisztikája 1876.126.

⁹² Mo. szőlészeti statisztikája. 1876. 216.

6. sz. táblázat. Szüreti eredmények Bács-Bodrog megyében 1875-1890 (hektoliterben).⁹³

Tabela br. 6. Berbanski rezultati Bač-Bodroške županije između 1875-1890 (u hektolitrama)

	terület površina (kh)	must- mošta (hl)	fehér belo	vörös crveno	siller šiller	átlag egy holdon prosek/kj	össz ukupno
1875	21.000	415.390	47.465	183.269	119.768	18	350.523
1876	21.069	9.167	1.148	3.762	2.494	0.4	7.405
1885	23.148	214.326	43.689	79.228	67.281	8.34	190.198
1886	22.847	190.834	24.285	97.512	45.933	7.52	167.730
1887	21.334	210.329	36.466	99.403	48.869	8.88	184.738
1888	22.287	237.970	34.518	91.651	68.737	9.63	194.906
1889	21.393	112.685	19.492	39.034	41.005	4.77	99.531
1890	21.714	174.066	31.610	47.094	69.848	7.23	148.552

7. sz. táblázat. Szabadka lakosságának vallási összetétele 1890-ben.⁹⁴

Tabela br. 7. Stanovništvo Subotice po veroispovesti 1890. godine

római katolikus - rimokatolici	66.635 (91.6%)
görög katolikus - unijati	143 (0.2%)
görögkeleti vallású - pravoslavci	2480 (3.4%)
ágostai evangélikus vallású -	249 (0.3%)
református helv. vallású - reformati-protestanti	665 (0.9%)
unitárius - unitarijci	9
egyéb keresztény hitfelekezetű - ostali hrišćani	16
izraelita - izraeliti	2540 (3.5%)

8. sz. táblázat. A vizsgált időszak Szabadkájának népessége és a házak száma.⁹⁵

Tabela br. 8. Broj kuća (domaćinstva) i duša između 1862-1890 u Subotici

kör- kvart	1862		1880		1890	
	házak broj kuća	lélekszám broj duša	házak broj kuća	lélekszám broj duša	házak broj kuća	lélekszám broj duša
I.	508	3467	--	3580	513	4399
II.	851	4234	--	4018	779	4826
III.	899	5934	--	5325	1019	6008
IV.	621	4533	--	4027	655	4273
V.	1053	7620	--	6311	1102	6697
VI.	724	5233	--	4787	757	5548
VII.	359	2896	--	2652	380	3177
VIII.	519	4457	--	3100	503	3645
Összesen Ukupno	5534	38382	--	33820	5708	38573

⁹³ Mo. szőlészeti statisztikája 1876. 217.⁹⁴ Iványi I. 1892. II. 257.⁹⁵ Iványi I. 1892. II 255.

9. sz. táblázat. (s-sör, b-bor, p-pálinka):

Tabela br. 9. (p- pivo, v-vino, r-rakija):

1862	I. kör	II. kör	III. kör	IV. kör	V. kör	VI. kör	VII. kör	VIII. kör	össz.
sbp- pvr	57	18	21	22	31	28	17	14	208
sp-pr	1	2	--	1	--	--	1	--	5
p-r	9	3	3	5	8	5	19	2	54
bp-vr	5	--	5	15	13	14	1	11	64
sb-pv	--	--	--	1	--	--	1	--	2
össz-ukupno:	72	23	28	44	52	47	39	27	333
házak száma 1862-ben broj kuća 1862 g.	508	851	899	621	1053	724	359	519	5534
%	14.1	2.7	3.1	7	4.9	6.5	10.8	5.2	6
féléves bérlet 1862 polugodišnje točenje 1862	16	3	10	3	18	5	7	10	72
%	3.1	0.3	1.1	0.4	1.7	0.7	1.9	1.9	1.3

10. sz. táblázat. Az italmérésért folyamodók nemzetiségi aránya körönként
a következőképpen alakult 1862-ben:

Tabela br. 10. Nacionalna pripadnost zahtevodavaca za celogodišnje točenje piva u 1862

éves 1862 godisnji zahtev 1862	szerb Srbi	tót- Slovaci i Csej	magyar Magari	bunyevác Bunjevci	német Nemci	izraelita Jevreji	össz ukupno
I. k.	13	3	16	16	16	8	72
II. k.	3	--	1	11	4	4	23
III. k.	3	1	5	14	3	3	28
IV. k.	3	--	12	18	5	6	44
V. k.	2	4	12	27	3	4	52
VI. k.	--	4	20	7	5	11	47
VII. k.	10	--	6	3	4	16	39
VIII. k.	16	--	7	--	2	2	27
összesen- ukupn	50	12	79	96	41	54	333
%	15	3.6	23.7	28.8	12.3	16.2	100
a lakosság nemzetisége /vallása (1850) broj pripadnika nacionalnosti ili vere u gradu (1850)	2.676	27	27.318	13.894	826	2540	48958
%	5.4	0.0	55.8	28.4	1.6	5.1	100
Az italmérők aránya nemzetiségükön belül Postotak zahtevodavaca u okvirima svoje nacionalnosti	1.8	44.4	0.3	0.7	4.9	2.1	0.6
féléves italmérés 1862/63 Zahtevodavaci na pola godine 1862/63	7	1	26	24	9	5	72
%	9.7	1.3	36.1	33.3	12.5	6.9	100

11. sz. táblázat. Az összesített táblázat az 1879/80 évre eképpen alakul:

Tabela br. 11. Sumirani broj gostiona, krême i mesta za točenje rakije za 1879/1880 godinu:

	I.k.	II.k.	III.k.	IV.k.	V.k.	VI.k.	VII.k.	VIII.k.	0
A1	--	--	--	--	--	--	--	1	1
2	3	--	--	--	2	--	--	1	6
3	1	--	--	3	--	1	--	1	6
4	18	--	1	3	7	5	2	1	36
5	18	7	14	2	23	10	5	6	85
6	16	14	13	19	10	18	10	10	110
B1	--	--	--	--	--	--	1	--	1
2	--	--	--	--	--	--	--	--	--
3	--	--	1	--	--	1	1	--	3
4	--	--	1	1	1	--	--	--	3
5	--	--	1	3	5	10	8	6	33
C1	1	--	--	--	1	--	--	--	2
2	1	--	--	--	--	--	--	--	1
3	1	--	--	1	--	--	--	--	2
4	1	--	--	--	1	--	--	2	4
5	14	5	5	--	--	--	--	--	24
összes ukupno	74	26	36	32	50	45	26	28	317
lélek-szám broj duša	3580	4018	5325	4027	6331	4787	2652	3100	33820
Italmérő/ fő točiona pića po glaví stanovnika	48	154	147	125	126	106	102	110	106

12. sz. táblázat. Az italmérésért folyamodók nemzetiségük szerint 1879-ben:

Tabela br. 12. Nacionalnost zahtevodavaca 1879. godine

	szerb Srbi	tót- Slovaci i Csej	magyar Madari	bunyevác Bunjevci	német Nemci	izraelita Jevreji	össz ukupno
I. A	8	4	20	14	10	--	56
I. B	--	--	--	--	--	--	--
I. C	3	1	6	1	4	3	18
I. össz ukupno	11	5	26	15	14	3	74
II. A	2	--	2	13	3	1	21
II. B	--	--	--	--	--	--	--
II. C	--	--	1	--	--	4	5
II. össz ukupno	2	--	3	13	3	5	26
III. A	2	--	1	24	--	1	28
III. B	1	--	--	--	--	2	3
III. C	--	--	--	1	1	3	5
III. össz ukupno	3	--	1	25	1	6	36
IV. A	2	--	5	16	4	1	28

VIII. A	4	--	9	4	2	1	20
VIII. B	4	--	1	1	--	--	6
VIII. C	2	--	--	--	--	--	2
VIII. összes ukupno	10	--	10	5	2	1	28
A. összes ukupno	23	5	85	100	24	9	244
%	9	2	34.8	40.9	9.8	3.6	100
B. összes ukupno	8	--	7	8	6	11	40
%	20	--	17.5	20	15	27.5	100
C. összes ukupno	6	1	8	3	5	10	33
%	18.1	3.3	24.2	9	15.1	30.3	100
összesen sveukupno	37	6	100	111	35	30	317
%-ban	11.7	1.7	31.5	35	11.5	9.4	100
nemz ukupan broj pripadnika nacional.	2500	325	30.075	24.137	1479	2540	61.367
%	3.5	0.5	49	41.1	2.4	3.5	100

13. sz. táblázat. A bor átlagára 1873-1883 között a Bács-Bodrog megyében
Tabela br. 13. Prosečna cena vina u Bač - Bodroškoj županiji 1873-1883. godine*

	must mošt (hl/ft)	újbor novo vino (hl/ft)	óbor staro vino (hl/ft)	csemegebor delikatesna vina (hl/ft)	aszúbor samotok (hl/ft)
1873	9.60	11.98	--	--	43.04
1874	10.12	14.70	--	--	73.12
1875	5.93	7.56	--	--	89.14
1876	7.15	8.32	--	--	137.27
1877	7.00	7.67	--	--	45.89
1878	4.06	5.18	--	--	50.00
1879	4.75	5.57	--	--	40.65
1880	6.70	8.74	11.81	24.31	60.76
1881	6.48	8.69	13.03	26.66	80.05
1882	7.25	8.01	12.11	50.68	132.61
1883	7.98	9.84	12.74	34.22	89.97

* Matlekovics Sándor, navedeno delo, 324.

14. sz. táblázat. Megyei borárak 1861-1872
Tabela br. 14. Cene vina u periodu između 1861-1872 (forinta / akov)⁹⁰

	Bač-Bodroška zupanija	Tamiška zupanija	Torontalska zupanija
1861	4.27	4.56	4.34
1862	4.59	4.22	4.24
1863	4.57	4.12	4.54
1864	4.66	4.28	3.86
1865	4.62	4.46	4.16
1866	5.52	4.77	4.67
1867	4.81	4.90	4.34
1868	4.41	4.96	4.25
1869	4.93	4.77	4.25
1870	4.93	5.15	4.59
1871	5.35	5.44	4.99
1872	5.76	6.72	5.42

15. sz. táblázat. A legmagasabb és sör- és borárak Szabadkán 1874-1890 között.
Tabela br. 15. Najviše i najniže cene vina i piva u periodu 1874-1890. godine.

	Legmagasabb borár - najviše cena vina	Legalacsonyabb borár - najniža cena vina	Legmagasabb sörár - najviše cena piva	Legalacsonyabb sörár - najniža cena piva
1874	16.65 ft / akov ⁹⁰	7.13	10.64 ft / akov	6.56
1875	16.82	7.83	10.87	6.43
1876	23.50 ft / hl	13	20.05 ft / hl	12.47
1877	21	13	--	--
1878	--	--	23	14
1879	--	--	--	--
1885	17.17	13.67	20	17.33
1886	16	12	25	23
1887	16	12	20	18
1888	16	12	20	18
1889	16	12	20	18
1890	16	13	20	18

THE TAVERNS OF SUBOTICA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY (1862-1879).

One of the aims of our consideration was to show the consummation of spirits in the town of Subotica in the chosen period. The main characteristics can be told in few sentences: according to the local circumstances it was a wine of lower quality – shiller that was manufactured mostly and which corresponded with the quantity of wine on the sandy terrain of Subotica. As it

⁹⁰ Keleti Károly (red), navedeno delo, 159.

can be seen there are differences among the traditions of wine consuming in the center of the city with multinational population. There is a beer-drinking part of population in the center and the wine-drinking periphery. The beer-drinking culture was later spreading toward the periphery and it caused the qualitative development of these restaurants and the larger consummation of beer among the "peasant" population of the city. We can conclude that before the beer-drinking habit started to spread, city dwellers (German, Czech, Slovak, Serb and Jewish ethnic groups) drink every kind of spirit but the Hungarians and the Bunjevacs drink beer only when they are older. This fact proves the "center-periphery" theory, presuming that all the technical and other innovations were spreading from the center to the periphery. What else, we have to consider the ethnic segregation as an important fact. The growth of the number of restaurants and their higher quality is connected with the growth of the trading ability of the city and the welfare of its population. We can conclude that in the examined period the population inhabited in the center of the city was economically more powerful for restaurant management. They were mostly Germans, Jews, Serbs, Czechs and Slovaks.

The Hungarians and the Bunjevacs owned pubs and inns of lower range like the owners who requested permission for half a year.

Restaurants that wanted to satisfy the needs of city dwellers imported articles as billiards and organized dance festivals, taking bigger cities in the country as models.

The ultimate aim of this work is to give a modest contribution to the historical knowledge of the city and to reveal some unknown facts and to explain them in the same time.

Mirko Grlica, viši kustos – istoričar

STANOVNIŠTVO SUBOTICE 1867 – 1914. GODINE

U poslednjim decenijama 19. i početkom 20. veka Subotica je potpuno izmenila lik ogromnog panonskog sela. Trošne i stare prizemne kuće, pokrivene trskom, zamenile su moderne porodične kuće ili spratne najamne palate i javni objekti. Prašnjave ili blatnjave ulice se popločavaju ili asfaltiraju, a za pešake se grade trotoari. Iste te ulice će dobiti prijatniji izgled zbog zasadenih drvoreda, ali i škiljave svetlosti noćnih lampi koje su ipak razbijale totalni mrak. Na trgovima su uređivane cvetne leje i travnate površine. Da bi se stanovništvo snabdelo kvalitetnom pijaćom vodom bušeni su bunari, za potrebe gradskog saobraćaja ulicama Subotice krenuo je električni tramvaj, na Paliću je izgrađeno kupalište za odmor svih Subotičana...

Dug bi bio spisak kada bismo nabrajali sve promene koje su se desile u životu Subotičana. Možda je još važnije da su se izmenili oni sami. Na mesto stare zemljoposedničke aristokratije, koja je vekovima, gotovo po inerciji, upravljala gradom, pojavilo se u drugoj polovini 19. veka građanstvo, društveni sloj sa znatno širim horizontima, otvoren za novosti, spreman da uči, putuje, usvaja, reskira. Pre svega njima, kao i potražnji za poljoprivrednim proizvodima, Subotica ima da zahvali svoj strelovit razvoj. Sve je bilo izmenjeno za tridesetak godina – i izgled grada i ljudi.

Bez obzira na nesumnjiv značaj, ovaj period istorije grada gotovo da je neistražen. Istvan Ivanji, autor dvotomne monografije Subotice, okončao je pisanje druge knjige subotičke istorije kada je pomenuti proces tek počinjao. Posle njega nije se javio ni jedan autor spreman i kvalifikovan da se uhvati u koštac sa pisanjem istorije grada. Bilo je nekoliko pojedinačnih pokušaja partijskih istraživanja određenih problema, ali oblast koju ćemo pokušati rasvetliti nije ni dotaknuta.

Razlog za to je i nekompletnost glavnih izvora u vojvođanskim institucijama kulture. Dva izuzetna statistička časopisa *Magyar Statisztikai Évkönyv* i *Magyar Statisztikai Közlemények* nisu na žalost istraživača sačuvana u kompletu ni u Biblioteci Matice Srpske, niti u subotičkoj Gradskoj biblioteci. Komplet se ne može sastaviti ni kad se spoje časopisi iz ove dve institucije i iz biblioteke Muzeja Vojvodine. Za komplet se mora putovati u Budimpeštu, u Bečenjijevu biblioteku, što smo i učinili, ali ne dovoljno dugo, tako da su neke

godine i za neke podatke ostale nepokrivene. Istražen je, ipak, dovoljno veliki procenat materijala za validno zaključivanje o procesima koji su se odvijali.

Svesni smo da se društveni procesi ne mogu objasniti samo statističkim brojkama, da na njih same utiču i drugi faktori, ali se od nečega u istraživanju ovog problema moralo poći. Evo dakle podataka i pokušaja da se oni objasne i protumače.

Broj stanovnika

Za razliku od gotovo svih većih mesta Bačke, Subotičani su revolucionarne događaje 1848-1849. godine proživeli bez znatnijih posledica. Grad je bio udaljen od direktnih ratnih sukoba, a i ljudski potencijal je ostao sačuvan, jer je tek poneki Subotičanin stradao u oružanim sukobima. Dok su drugi gradovi u okolini dugo vidali rane od posledica ratnih razaranja, u Subotici je počeo kontinuirani rast, kako ekonomski, tako i populacijski.

U prve dve decenije posle revolucije (1850 - 1870) broj stanovnika povećao se za 18%, tako da je 1870. godine zvanična državna statistika zabeležila 56.816 žitelja Subotice¹. Po tome je bila jedan od najvećih gradova Ugarske, odmah iza Budimpešte (270.685) i Segedina (71.022), a ispred, recimo jednog Požuna (46.540).² Da bi podaci koje ćemo u ovom radu izneti za Suboticu bili relevantno tretirani, poredićemo ih i sa ostalim naseljima koja su bila u istom pravnom položaju, dakle slobodnim kraljevskim gradovima, u okolini. Po broju stanovnika iz 1870. godine Sombor, Novi Sad i Baja znatno zaostaju za Suboticom.

Tabela br. 1. Broj stanovnika Subotice, okolnih gradova i Budimpešte 1850 - 1910. godine.³

	Subotica	Baja	Novi Sad	Sombor	Segedin	Budimpešta
1850	48.126	14.031	10.007	21.601	50.244	156.560
1870	56.816	18.110	19.303	24.276	71.022	270.685
1880	59.127	18.408	19.352	23.935	76.101	360.551
1890	72.737	19.485	24.717	26.435	85.569	491.938
1900	81.464	20.065	28.763	29.036	100.270	716.476
1910	93.232	20.708	33.089	30.039	115.306	863.735
1870 - 1910	+ 64,09%	+ 14,34%	+ 71,42%	+ 23,74%	+ 62,35%	+ 319%

¹ Da bi se dobila objektivna slika o sadržaju svih podataka o Subotici u ovom radu, recimo da se oni odnose na ogromnu teritoriju slobodnog kraljevskog grada Subotice (Maria Theresiopolis, Szabadka), koja je pored gradske teritorije u današnjem smislu, obuhvatala dvanaest pustara oko grada i druga sasvim mala naselja. Orijentaciono se može smatrati da je samo polovina stanovništva živela na teritoriji grada, dok su preostali živeli na mnogobrojnim salašima na široj teritoriji grada.

² *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1875-ik évre, V. évfolyam, 1.füzet, Budapest 1878, 52-55, (u daljem tekstu: MSE).

³ Podaci o kretanju broja stanovnika u tabeli 1. preuzeti su iz sledećih izvora: MSE, 1875-ik évre, V. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1878, 52-55; MSE, 1879-ik évre, IX. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1881, 78-79; MSE, 1882-ik évre, XII. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1884, 92-95; MSE, 1889-ik évre, XIX évfolyam, 1. füzet, Budapest 1890, 108-109; MSE, 1894-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1895, 18; *Magyar Statisztikai Közlemények*, 50 kötet, Budapest 1918, 64-65, (u daljem tekstu: MSK).

Sledeća decenija (1871 - 1880) će nekim gradskim sredinama (Subotica, Segedin), doneti znatno manje dinamičan rast broja stanovnika nego u prethodnim decenijama, u nekima (Baja, Novi Sad) veličina je stagnirala, a u Somboru je zabeleženo smanjenje broja žitelja. U svim sredinama glavni razlog za ove negativne populacijske tendencije je bila velika epidemija kolere 1872 - 1873. godine. U Subotici je od 56.323 žitelja obolelo je 1.561 osoba, što je činilo 2,77% populacije, a u 877 slučajeva bolest se završila tragičnim ishodom. Subotičani, koji su mnogim negativnim populacijskim kretanjima prednjačili u odnosu na okolne gradove, i ovoga puta su bili na „visini zadatka“: Novi Sad (70), Sombor (393) i Segedin (301) ukupno nisu imali umrlih od kolere kao u Subotici, u kojoj je borba sa opakom bolešću bila prilika i za lične i političke obračune.⁴

Od 1880. godine pa do Prvog svetskog rata sveobuhvatni popisi stanovništva obavljani su svakih deset godina. Njihovi rezultati svedoče o kontinuiranom rastu broja Subotičana između svakog popisa. Stanovništvo Subotice se između svakog popisa uvećavalo za 12-14%, a u periodu 1880-1890. godine uvećano je čak za 23%. Ukupan broj Subotičana u periodu između 1870. i 1910. godine uvećan je za 64,09%. Sličnu tendenciju beležili su podaci o broju žitelja u Novom Sadu (+71,42%) i Segedinu (+62,35%), dok su znatno drugačiji za Sombor (+23,74%) i Baju (14,34%). Znatno sporiji rast stanovništva Sombora i Baje, nekada značajnih dunavskih luka, i njihovo ostajanje na nivou varošica, tumačimo njihovom udaljenošću od glavnog privrednog pravca sa južne delove Ugarske, od željezničke pruge Budimpešta - Subotica - Zemun. Budimpešta je, kao i u mnogim drugim stvarima, potpuno odudarala od ostalih delova Ugarske. Njeno stanovništvo je za pomenute četiri decenije uvećano za skoro 320%, te je metropola Ugarske postao veliki grad i u evropskim razmerama.

Prilikom svakog sledećeg državnog popisa stanovništva ugarski statističari su širili područje društvenog ispitivanja, tako da smo od popisa obavljenog 1910. godine u mogućnosti da posmatramo podatke o stanovništvu mikro društvenih sredina. Broj Subotičana koji su živeli na užem gradskom području, zajedno sa žiteljima Šandora, prigradskog naselja koje je početkom veka i administrativno pripojeno gradskoj celini, gotovo je identičan sa brojem onih Subotičana, koji su živeli na okolnim pustarama. U osam gradskih kvartova (krugova) i Šandoru živelo je 1910. godine 46.762 osoba, dok je na široj teritoriji grada živelo 46.470 stanovnika. Tek ako se ovako posmatraju često korišćeni podaci o Subotici kao trećem gradu po broju stanovnika u Ugarskoj, što u suštini i nije netačno, dobija se prava slika o sadržini tih brojki. Stanovništvo na pustarama, sem što je nekoliko puta godišnje dolazilo na subotičku pijacu da prodaje svoje proizvode ili u kupovinu, vrlo retko je boravilo na užem gradskom području i teško da se može nazvati gradskim stanovništvom. Po načinu života, posebno.

⁴ I. Pančić, Kolera u Subotici 1873. godine, Subotica 1991; MSE, 1873-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1874, 86.

U okvirima užeg gradskog područja najbrojnije je bilo stanovništvo u V kvartu (8.305), zatim u III (7.108), VI (6.472) i II (5.937). U ostalim kvartovima stanovalo je između 3.500 i 4.700 stanovnika, dok je najmanje žitelja imao Šadnor (danas: Aleksandrovo), svega 1.589. Od vangradskih sredina najbrojnije je bilo stanovništvo Tompe (6.392), dok su pustare Kelebija, Šebešić, Verušić, Ludaš i Tavankut brojale 4–5.000 duša. Sve ostale pustare su imale između 1.000 i 2.200 stanovnika, izuzimajući Palić (809), Istočne ugarnice (627) i Bucke (334).⁵

Stanovništvo Subotice raslo bi po još većoj stopi, da nije bilo izuzetno velike smrtnosti dece u predškolskom uzrastu.⁶ U 1875. godini, za koju su nam bili dostupni podaci za sva mesta u Ugarskoj, Subotica se po procentu dece umrle pre navršene pete godina života u ukupnom broju umrlih te godine, nalazila na nezavidnom drugom mestu sa 60,69%.⁷ Iz priložene tabele, sa podacima za Suboticu i okolne gradove, vidi se da je Subotica tokom celog perioda neslavni rekorder u ovom segmentu populacijskih kretanja. Iako se udeo dece u ukupnom broju umrlih konstantno smanjuje, u Subotici se do Prvog svetskog rata taj udeo neće spustiti ispod 50%. Doduše, toliko je početkom veka iznosio prosek na nivou Ugarske⁸, ali je za čuđenje tako velika stopa smrtnosti dece u jednoj od najrazvijenijih i najbogatijih gradskih sredina. Povećanje broja stanovnika, koje je unatoč velike smrtnosti beležila Subotica, može se zahvaliti činjenici da se svake godine radalo 3.500–4.000 novih stanovnika grada.

Tabela br. 2. Procenat predškolske dece u ukupnom broju umrlih po pojedinim gradovima.⁹

	Subotica	Baja	Sombor	Novi Sad	Segedin
1882	63,65%	52,45%	56,12%	55,71%	55,33%
1892	58,37%	50,16%	43,58%	53,31%	52,23%
1902	54,79%	35,48%	39,04%	46,35%	51,10%
1912	51,50%	22,91%	45,25%	33,73%	42,30%

Pored nezdrave životne sredine (voda za piće lošeg kvaliteta, pesak u vazduhu koji su nosili vetrovi sa severa...), niskog stepena zdravstvene kulture, ovako velika smrtnost dece može se tumačiti i na religiji zasnovanom shvatanju da roditelji malo mogu pomoći deci. Takva razmišljanja dugo su se

⁵ MSK, 50. kötet, Budapest 1916, 539.

⁶ Podaci o udelu dece u ukupnom broju umrlih do 1900. godine odnose se na decu umrlu pre navršenih 5 godina, dok su posle 1900. godine statistički podaci beleženi za decu umrlu pre navršenih 7 godina.

⁷ Izvori za podatke iz tabele 2. su: MSE, 1882-ik évre, XII. évfolyam, I. füzet, Budapest 1884, 42-69; MSE, 1894-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1895, 58; MSK, 7. füzet, Budapest 1905, 264; MSK, 50. füzet, Budapest 1916, 158–59.

⁸ Jedino je varošica Rust imala veći procenat dece u ukupnom broju umrlih. Neslavni rekord je iznosio je 75%, što je značilo da je te godine na troje umrle dece dolazio po jedna odrasla umrla osoba. (MSE, 1875 - ik évre, V. évfolyam, I. füzet, Budapest 1876, 27–30.)

⁹ U ukupnom broju umrlih deca su 1900. godine činila 50,3%, 1901. godine 48,2%, a 1902. godine 50,7%. (MSK, 7. kötet, Budapest 1905, 61.)

sadržala u subotičkoj sredini. Bila su sublimirana u gotovo fatalističkoj konstataciji prilikom umiranja dece: „Bog dao, Bog uzeo!”

Tabela br. 3. Broj samoubistava u Subotici i okolnim gradovima 1906 – 1908. godine.¹⁰

	Subotica	Baja	Sombor	Novi Sad	Segedin
1906	15 (8)	5 (2)	3	9 (3)	42 (15)
1907	32 (11)	11 (4)	9 (1)	8 (1)	42 (11)
1908	28 (8)	6 (1)	6 (1)	13 (4)	40 (15)

Još jedan faktor uticao je bitnije na kretanje broja stanovnika u Subotici. Iako kao i danas, i pre jednog veka šire područje Subotice je bilo poznato po stanovnicima koji veoma lako podižu ruku na sebe u nemogućnosti da nađu izlaz sa svojim životnim problemima. Interesantno je da su se žene (podaci u zagrađama), koje su u mnogim stvarima bile obespravljene i marginalizovane u društvu, takođe imale problema pred kojima nisu nalazile rešenja. Iako su podaci za tri godine za koje smo uspjeli pronaći u domaćim bibliotekama¹¹ nedovoljni za dalekosežnije zaključivanje, moguće je naslutiti da nema većih razlika između procenta samoubistava u gradskim sredinama sa većim brojem stanovništva (Segedin, Subotica) ili u varošicama sa 3-4 puta manjim brojem žitelja.

Nacionalna pripadnost

Popisi stanovništva u Austrougarskoj nisu poznavali odrednicu nacionalne pripadnosti u današnjem značenju te reči. Prema važećim zakonskim rešenjima svi stanovnici su smatrani pripadnicima mađarskog političkog naroda, ali su se unutar toga razlikovali po maternjem jeziku. U toj odrednici o maternjem jeziku možemo tražiti relativno pouzdane podatke o nacionalnoj pripadnosti, ali samo od 1880. godine, pošto popis stanovništva iz 1869. godine nije imao rubriku o maternjem jeziku stanovnika.

Razumevanje podataka o nacionalnoj strukturi stanovništva Subotice dodatno je komplikovalo različito unošenje podataka o Bunjevcima. Gotovo za svaki sledeći popis izdavano je novo uputstvo kome da se pripoje Bunjevci. Prilikom popisa 1880. godine slovensko stanovništvo (Bunjevci, Srbi, Hrvati) svrstani su svi u stanovništvo sa srpskohrvatskim maternjim jezikom. Deset godina kasnije Bunjevci su pripojeni Subotičanima sa srpskim maternjim jezikom, dok su žitelji kojima je hrvatski bio maternji, svrstani u zasebnu kategoriju. Bez obzira na insistiranje probuđenog, ali nikad do kraja definisanog bunjevačkog nacionalizma, ni popis stanovništva 1900. godine nije

¹⁰ MSK, 32.kötet, Budapest 1910, 758.

¹¹ Po pravilu nedostaju one sveske gde su podaci o populacionim kretanjima i u Biblioteci Matice Srpske i u Gradskoj biblioteci u Subotici.

uzeo u obzir jasno izraženu nacionalnu posebnost bunjevačkog stanovništva. Žitelji sa srpskim i hrvatskim maternjim jezikom su pobrojani kao zasebne kategorije, dok su oni koji su se izjasnili kao Bunjevci svrstani u kategoriju „ostali”. Ista situacija zadržana je i u posljednjem austrougarskom popisu stanovništva pred Prvi svetski rat, obavljenom 1910. godine.

Od stanovništva sa drugim maternjim jezicima pojašnjenja su nužna kod mađarskog jezika. U ovoj kategoriji žitelja je i određen broj Bunjevaca, kao i veći deo jevrejske zajednice, koji pod pritiskom mađarskog nacionalizma krajem 19. veka, takođe nisu izborili mogućnost za izražavanje nacionalne posebnosti. Drugi, pretpostavljamo manji deo subotičkih Jevreja, izražavao se da mu je maternji jezik nemački. Opadanje apsolutnog broja Nemaca, posle 1900. godine, a ne samo procenta u ukupnom broju stanovnika Subotice, ilustrativno govori o snažnom pritisku mađarskog nacionalizma i na drugi „konstitutivni” narod Monarhije.

Tabela br. 4. Stanovništvo Subotice prema maternjem jeziku 1880–1910. godine.¹²

	1880	1890	1900	1910	1880 – 1910
Mađari	31.481 (51,4%)	38.327 (52,7%)	46.262 (55,3%)	55.587 (58,8%)	+ 7,4%
Nemci	1543 (2,6%)	1898 (2,61%)	2140 (2,6%)	1913 (2 %)	- 0,6%
Slovaci	368 (0,6%)	473 (0,66%)	166 (0,22%)	100 (0,1%)	- 0,5%
Italijani	-	16 (0,02%)	6	60 (0,1%)	-
Ruteni	-	2	1	7 (0,01%)	-
Hrvati	27.861 (45,6%)	19 (0,03%)	26 (0,03%)	39 (0,04%)	
Srbi		31.824 (43,8%)	3459 (4,2%)	3514 (3,7%)	- 0,7% ¹³
Ostali	123 (0,2%)	175 (0,24%)	31.533 (37,7%)	33.390 (35,3%) ¹⁴	- 5,8% ¹⁴

I letimičan pogled na poslednju kolonu tabele br. 4 kazuje nam da su naponi mađarskog nacionalizma tokom tridesetak godina pred Prvi svetski rat imali određenog rezultata. Jedino se u pomenutom periodu povećao broj žitelja sa mađarskim kao maternjim jezikom, dok se u svim ostalim slučajevima smanjivao broj pripadnika sa drugim maternjim jezikom. Najveće smanjenje imali su Bunjevci, na koje je, kao najveću etničku zajednicu, najviše bio usmeren mađarski nacionalizam u Subotici. „Gubici” su ipak bili manji nego što se površno govorilo u dosadašnjim publicističkim radovima u kojima je mađarizacija Bunjevaca smatrana za gotovo okončanu stvar. Procene tadaš-

¹² Izvori za podatke iz ove tabele su MSE, II. évfolyam, Budapest 1895, 28; MSK, 42.kötet, Budapest 1912, 182 – 183.

nje mađarske zvanične politike su bile pogrešne, ali je i cena koju su Bunjevci platili za očuvanje nacionalnog identiteta bila izuzetno visoka (o tome detaljnije u poglavlju o obrazovanosti stanovništva).

Zahvaljujući preciznosti statističkih podataka možemo za 1910. godinu dati detaljne podatke o maternjem jeziku, odnosno o nacionalnoj strukturi u određenim delovima grada. Žitelji kojima je mađarski bio maternji jezik činili su dominantni deo stanovništva u I, VI, VII i VIII kvartu. Dvotrećinsku većinu žitelji sa mađarskim maternjim jezikom su imali II i V kvartu, dok su preostalu trećinu činili Bunjevci. Isti odnos, samo u korist Bunjevaca, evidentiran je u III kvartu, jedinom delu grada, gde je ova nacionalna zajednica bila u većini. Odnos pola – pola između Mađara i Bunjevaca zabeležen je u IV kvartu.

U Šandoru su najbrojniji stanovnici bili Srbi sa 46,63% od ukupnog broja žitelja. Preostalo stanovništvo sa srpskim maternjim jezikom, kao i ono sa nemačkim, nije bilo značajnije grupisano po određenim delovima grada, već je u manjem broju bilo zastupljeno po celoj užoj teritoriji grada. Najviše osoba kojima je nemački bio maternji jezik živelo je u Šandoru (323) i I kvartu (132). Pored Šandora, najveću zastupljenost Srba beležimo u VIII (657) i VII kvartu (284), a po nekoliko desetina ili malo preko stotine, živelo ih je i u ostalim delovima grada.

Pošto Jevreji nisu evidentirani kao posebna nacionalna zajednica, nego su se u najvećem broju izjašnjavali kao Mađari, a u manjem procentu kao Nemci, njihovu zastupljenost po određenim delovima grada rekonstruisali smo po statistici o verskoj pripadnosti stanovništva. Najviše ih je živelo u VI kvartu (1.008) i VII kvartu (636). I u ostalim delovima grada ih je bilo od nekoliko desetina do nekoliko stotine, izuzimajući Šandor, gde je živelo samo sedam žitelja jevrejske veroispovesti.

Od ukupnog broja subotičkih Bunjevaca, čak njih 62,78% je 1910. godine živelo van uže gradske teritorije, dok je kod Mađara i Nemaca taj procenat iznovečan – 43%. Na širem području grada, u okvirima pojedinih naselja je bila prisutna veća nacionalna homogenizacija. Mađari su bili dominantno stanovništvo u Zobnatici, Ludašu, Tompi, Paliću i Segedinskim vinogradima, a Bunjevci u Šebešiću, Tavankutu, Đurđinu, Pavlovcu, Verušiću i Zapadnim vinogradima. Odnos 2/3 : 1/3 u korist žitelja sa mađarskim maternjim jezikom nasuprot Bunjevaca bio je na Kelebiji, u Radanovcu, Majšanskim vinogradima, Buckama, Halaškim vinogradima i Istočnim ugarnicama, dok je obrnut odnos, dakle u korist Bunjevaca, zabeležen u Žedniku i Bajskim vinogradima. Najviše Nemaca živelo je u Tavankutu (188), Šebešiću (144) i na Kelebiji (104), dok ih je po ostalim naseljima živio znatno manji broj. Srba je takode bilo po svim prigradskim naseljima, ali najviše na Kelebiji (389), Verušiću (166) i u Segedinskim vinogradima, gde je živelo 105 stanovnika pravoslavne veroispovesti.¹³

¹³ MSK, 1910. évi népszámlálása, I, Budapest 1912, 593.

Konfesionalna struktura

Prvi pogled na tabelu sa konfesionalnom strukturom stanovništva Subotice dovoljan je da se primeti da je u pitanju bila sredina u kojoj su tokom celog perioda sa preko 90% dominirali rimokatolici. Poredeći podatke u ostalim okolnim gradovima uočavamo da je Subotica „najkatoličkija“ sredina. Gotovo potpunu konfesionalnu monolitnost katoličke Subotice „narušavale“ su pravoslavna i jevrejska zajednica sa udelom od 3–5% od ukupnog broja stanovništva. Preostale verske zajednice u gradu sve zajedno nisu brojale ukupno do 500 duša, te je o njihovom značajnijem društvenom uticaju ili zorno govoriti.

Pravoslavna zajednica je tokom ovog perioda bila u laganom opadanju društvenog uticaja, za razliku od prve polovine 19. veka kada su jednako malobrojni držali gotovo celokupnu subotičku trgovinu. Uticaj jevrejske zajednice u drugoj polovini 19. veka evidentno raste, prvenstveno na privrednom planu. Jevrejska zajednica je jedina kojoj se udeo u ukupnom broju stanovništva povećava. Objašnjenje za ovu činjenicu leži u velikom broju Jevreja koji su se doseljavali u Suboticu, kao privlačno mesto za trgovinu, proizvodnju, ulaganje. To potvrđuju podaci iz matičnih knjiga umrlih jevrejske zajednice. U periodu 1885–1894. godine u Subotici je umrlo 566 stanovnika jevrejske veroispovesti. Ako se od te brojke odbije 252 dece, umrlih pronačvršene 5. godine starosti (44,52%), koji bi nerealno uvećali broj preminulih koji su rođeni u Subotici, dobijamo podatak da je gotovo polovina subotičkih Jevreja poticala iz neke druge sredine. Takvih je evidentirano 159 (49,37%), dok je broj onih koji su u Subotici rođeni i tu okončali svoj život, tek neznatno veći: 159 (50,63%).¹⁵ Poznato je iz mnogih istraživanja da sama činjenica da je neko tokom života istrgnut iz rodnog kraja deluje kao najmoćnije sredstvo intenziviranja rada. Sama činjenica rada u drugoj sredini loše tradicionalizam i deluje „odgojno“.¹⁶ Kada na ovu činjenicu dodamo donekadnu pravnu nejednakost, koja i u ovo vreme nije potpuno iščezla, i natprosječnu obrazovanost, potpuno je jasno zašto su subotički Jevreji postali „rasadnikom kapitalističke privrede“.

¹⁵ Po konfesionalnoj strukturi stanovništva Subotici su najviše sličili Segedin sa nešto ispod 90% i Baja sa nešto iznad 80% rimokatolika od ukupnog broja žitelja. Oba pomenuta grada imala su i značajne jevrejske zajednice: u Baji sa 10 – 12% ukupnog broja stanovnika i u Segedinu sa 5–7%. Zastupljenost verskih zajednica u Somboru i Novom Sadu ima mnogo sličnosti. U obe sredine rimokatolici i pravoslavci su činili dve najveće i približno jednake verske zajednice. Specifičnost Novog Sada je značajan udeo evangelika u ukupnom stanovništvu (oko 8%) i jevrejska zajednica oko 5% (MSÉ, II. évfolyam, Budapest 1895, 28; MSK, 42. kötet, Budapest 1912, 161–183.)

¹⁶ Jevrejska veroispovedna opština Subotica, *Halotti anyakönyv 1885 – 1894. (Matična knjiga umrlih)*.

¹⁷ Brzi ekonomski razvoj SAD mogu dobrim delom zahvaliti činjenici da je velika većina stanovnika bila doseljena iz drugih krajeva. (Maks Veber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo 1989, 14–15.)

Tabela br. 5. Konfesionalna struktura stanovništva u Subotici 1869 - 1910. godine.¹¹

	1869	1880	1890	1900	1910
rimokatolici	52.181 (92,7%)	56.726 (92,43%)	66.635 (91,61%)	75.541 (92,72%)	85.445 (91,64%)
grkokatolici	1	-	143 (0,2%)	220 (0,27%)	152 (0,16%)
protestanti	190 (190%)	358 (0,58%)	665 (0,92%)	1028 (1,26%)	1.420 (1,52%)
reformati	141 (0,2%)	156 (0,25%)	249 (0,34%)	373 (0,46%)	511 (0,54%)
pravoslavci	2.445 (4,3%)	2448 (3,9%)	2480 (3,41%)	3273 (4,01%)	3.486 (3,74%)
unitari	-	5	9 (0,01%)	10	6
Jevreji	1.331 (2,4%)	1.647 (2,6%)	2540 (3,49%)	3026 (3,71%)	3.539 (3,8%)
ostali	34 (0,1%)	27 (0,04%)	16 (0,02%)	122 (0,15%)	51 (0,05%)

Detaljnija slika grada koju nam pružaju podaci popisa iz 1910. godine ogleda se i u podacima o stanovništvu pojedinih delova grada prema verskoj pripadnosti. Značajna razlika se primećuje u procentu rimokatolika u užem području grada i na pustarama. Dok su u gradu zastupljeni sa „samo” 85% (od 92,7% na nivou celog grada), na razbacanim pustarama oko grada činili su gotovo isključivo stanovništvo, jer su zastupljeni sa preko 96%. Suprotan proces uočljiv je kod manjinskih verskih zajednica. Skoro 65% pravoslavaca i čak 92% pripadnika jevrejske zajednice nastanjeni su na užem gradskom području.¹²

Potpunu sliku o zatvorenosti subotičkog društva unutar konfesionalnih zajednica daju podaci o sklopljenim brakovima supružnika različitih veroispovesti. Do donošenja zakona o građanskom braku, kojim je pripadnicima jevrejske veroispovesti bilo dozvoljeno da sklapaju brakove sa pripadnicima ostalih konfesija, brakovi pripadnika različitih vera u Subotici bili su prava retkost. Procenat će se povećati posle prestanka obaveznosti crkvenog braka, ali će i onda Subotica ostati daleko ispod procenta mešovitih brakova u okolnim gradovima.

¹¹ Izvori za podatke iz tabele 5 isti su kao kod tabele 4.

¹² MSK, 50. kôtet, Budapešt 1916, 539.

Tabela br. 6. Procenat brakova sa supružnicima različitih konfesija u Subotici i okolnim gradovima¹⁹

	Subotica	Baja	Novi Sad	Sombor	Segedin
1879	1,04%	9,3%	17,4%	4,1%	3,82%
1889	2,28%	7,69%	15,17%	3,07%	4,62%
1900	3,84%	8,33%	16,05%	4,29%	8,65%
1910	5,72%	6,35%	22,87%	8,26%	12,67%

U periodu 1906–1912. godine u Subotici je od 5.964 sklopljena braka bilo samo 283 sa supružnicima različitih veroispovesti. Zahvaljujući detaljnoj statistici u stanju smo zaključiti da su najotvoreniji za mešovite brakove bili pripadnici protestantskih veroispovesti. U pomenutom periodu reformati, koji su činili oko 1,5% stanovništva, sklopili su 43 mešovita braka, ili skoro 16% od svih brakova pripadnika različitih konfesija. Još je drastičniji primer pripadnika protestanata, koji su sklopili 79 mešoviti brakova (27,91%), iako su činili samo pola procenta stanovništva. Otvorenost za brakove sa pripadnicima druge konfesije pokazivali su i pravoslavci koji su za pomenutih sedam godina sklopili 36 mešoviti brakova (17,72%). Kod rimokatolika je bilo najmanje spremnosti za konfesionalno mešoviti brak. Iako su za sedam pomenutih godina mladoženje te vere sklopile 96 takvih brakova, što čini 33,92% od ukupnog broja, to predstavlja mali procenat ako se zna da su rimokatolici činili 9/10 ukupne subotičke populacije.²⁰

Obrazovna struktura stanovništva

Iako smo samo u četiri popisa stanovništva otkrili podatke o pismenosti stanovništva, oni spadaju u najinteresantnije detalje za stvaranje relevantne slike o žiteljima jednog grada. Kao i po mnogim drugim pokazateljima Subotica i ovoga puta pokazuje ekstremno negativne vrednosti. U pokušaju objašnjavanja fenomena izuzetno visoke nepismenosti u Subotici ne pomaže nam uobičajena komparacija sa ostalim gradovima. Manju nepismenost imaju i gradovi sa većim brojem stanovnika, kao i oni sa manjim brojem stanovnika.

¹⁹ *MSÉ*, 1879 – ik évre, IX. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1881, 22-23; *MSÉ*, 1889-ik évre, XIX. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1891, 12-32; *MSK*, 7.kötet, Budapest 1910, 34-35; *MSK*, 50. kötet, Budapest 1916, 54-55.

²⁰ *MSK*, 1910. évi népszámlálása, I, Budapest 1912, 539.

Tabela br. 7. Nepismenost u Subotici i okolnim gradovima 1880 – 1910. godine.

	1880	1890	1900	1910
Subotica	45.994 (75%)	49.766 (68,5%)	46.990 (57,7%)	45.537 (48,85%)
Baja	9.687 (50,1%)	8.330 (42,8%)	7.303 (36,4%)	-
Novi Sad	10.909 (51,2%)	10.449 (42,5%)	10.040 (34,9%)	10.352 (31,28%)
Sombor	16.679 (67,6%)	15.928 (60,3%)	14.839 (51,5%)	-
Segedin	39.437 (53,6%)	40.449 (47,3%)	38.347 (38,2%)	-

Gradske vlasti izdvajale su velika sredstva za gradnju objekata osnovnih škola. Do Prvog svetskog rata na užem području grada ali i na pustarama podignuto je na desetine školskih objekata. Grad je finansirao gimnaziju iako je veliki broj učenika dolazio u Suboticu iz drugih sredina, otvarane su srednje stručne škole, a jedno vreme je bila aktuelna misao da Subotica krene u borbu za otvaranje trećeg ugarskog univerziteta. Iz svega rečenog je jasno da među gradskim vlastima nije postojala „antiobrazovna“ usmerenost.

Razlozi za enorman procenat nepismenosti potrebno je tražiti na drugoj strani – u nacionalnoj strukturi stanovništva. Već u tabeli 4. smo pokazali da je relativno mali broj Bunjevaca podlegao procesu mađarizacije. Dosadašnja shvatanja mogu se odnositi samo na uzak sloj intelektualaca, koji se ulaskom u gradsku upravu zaista odricao svog nacionalnog identiteta. Kod velike većine preostalih odbijanje da se pohada obavezno osnovno obrazovanje na državnom (mađarskom) jeziku je bilo brana prodoru mađarizacije.

Pošto se Bunjevci do raspada Austrougarske, i pored relativno konstituisane svesti o nacionalnoj posebnosti, nisu izborili za osnovne škole na maternjem jeziku i pošto su masovno izbegavali pohađanje državnih škola, preko kojih se vršio proces mađarizacije, može se reći da je njihov nacionalni identitet sačuvan izuzetno skupo – ogromnim brojem nepismenih ili tek delimično obrazovanih. Gledano iz ove perspektive jasniji su podaci o velikoj nepismenosti Subotičana. Iako se u periodu 1880 – 1900. godine procenat pismenih u Subotici udvostručio, te je na kraju 19. veka iznosio 41,5%, ona i dalje znatno zaostaje sa okolnim gradskim sredinama.

Najbliži Subotici, po broju nepismenih je Sombor, gde takođe postoji bunjevačka zajednica, manja nego u Subotici, ali je zato u Somboru procenat pismenih veći. U ostala tri grada sa kojima poredimo podatke sa subotičkim, podaci su ujednačeni i gotovo identični. Ni u jednom od tih gradova nije bilo značajnije bunjevačke zajednice. Deca pravoslavne i jevrejske konfesije obrazovanje su sticala u „svojim“ školama, delom i na maternjem jeziku.

Tek kad se iz obilja podataka neverovatno detaljne ugarske državne statistike pre Prvog svetskog rata izdvoje podaci o pismenosti među pripadnicima

određenih konfesija, dobija se potpuna slika. Pretpostavka o velikom udelu Bunjevaca u nepismenosti Subotičana potvrđuje se i podacima iz tabele 7. Samo 19,6% pismenih rimokatolika u Subotici 1880. godine najbolji je dokaz za to. Pripadnici „zvanične” konfesije u Monarhiji do kraja veka uspeli su da u Subotici opismene nešto više od trećine svoje pastve.

Tabela br. 8. Procenat pismenih u okviru pojedinih veroispovesti u Subotici 1880 – 1900. godine.

	1880	1890	1900
rimokatolici	19,6%	27,9%	39,3%
reformati	61,2%	68,1%	75,7%
pravoslavni	25,7%	35%	49,5%
Jevreji	70,9%	77,3%	83,4%

Krajem 19. veka nešto malo bolja situacija bila je u pravoslavnoj zajednici koja je imala srpske osnovne škole, ali je uspela da opismeni nešto malo manje od polovine članova. Apsolutni izuzetak u pozitivnom smislu su stanovnici jevrejske veroispovesti, kod kojih je već krajem 19. veka postojala gotovo potpuna pismenost. Da se tumačenje ovako visokog procenta pismenosti ne leži u verskim ili nekim drugim razlozima, svedoči procenat učenika jevrejske veroispovesti u subotičkoj gimnaziji, dakle na stupnju gde obrazovanje više nije bilo obavezno.

Kolika je to prednost bila prema rimokatolicima u otvorenoj kapitalističkoj utakmici, koja se tokom druge polovine 19. veka odvijala, nije potrebno ističati. Zato nije čudan natprosečan uspeh Jevreja u preduzimačkoj sferi privređivanja. Gubitnicima u toj utakmici (rimokatolicima, donekle i pravoslavcima) uteha je ostala u ideologiji hrišćanskog socijalizma, koji su na ove prostore donosili aristokratija i sveštenici, ali i antisemitizmu.

Već smo rekli da je 1910. godine u Subotici bilo 51,15% pismenih žitelja. U osam gradskih kvartova i Šandoru taj procenat je iznosio 62,2%, dok je na pustarama situacija još uvek bila katastrofalna – tek nešto više od 40% osoba bilo je opismenjeno. Činjenici da je na užem gradskom području živio znatno veći broj pismenih doprinosili su pre svega oni delovi grada u kojima je u većem delu bila nastanjena građanska klasa. Najbolji dokaz za to je statistika pismenih po gradskim kvartovima. Najviše pismenih bilo je među stanovnicima centra, tj. I kvarta (79,88%), zatim u VII (77,68%), VIII (71,62%), da bi spisak „pismenijih” gradskih četvrti završio VI kvart sa 68,08%. Među žiteljima ostalih kvartova i Šandora pismenih je bilo u rasponu između 51 i 57%.

Znatno lošija situacija bila je na širem gradskom području. Od svih pustara i ostalih manjih naselja izdvajaju se jedino stanovnici Segedinskih vinograda, među kojima je živelo 63,44 pismenih, dok je taj procenat kod ostalih iznosio između 30 i 47%. Neslavni rekorderi su stanovnici pustare Zobnatica, uglavnom nadničari na veleposedima, sa samo 29,76% osoba koje

su znale čitati i pisati. Odmah iza njih su žitelji Tavankuta, Bucke, Žednika i Bajaskih vinograda.²¹

Iako se slobodno može reći da je više tretiran kao političko pitanje, među podacima o obrazovanosti stanovništva ćemo izneti podatke i procentu žitelja koji su govorili državni, mađarski jezik. Prvi popis kod koga smo pronašli podatke o ovome pitanju beleži da je samo 61,20% Subotičana govorilo mađarski jezik. Deset godina kasnije, pod uticajem mađarskog nacionalizma, taj procenat je porastao na 67,16%,²² a prilikom poslednjeg popisa u 19. veku, dakle 1900. godine, već je znalo državni jezik. Poslednji popis pred Prvi svetski rat je zabeležio nastavak tendencije iz prethodnog perioda, te je 80,25% subotičana govorilo mađarski jezik.²³

Najinteresantniji deo ove statistike kriju podaci o tome koji procenat stanovništva kome mađarski jezik nije maternji, zna i govori zvanični jezik Ugarske. Podaci popisa iz 1880. godine kažu da samo 6.931 (23,2%) subotičanin zna mađarski jezik, a da mu nije maternji. Deset godina kasnije ta brojka je porasla na 10.525 (30,59%), a poslednji podatak koji smo pronašli za ovu statistiku je iz 1900. godine i govori da je broj onih koji govore mađarski jezik u Subotici bio 14.402 (40,2%)²⁴. Nema razloga za sumnju da je taj rast nastavljen i u popisu iz 1910. godine.

Situacija u okolnim gradskim sredinama, sa kojima kompariramo podatke subotičke statistike, govore nam da znatno veći procenat stanovništva zna državni jezik u nacionalno homogenim sredinama, kao što su bile segedinska i ona u Baji, dok je procenat manji u nacionalno heterogenim sredinama.²⁵

Profesionalna struktura

Do pedanterije precizna ugarska statistika od 1900. godine beleži podatke o strukturi subotičkog stanovništva prema zanimanjima kojima su se bavili i preko njih obezbeđivali egzistenciju. Od ukupnog broja stanovnika radno aktivno je bilo 34.046 žitelja, dok su 48.076 osoba statističari ubeležili kao održavana lica. Za razliku od ostalih okolnih gradova,²⁶ Subotica je bila i ostala dominantno poljoprivredna sredina. Najveći broj Subotičana, njih 48.329 (58,86%) je prihode za život sticao u poljoprivredi i baštovanstvu. U zanatstvu i industriji radilo je 10.176 (12,39%) osoba, u trgovini 3.729 (4,55%), a u sa-

²¹ *ibid.*

²² *MSÉ, II. évfolyam, Budapest 1894, 28.*

²³ *MSK, 42. kötet, Budapest 1912, 182-183.*

²⁴ *ibid.*

²⁵ U Segedinu (99,13%) i Baji (93,58) su mađarski jezik 1890. godine znali gotovo svi stanovnici, dok je Novom Sadu taj procenat iznosio 67,16%, a u Somboru samo 40,74%. U ova dva grada je i procenat nemađarskog stanovništva koji su govorili državni jezik bio mali – u Novom Sadu 30,59%, a u Somboru 22,67%. (*MSÉ, II. évfolyam, Budapest 1895, 28.*)

²⁶ U Baji se 1900. godine poljoprivredom bavilo samo 18,21% stanovništva, u Novom Sadu 33,08%, dok je Sombor po ovom segmentu društvene strukture bio najbliži Subotici, ali još uvek daleko sa 40,77% poljoprivrednika. (*MSK, II. kötet, Budapest 1904, 366.*)

braćaju 4.237 (4,65%). U kategoriju „usluge i slobodna zanimanja” svrstano je 3.819 (4,65%) Subotičana. U gradu je zabeleženo 797 (0,97%) vojnika, nadničara je bilo 5.214 (6,35%), služavki / slugu po kućama je bilo 2.343 (2,85%), dok se 3.463 (4,21%) osobe bavilo nekom drugom ili nepoznatom delatnošću.

Struktura stanovništva Subotice prema zanimanjima kojima su se bavili u 1910. godini najbolje odražava promene nastale u oblasti privrede. Poljoprivredom se i dalje bavilo više od polovine ukupnog broja Subotičana – 50.582, u industriji i zanatstvu je egzistenciju obezbeđivalo 14.638 osoba, u trgovini 4.885, a u saobraćaju 6438. Onih koji su svrstani u uslužne delatnosti i slobodna zanimanja bilo je 4.238, vojnih lica 1.655. Donji deo subotičkog društva činilo je 5.411 nadničara i 2.438 lica koji su se prehranjivali radeći kao kućna posluga.²⁷

Upoređujući ove brojke sa podacima od pre deset godina, vidimo da su se najveće promene dogodile u oblasti poljoprivrede. Nastavljanjem procesa ukрупnjavanja zemljoposeda i propadanja sitnijeg poseda, nastajao je određen broj građana bez zemlje, koji je posao tražio u industriji i zanatstvu. Procenat poljoprivrednog stanovništva je za samo deceniju umanjen za gotovo 6% i iznosio je 1910. godine 53,5%. Broj onih koji su radili u industriji i zanatstvu je porastao za više od 3%, a za jedan procenat je porastao broj trgovaca i zaposlenih u saobraćaju. Pojavljivanje prvih značajnijih objekata u gradu doprinelo je neznatnom smanjivanju broja nadničara i kućne posluge u ukupnom procentu radno aktivnog stanovništva.

Ako se struktura stanovništva Subotice po zanimanjima uporedi sa okolnim gradovima, vidimo da je udeo poljoprivrednog stanovništva u ostalim sredinama znatno manji.²⁸ Ova činjenica je posledica veličine subotičkog atara, tj. malih površina obradivog zemljišta na teritorijama ostalih gradova. Zato je logično da su Subotičani pre svega bili okrenuti poljoprivredi, a ostali zanatstvu, trgovini, industriji, saobraćaju. Ako se posmatraju sumarni podaci zaposlenih u industriji, trgovini, zanatstvu i saobraćaju, procentualno najmanje zaposlenih u ovim granama je bilo u Subotici. U Somboru ih je bilo 30%, u Segedinu 37%, a u Baji i Novom Sadu oni čine polovinu ukupnog procenta zaposlenih. Kao centar županijske administracije Sombor je imao najveći procenat „slobodnih zanimanja”, pre svega zbog činovnika, koji su ubrajani u ovu kategoriju.

Tako je izgledala Subotica u svetlu statističkih podataka u najdužem periodu svoje istorije koji je proticao bez ratova i potresa. Gotovo sedam decenija trajao je kontinuirani privredni i društveni napredak u uslovima liberalnog kapitalizma. Ostao je i niz problema, nacionalni na primer, na koje u gradu, ali ni u Monarhiji, nije pronađen valjan odgovor sve do izbivanja Prvog svetskog rata. A posle te najveće klanice, koja je prenerazila ceo tadašnji civilizovani svet, ništa više nije bilo isto.

²⁷ MSK, 48.kötet, II, Budapest 1913, 22-23.

²⁸ U Somboru je 1910. godine iznosio 42,2%, u Segedinu 38,6%, u Novom Sadu 23,4%, dok se u Baji najmanje stanovnika bavilo poljoprivredom – samo njih 17,3%. (ibid., 26-27.)

SZABADKA LAKOSSÁGA 1867-1914 KÖZÖTT

Szabadka teljesen megváltoztatta az alföldi falvakra jellemző képét a XIX. és XX. század fordulóján. A nádfedeles, elhanyagolt vályogházak helyét korszerű családi házak, emeletes bérpaloták és középületek foglalták el. A poros és sáros utcákat kikövezték, aszfaltozták, a gyalogosok részére járdákat építettek. A fasorok telepítésével kellemesebbé vált a környezet, az utcai lámpák harcra keltek a teljes sötétséggel. A terekre virágágyásokat és pázsitot ültettek. Új kutakat fúrtak, hogy a város lakossága egészséges ivóvízhez jusson, a közlekedést a villamos indítása segítette, a Palicsi - tó partján kiépülő üdülőközpontban kipihenhatték magukat a szabadkaiak.

Hosszú lenne felsorolni a szabadkaiak életében végbemenő változásokat, végül is ők maguk változtak meg a legjobban. A várost évszázadokon keresztül irányító nemesi földbirtokos réteget a városi polgárság váltotta fel, amely széles látókörű volt, kész az újításokra, a tanulásra, a fejlődésre, az utazásokra, a kockáztatásra és a nyeresésre. Nekik és a mezőgazdasági konjunktúrájának köszönheti Szabadka viharos fejlődését. A város és az emberek, minden megváltozott harminc év alatt.

A település történetének e korszakát -fontosságát meghazudtolva- szinte nem is kutatták. Iványi István Szabadka története című kétkötetes monográfiája e folyamat kezdetével zárja anyagát. Örökébe sem felkészültségben, sem tudásban nem lépett senki, aki fel tudta volna venni a városi történetírás fonalát. Bizonyos kérdéskörök részleges kutatásának tanúi lehettünk, de az „érintetlen” időszak felderítéshez most kezdünk hozzá.

Ennek fő oka, hogy a vajdasági kultúrintézmények forrásanyaga nem teljes. Két különösen jelentős kiadvány, a *Magyar Statisztikai Évkönyv* és a *Magyar Statisztikai Közlemények* a kutatók nagy fájdmájára még a *Matica Srpska* könyvtárában, de a szabadkai *Városi Könyvtárban* és a *Vajdasági Múzeum* könyvtárában sem találhatók meg teljességükben, de egymást se egészítik ki. Az adatok beszerzéséhez a budapesti *Széchenyi Könyvtárhoz* fordultunk, azonban a kutatóidő rövidege miatt egyes évek és a hozzájuk fűződő adatok kikutatlanul maradtak. A korszakban lejátszódó folyamatok értékeléséhez mégis elegendőeknek bizonyultak.

Tudatában vagyunk annak, hogy a társadalmi folyamatok, melyekre különböző dolgok hatnak, nem írhatók le csupán statisztikai adatokkal, de valamiből ki kellett indulni. Íme az adatok és értelmezésük.

A lakosság száma

Bácska más nagyobb településeivel ellentétben, Szabadkán az 1848-49-es eseményeknek nem voltak jelentős következményei. A várost elkerülték a közvetlen hadi események, s kevés lakosa esett el a harcokban. A környék több települése sokáig ápolta a szabadságharc okozta sebeit, Szabadkán vi-

szont feltartóztathatatlanul megindult a gazdaság és a lakosság számának folytonos növekedése.

A szabadságharcot követő első két évtizedben (1850-1870) a lakosság száma 18 %-kal lett több, az 1870-es hivatalos statisztika 56.816 lelket számlált.²⁹ Budapest (270.685) és Szeged (71.022) után az előkelő harmadik helyet foglalta el Magyarország városai közül, megelőzve pl. Pozsonyt (46.540).³⁰ A mérvado adatokat a környék más szabad királyi város státusában lévő településére vonatkozó számokkal összehasonlítva jelenítjük meg. Zombor, Újvidék és Baja az összlakosság tekintetében igen elmarad Szabadkától 1870-ben.

1. sz. táblázat. Szabadka, a környező városok és Budapest lakossága 1850-1910 között.³¹

	Szabadka	Baja	Újvidék	Zombor	Szeged	Budapest
1850	48.126	14.031	10.007	21.601	50.244	156.560
1870	56.816	18.110	19.303	24.276	71.022	270.685
1880	59.127	18.408	19.352	23.935	76.101	360.551
1890	72.737	19.485	24.717	26.435	85.569	491.938
1900	81.464	20.065	28.763	29.036	100.270	716.476
1910	93.232	20.708	33.089	30.039	115.306	863.735
1870 - 1910	+ 64,09%	+ 14,34%	+71,42%	+ 23,74%	+ 62,35%	+ 319%

Némely város (Szabadka, Szeged) lakosság számának növekedése lelassul a következő évtizedben (1871-1880) más települések esetében (Baja, Újvidék) stagnál, Zomborban viszont kevesebb lelket számlálnak. Ennek okai az 1872, 1873-as nagy kolerajárványban keresendők. Szabadkán 56.323 lakosból 1561 betegedett meg (a populáció 2,77%-a), s 877 eset tragikus véget ért. Szabadka, mint más tényezőknél is, igen negatív mutatóval rendelkezett és most sem állt a helyzet magaslatán. Újvidéken (70), Zomborban (393) és Szegeden (301) együttesen sem haltak meg olyan sokan kolerában, mint Szabadkán, ahol a járvány elleni küzdelem sokszor személyes és politikai leszámolással jáult.³²

²⁹ A Szabadkához fűződő adatok tényyszerűségéhez tartozik, hogy azok Szabadka szabad királyi városának (Maria Theresiopoliis néven is megjelenik) kivételesen nagy területére vonatkoznak, amelyek a városon kívül 12 pusztát és több más kisebb települést is magukba foglalt. Irányadóként megemlítenénk, hogy a városban megközelítőleg a lakosság fele, a másik része a város körülvevő számtalan tanyán élt.

³⁰ *Magyar Statisztika Évkönyv*, 1875-ik évre, V. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1878, 52-55, (a továbbiakban MSE).

³¹ A lakosság számáról szóló adatok forrásai: MSE, 1875-ik évre V. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1878, 52-55; MSE, 1879-ik évre, IX. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1881, 78-79; MSE, 1882-ik évre, XII. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1884, 92-95; MSE, 1889-ik évre, XIX. évfolyam, 1. füzet, Budapest 1890, 108-109; MSE, 1894-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1895, 18; *Magyar Statisztikai Közlemények*, 50 kötet, Budapest 1916, 64-65. (a továbbiakban: MSK).

³² I. Pančić, *Kolera u Subotici 1873. godine* (Kolera Szabadkán), Subotica 1991; MSE, 1873-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1874, 86;

1880-1914 között minden tíz évben tartottak népszámlálást. Ezeknek eredményei Szabadka lakosság számának folytonos növekedését mutatják. Ennek mértéke minden népszámlálás között 12-14% között mozgott, viszont 1880 és 1890 között elérte a 23%-ot. Szabadka lakosság száma 64,09%-kal emelkedett 1880 és 1910 között. Hasonló folyamatot mutatnak az Újvidékre (+71,42%) és Szegedre (+62,35%) vonatkozó adatok, viszont Zombor (+23,74%) és Baja (+14,34%) e szempont tekintetében igen lemaradt. Bajának és Zombornak, a hajdani jelentős dunai kikötőhelyeknek lemaradása és a „kisvárosok” szintjén való megrekedése a Budapest - Szabadka - Zimony vasútvonaltól való távolságával magyarázható, mely Dél - Magyarország ipari fejlődésének fő útvonala lett. Budapest szinte minden téren jelentős mértékben különbözött Magyarország más részeitől. Lakosságának száma a fent említett négy évtizedben megközelítőleg 320%-kal növekedett meg, európai jelentőségű nagyvárossá nőtte ki magát.

A magyar statisztikusok minden népszámlálás alkalmával kibővítették kérdőíveiket a társadalmi mutatókat illetően, az 1910-es adatok a mikroközösségek jellemzőire is rámutatnak. Szabadka szűkebb városának és Sándornak (a századelőn már adminisztratív szempontból is összenőtt Szabadkával) lakosság száma megegyezett a környező tanyákon élőkével. A nyolc városi körben és Sándorban 46.762 ember élt, míg a város többi területén 46.470 lelket számláltak. Szabadkát sokszor Magyarország harmadik városaként emlegetik, amit a fenti tényeket mérlegelve tudunk csak helyesen megítélni. A környező puszták lakossága évente csak néhány alkalommal jött be a városi piacokra eladni termékeit vagy vásárolni, s akkor sem tartózkodott huzamosan a város belső területein, így hát valóban nehéz városi lakosnak tartani őket. Munkájuk alapján megítélve még úgy sem.

A város belterületén az V. körben éltek a legtöbben (8.305), majd a III. (7.108) és a II. (5.937) körben. A többiben együttesen 3500-4700 között mozgott a lélekszám, Sándorban éltek a legkevesebben (1.589). A városon kívüli települések közül Tompának (6.392) volt a legtöbb lakosa, Kelebia, Sebesics, Verusics, Ludas és Tavankút pusztákon együttevén 4-5000 ember élt. Az összesen többi puszták összlakossága 1000-2200 volt, Palics (809), a Napkeleti ugarok (627) és a Bucka (334) kivételével³⁰.

Szabadka lakossága még nagyobb mértékben növekedett volna, ha a gyermekhalandóság nem oly nagy számú.³¹ Szabadka a gyermekhalandóság arányát illetően (az elhunytak össz számához viszonyítva) 1875-ben a dicstelen II. helyet (60,69%)³² foglalta el Magyarország összes városa közül.

³⁰ MSK, 50. kötet, Budapest 1916, 539.

³¹ A gyermekhalandóság adatai 1900-ig az 5 évet nem betöltöttekre vonatkoznak, míg később a hetedik életévüket nem megért elhunyt gyermekeket is ide sorolták.

³² Ruszt városka foglalta el az első helyet, ahol az arány elérte a 75 %-ot, tehát egy felnőtt halottára 3 elhunyt gyermek jutott. (MSE, 1875 - ik évre, V. évfolyam, I. füzet, Budapest 1876, 27-30.)

2. sz. táblázat. A gyermekhalandóság aránya az össz elhunyt számához viszonyítva²⁶

	Szabadka	Baja	Zombor	Újvidék	Szeged
1882	63,65%	52,45%	56,12%	55,71%	55,33%
1892	58,37%	50,18%	43,58%	53,31%	52,23%
1902	54,79%	35,48%	39,04%	46,35%	51,10%
1912	51,50%	22,91%	45,25%	33,73%	42,30%

A fenti táblázat jól szemlélteti, hogy városunk a környék városai közül az egész korszakban az első helyet foglalta el a gyermekhalandóság arányát illetően. Annak ellenére, hogy e mutató folyamatosan csökkent, 1914-ig nem esik 50% alá. A századelő magyarországi átlaga²⁷ is ennyi volt, de mégis furcsa ez az adat az egyik legfejlődőbb és leggazdagabb városában. Az összlakosság nagy mértékű növekedése e szomorú mutatók ellenére a nagy születésszámnak köszönhető, amely évente 3500-4000 körül mozgott.

Ezen elkeserítő adatok az egészségtelen környezeten kívül (a rossz minőségű ivóvíz és az északi szél által a városba fújt homok, ami a levegőt állandóan telítette, stb.) abban a vallásos színezetű tévhitben is gyökereztek, hogy a szülők keveset segíthetnek megbetegedett gyermekeken. E fatalista gondolkodás sokáig élt a szabadkai környezetben, „Isten adta, Isten elvette” ismételték utódaik elvesztésekor.

Még egy fontos tényező befolyásolta a lakosság számának alakulását, s ez szomorú mutató még ma is jellemző a városra és környékére. Életük kilátástalanságában sűrűn emelték magukra kezüket. A zárójelben megjelenő adatok a még sok más szempontból is elnyomott és a társadalom peremére szorított öngyilkos nők számát mutatják.

3. sz. táblázat: Szabadka és a környék öngyilkosainak száma 1906-1908 között.²⁸

	Szabadka	Baja	Zombor	Újvidék	Szeged
1906	15 (8)	5 (2)	3	9 (3)	42 (15)
1907	32 (11)	11 (4)	9 (1)	8 (1)	42 (11)
1908	28 (8)	6 (1)	6 (1)	13 (4)	40 (15)

A helyi könyvtárak²⁹ forrásaiból csak e három évre vonatkozó adatokat lehetett kikutatni, amelyek nem elegendőek a végkövetkeztetésekre, de kitűnik belőlük, hogy a város nagysága nem befolyásolja az öngyilkosságok számát.

²⁶ A 2. táblázat forrásai: *MSÉ*, 1882-ik évre, XII. évfolyam, I. füzet, Budapest 1884, 42-63; *MSÉ*, 1894-ik évre, II. évfolyam, Budapest 1895, 58; *MSK*, 7. füzet, Budapest 1905, 264; *MSK*, 50. füzet, Budapest 1916, 158 – 59.

²⁷ 1900-ban az össz elhalálozott 50,3 %-a, 1901-ben 48,2 %-a, 1902-ben 50,7 %-a gyermek volt. (*MSK*, 7. kötet, Budapest 1905, 61.)

²⁸ *MSK*, 32. kötet, Budapest 1910, 758.

²⁹ A *Matica Srpska* könyvtárából és a szabadkai Városi Könyvtárból is szinte törvényszerűen hiányoznak a lakosság alakulására vonatkozó adatokat tartalmazó füzetek.

Nemzeti összetétel

Az Osztrák-Magyar Monarchia népszámlálási adatai nem a mai értelemben vett nemzeti meghatározásokat alkalmazták. Mindenki a magyar politikai nemzet része, de ezen belül az anyanyelvük alapján megkülönböztették őket. E meghatározás alapján 1880-tól szinte pontos mutatókat lehet kapni a nemzeti hovatartozást illetően, az 1869-es népszámlálás még ilyen kérdést nem tett föl.

Szabadka nemzeti összetételére vonatkozó adatok megértéséhez fontos tudni, hogy minden egyes újabb népszámlálás alkalmával más-más útmutató alapján határozták meg pl. a bunyevác⁴³ etnikumot. Az 1880-as népszámlálásban a szerb, horvát és bunyevác lakosság száma együtt jelenik meg a szerb-horvát nyelvet beszélő lakosság számánál. Tíz évvel később a bunyevácokat a szerb nyelvet beszélők közé sorolják, míg a horvát nyelvet beszélők külön csoportba kerültek. Az ébredező bunyevác nemzeti öntudat ellenére, még az 1900-as népszámlálás sem vette figyelembe a bunyevác lakosság önazonosságát. A szerb, valamint a horvát nyelvet beszélők külön kategóriákba kerültek, a bunyevácokat az „egyéb” meghatározásba sorolták. Az utolsó monarchiabeli, 1910-es népszámlálás ugyanezeket a besorolásokat alkalmazta.

A magyar anyanyelvűek meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy azok közé sorolták a izraelita lakosság nagy részét, valamint a bunyevác nemzetiség egy kisebb részét is. A szabadkai zsidóság egy kisebb része valószínűleg német nemzetiségűként került bejegyzésre. Az 1900-as népszámlálás adatai a német nemzetiségű lakosság csökkenéséről adnak számot, ami a jelentős elmagyarosodást mutatja.

4. sz. táblázat. Szabadka lakosságának anyanyelv szerinti összetétele 1880-1910 között⁴⁴

	1880	1890	1900	1910	1880 - 1910
magyarok	31.481 (51,4%)	38.327 (52,7%)	46.262 (55,3%)	55.587 (58,8%)	+ 7,4%
németek	1543 (2,6%)	1898 (2,61%)	2140 (2,6%)	1913 (2 %)	- 0,6%
szlovákok	368 (0,6%)	473 (0,66%)	166 (0,22%)	100 (0,1%)	- 0,5%
olaszok	-	16 (0,02%)	6	60 (0,1%)	-
rutének	-	2	1	7	-
horvátok	27.861 (45,6%)	19 (0,03%)	26 (0,03%)	39 (0,04%)	
szerbek		31.824 (43,8%)	3459 (4,2%)	3514 (3,7%)	- 0,7% ⁴⁴
egyebek	123 (0,2%)	175 (0,24%)	31.533 (37,7%)	33.390 (35,3%) ⁴⁵	- 5,8% ⁴⁶

⁴³ A táblázat adatait: MSE, II. évfolyam, Budapest 1895, 28; MSK, 42.kötet, Budapest 1912, 182 – 183.

⁴⁴ Római katolikus szláv lakosság, mely a XVII. sz. II. felében vándorolt e vidékre boszniai területekről.

A táblázat utolsó oszlopának eredményei mutatják az I. Világháborút megelőző harminc éves időszak elmagyarosodásának mértékét. Ezen időszakban egyedül a magyar anyanyelvű lakosság száma növekszik, a más nyelvet beszélőké csökken. Az elmagyarosítás legnagyobb mértékben a bunyevácokat, Szabadka legszámosabb nemzeti közösségét érintette. A „veszteségek” azonban mégsem voltak akkorák, mint ahogy azokról az eddigi, felszínes publicisztikai írások beszámoltak és amelyek e folyamatot szinte befejezettnek tekintették. A korabeli hivatalos magyar politika megítélése nem volt valós, azonban a bunyevácok nagyon nagy árat fizettek nemzeti önazonosságuk megőrzése érdekében (erről bővebben majd az iskoláztatásról szóló fejezetben szólunk).

Az 1910-es statisztikai adatok részletességének köszönhetően betekintést kaphatunk a városrészek nemzeti, vagyis anyanyelvi összetételéről. A magyar anyanyelvű lakosság túlnyomó többséget képezett az I., VI., VII. és VIII. körben. Kétharmados többségben élt a II. és V. körben, a megmaradt harmadot a bunyevácok tették ki. A III. körben ez az arány fordítottan állt fenn és ez volt az egyedüli kör a városban, ahol a bunyevácok éltek többségben. A IV. körben a magyar és bunyevác lakosság aránya fele-fele volt.

Sándorban a szerb anyanyelvű lakosság élt a legszámosabban, arányuk 46,63% volt. A város belterületének többi részén a szerb és német lakosság közel egyforma arányban szóródott szét. Sándorban (323) és az I. körben (132) élt a legtöbb német anyanyelvű lakos. Sándor után a legtöbb szerb a VIII. (657) és a VII. körben (284) lakott, a többi körben számuk a több tucattól százig mozgott.

A zsidó lakosság többsége magyar-, a kisebbik része német anyanyelvűnek vallotta magát, mivel nem lettek külön nemzetiség szerint meghatározva, a városrészek szerinti eloszlásukat a vallási hovatartozást számba vevő adatok alapján rekonstruálhatjuk. A legtöbben a VI. (1.008) és VII. körben (636) éltek. A város többi részében néhány tíztől pár százig rúgott, kivéve Sándort, ahol csak hét izraelita élt.

A szabadkai bunyevácok 62,78%-a még 1910-ben is a külterületeken élt, a magyarok és németek esetében ez 43%-ot tett ki. A város külterületeihez tartozó egyes településeken nagyobb nemzeti homogenitás volt tapasztalható. Magyarok éltek túlnyomó többségben Zobnaticán, Ludason, Tompán, Palicson és a Szegedi szőlőkben, ezzel ellentétben Sebesicsen, Tavankúton, Györgyénben, Vánteleg-pusztán, Verusicson és a Napnyugati szőlőkben túlnyomó bunyevác többség élt. Kétharmad magyar és egyharmad bunyevác lakott Kelebián, Radanovácon, a Majsai és Halasi szőlőkben, a Buckákon és a Keleti ugarokon. Fordított arány állt fenn Nagyfényen és a Bajai szőlőkben. Legtöbb német Tavankúton (188), Sebesicsen (144) és Kelebián (104) élt, míg a többi településen számuk elenyésző volt. A szerbek legszámosabban Kelebián (389), Verusicson (166) és a Szegedi szőlőkben (105) laktak.⁴²

⁴² MSK, 1910. évi népszámlálása, I, Budapest 1912, 593.

Vallási összetétel

A lakosság vallási összetételét mutató táblázat jól szemlélteti, hogy a kérdéses korszakban mindvégig a 90%-ot is meghaladó katolikus többség élt a városban. A környező városok adataival összevetve kitűnik, hogy Szabadka volt a „legkatolikusabb” város.⁴³ A tiszta katolikus közösséget az ortodox és izraelita lakosság 3-5%-ot kitevő aránya bontotta meg. Más vallások hívóinak együttes száma nem haladta meg az 500-at, ezért társadalmi jelentőségükről illuzórikus lenne beszélni.

Az ortodox közösség társadalmi befolyása a tárgyalt időszakban fokozatosan csökkent, a XIX. sz. kezdetéhez viszonyítva, amikor is a teljes kereskedelem a görögkeleti lakosság kezében összpontosult. Az izraelita közösség befolyása fokozatosan növekszik, főleg ami az ipart illeti. A zsidó lakosság aránya növekszik egyedül az összlakosság arányához viszonyítva. E tényeket a betelepeléssel lehet magyarázni. Az izraelitákat vonzották Szabadka kereskedelmi, ipari és befektetési lehetőségei. Ezt támasztják alá a Zsidó Hitközség elhalálzási anyakönyvének adatai. Szabadkán 1885-1894 között 566 zsidó lakos halt meg, ha ebből kivonjuk a 252 ötödik életéve előtt elhunyt gyermeket (44,52%), akkor ez a szám irreálisan nagy számítana, hogyha a Szabadkán születettekhez viszonyítanánk. Az elhalálozottak fele, 155 (49,37%) személy más környezetből származott, s ettől egy kicsivel többen 159-en (50,63%) Szabadkán születtek.⁴⁴ Kutatások bizonyítják, hogy a születési helyükről kiszakított emberek munkakedvét a hagyományokat gyengítő új környezet serkenti a leginkább, mely egyben „nevelőleg” is hat.⁴⁵ Ha ehhez hozzávesszük az átlagon felüli iskolázottságot, s a törvény előtti egyenlőtlenség közeli emlékét, akkor nem kell csodálkoznunk a tényen, hogy a szabadkai zsidóság lett a kapitalista ipar helyi megteremtője.

Az 1910-es részletes összeírás pontosan kimutatja a körök lakosainak vallási hovatartozását is. A város bel- és külterületein jelentős különbség mutatható ki a r. katolikus lakosság esetében. A belterületeken a lélekszámnak „csak” 85%-a, míg a környező pusztákon több mint 96%-a volt katolikus. Ez az arány fordítottan állt fenn az ortodox és izraelita hívők körében, akiknek 65%-uk, valamint 92%-uk a város belső területein élt.⁴⁷

⁴³ Szabadka lakosságának vallási összetételéhez leginkább Szeged hasonlított, ahol a katolikus aránya megközelítőleg 90%-ot tett ki, Bajánál ez az arány 80% fölött volt. Az említett városokban jelentős zsidó közösség élt, ez az arány Baján 10-12%-ot, Szegeden 5-7%-ot tett ki. Zombor és Újvidék lakosságának vallási összetétele sok hasonlóságot mutatott. A két legszámottebb közösség, a katolikus és az ortodox lakosság aránya szinte megegyezett. Újvidék sajátossága, hogy nagyobb evangélikus (8%) és izraelita (5%) közössége volt. (MSE, II. év folyam, Budapest 1895, 28; MSK, 42. kötet, Budapest 1912, 182-183.)

⁴⁴ Szabadkai Zsidó Hitközség, Halotti anyakönyv 1885-1894.

⁴⁵ Az Egyesült Államok gyors fejlődése részben annak köszönhető, hogy a munkások nagy része betelepülő volt. (Max Weber: Protesztantizmus etika i duh kapitalizma, Sarajevo, 1989, 14 - 15.)

⁴⁷ MSK, 50. kötet, Budapest 1916, 539.

5. sz. táblázat. Szabadka lakosainak felekezeti összetétele 1869-1910 között^a

	1869	1880	1890	1900	1910
rómaikatólikusok	52.181 (92,7%)	56.726 (92,43%)	66.635 (91,61%)	75.541 (92,72%)	85.445 (91,64%)
görögkatolikusok	1	-	143 (0,2%)	220 (0,27%)	152 (0,16%)
kálvinisták	190 (190%)	358 (0,58%)	665 (0,92%)	1028 (1,26%)	1.420 (1,52%)
helvét h. v.	141 (0,2%)	156 (0,25%)	249 (0,34%)	373 (0,46%)	511 (0,54%)
pravoszlávok	2.445 (4,3%)	2448 (3,9%)	2480 (3,41%)	3273 (4,01%)	3.486 (3,74%)
unitáriusok	-	5	9 (0,01%)	10	6
izraeliták	1.331 (2,4%)	1.647 (2,6%)	2540 (3,49%)	3026 (3,71%)	3.539 (3,8%)
egyebek	34 (0,1%)	27 (0,04%)	16 (0,02%)	122 (0,15%)	51 (0,05%)

A szabadkai közösségek zártságát jól példázza a különböző felekezetek között kötött házasságok alacsony száma. A polgári házasságkötésről hozott törvény előtt, mely a zsidó hívők számára is lehetővé tette a más vallásúakkal kötendő frigyét, Szabadkán valódi ritkaságnak számított a más vallásúak közti esküvő. Ez a szám a kötelező egyházi esketés megszűntével növekedett, azonban még így is jóval alul maradt a más városokban tapasztaltaktól.

6. sz. táblázat. A különböző felekezetűek között kötött házasságok aránya Szabadkán és a környező városokban.^a

	Szabadka	Baja	Újvidék	Zombor	Szeged
1879	1,04%	9,3%	17,4%	4,1%	3,82%
1889	2,28%	7,69%	15,17%	3,07%	4,62%
1900	3,84%	8,33%	16,05%	4,29%	8,65%
1910	5,72%	6,35%	22,87%	8,26%	12,67%

Szabadkán 1906-1912 között az 5.964 megkötött frigy közül csak 283 jött létre más vallásúak közt. A részletes statisztikai adatoknak köszönhetően kitűnik, hogy a protestáns vallású egyének mutattak a legnagyobb hajlandóságot a vegyes házasságra. Az említett időszak alatt a kálvinisták, akik a lakosság 1,5%-át tették ki 43 vegyes házasságot kötöttek, ez az összes ilyen házasság 16 %-át tette ki. A lutheránusok körében -akik a lakosság fél száza

^a A források megegyeznek a 4. táblázatával^a MSE, 1879 – ik évre, IX. évfolyam, 1.füzet, Budapest 1881, 22-23; MSE, 1889-ik évre, XIX. évfolyam, 1.füzet, Budapest 1891, 12-32; MSK, 7.kötet, Budapest 1910, 34-35; MSK, 50.kötet, Budapest 1916, 54-55.

lőkát tették ki-, ez a szám elérte a 79-et (27,91%). A más felekezetűekkel kötött esküvőktől az ortodox hívók sem zárkóztak el, 36 ily frigy jött létre (17,72%). A római katolikusok zárkóztak el leginkább a vegyes házasságtól. Az említett hét év alatt 96 ilyen esküvőt (33,97%) tartottak, s e szám nagyon kicsi, tudva azt, hogy Szabadka lakosságának 9/10-ét a r. katolikusok tették ki.⁴⁰

Iskolázottság

A lakosság írástudására vonatkozóan négy népszámlálás nyújt adatokat, s ezek adják talán a legvalósabb képet egy városról. Más mutatókhoz hasonlóan Szabadka ebben az esetben is nagyon negatív értékeket mondhatott magának. E tények magyarázatában, sajnos nem segít a más városokkal való összevetés. Az írástudatlanok száma a nagyobb és kisebb városokban is kevesebb.

7. sz. táblázat. Írástudatlanság Szabadkán és a környező városokban 1880-1910 között.

	1880	1890	1900	1910
Szabadka	45.994 (75%)	49.766 (68,5%)	46.990 (57,7%)	45.537 (48,85%)
Baja	9.687 (50,1%)	8.330 (42,6%)	7.303 (36,4%)	-
Újvidék	10.909 (51,2%)	10.449 (42,5%)	10.040 (34,9%)	10.352 (31,28%)
Zombor	16.679 (67,6%)	15.928 (60,3%)	14.839 (51,5%)	-
Szeged	39.437 (53,6%)	40.449 (47,3%)	38.347 (38,2%)	-

A városi hatóságok nagy erőket fektettek az általános iskolák építésébe. Az I. Világháborúig a bel- és külterületeken több tucat iskola épült föl. A Gimnáziumot is a város tartotta fenn, noha sok diák más környezetből került ki és szakiskolákat is nyitottak. Egy időben Szabadka is versenybe szállt a harmadik magyarországi egyetemi központ megnyitásának lehetőségéért. Mindebből kitűnik, hogy a városi hatóságok részéről megvolt a kellő akarat.

A nagy írástudatlanság okai másban keresendők, a lakosság nemzeti összetételében. A 4. táblázat mutatja, hogy a bunyevácok körében az elmagyarosodás nem volt túl nagy mértékű, leginkább az értelmiséget érintette, mely városi hivatalát elfoglalva lemondott nemzeti hovatartozásáról. A nagy többség azért utasította el az általános iskolai magyar nyelvű oktatást, hogy elkerülje az elmagyarosodást.

⁴⁰ MSK, 1910. évi népszámlálás, I, Budapest 1912, 539.

Meglévő nemzeti önazonosság tudatuk ellenére a bunyevácoknak nem sikerült az Osztrák-Magyar Monarchia széteséséig anyanyelvi általános oktatást kiküzdeniük, s ezért tömegesen kerültek az állami iskolákat. Ezért hatalmas árat kellett fizetniük, a népesség túlnyomó többsége majdnem, vagy teljesen írástudatlan maradt. Így érthetőbbé válik a Szabadka lakossága körében tapasztalható nagy lemaradás. Annak ellenére, hogy az 1880-1900 közötti periódusban az írástudók száma megduplázódott, a századfordulón mégis 41,5%-ot tett ki, ami igen elmaradt a környező városok mutatóitól.

Zombor állt Szabadkához a legközelebb - ami az írástudatlanok számát illeti -, ahol szintén jelentős bunyevác közösség élt. A másik három párhuzamba állított város esetében a mutatók szinte megegyeznek. Nem volt jelentősebb bunyevác közösségük. Az ortodox és zsidó hívők gyermekei saját iskoláikban tanultak, részben anyanyelvükön.

Az I. Világháborút megelőző hihetetlenül részletes magyar statisztikának köszönhetően a felekezeti írástudásra vonatkozó adatokat tanulmányozva komolyan csak teljes képet. A bunyevácok nagy írástudatlanságát támasztják alá a 7. Táblázat adatai: Szabadkán 1880-ban a r. katolikusok 19,6%-a tudott csak írni. A Monarchia hivatalos vallású híveinek egyharmadát sikerült írástudóvá tenni a századfordulóra.

8. sz. táblázat. Az írástudók felekezet szerinti eloszlása Szabadkán 1880-1900 között.

	1880	1890	1900
római katolikusok	19,6%	27,9%	39,3%
kalvinisták	61,2%	68,1%	75,7%
pravoszlávok	25,7%	35%	49,5%
izraelita	70,9%	77,3%	83,4%

Kicsivel volt jobb a helyzet az ortodox hívők körében, akiknek saját, szerb nyelvű általános iskolái működtek, a gyülekezetnek majdnem a fele elsajátította a betűvetés tudományát. Pozitív kivételt képeztek a zsidó vallású egyének, közülük szinte mindenki tudott írni a XIX. sz. végén. Az írástudás ilyen nagy elterjedtsége nem vallási meggyőződésből fakadt, ezt bizonyítja az is, hogy a Gimnáziumnak sok zsidó diákja volt, pedig e szinten az oktatás már nem volt kötelező.

Hogy ez milyen nagy előnyt jelentett a XIX. sz. II. felének versenyes kapitalizmusában a katolikusokhoz viszonyítva, azt fölösleges külön kiemelni, így nem kell csodálkozni a zsidóknak a vállalkozói szférában elért átlagon felüli sikerén sem. A veszteseknek (a r. katolikusoknak és az ortodoxoknak egyaránt) vigasztalást jelenthettek a keresztényszocializmus eszméi, melyet szerzetesek terjesztettek el e vidéken, valamint az antiszemitizmus.

Mint a korábbiakban említettük Szabadkán, 1910-ben a lakosság 51,15%-a tudott írni. A nyolc városi körben és Sándorban ez az arány 62,2%-ot tett ki, a környező pusztákon továbbra is elkeserítő volt a helyzet, az írástudók szá-

ma nem haladta meg a 40%-ot. A belváros jobb helyzetét leginkább az ott lakó polgári rétegnek köszönhette, ezt szemlélteti a körök szerinti kimutatás is. A központban, az I. körben tudtak a legtöbben írni (79,88%), ezt követte a VII. (77,68%) és VIII. kör (71,62%), hogy a műveltebb városi körök sorát a VI-kal (68,08%) zárjuk. A többi kör és Sándor írástudóinak száma 51-57% között mozgott.

A város külső részein sokkal rosszabb helyzet állt fenn. A puszták és a kisebb telepek közül egyedül a Szegedi szőlők lakossága emelkedik ki, 63,44%-uk ismerte a betűvetést, a többi helyen ez az arány 30-47% között mozgott. A legkevesebb (29,76%) írástudót Zobnatica pusztán számolták, ahol leginkább napszámosok éltek. Őket követi Tavankút, Bucka, Nagyfény és a Bajai szőlők lakossága.⁶⁰

A lakosság iskolázottságát felmérő statisztika politikai színezetű részét képezik azok az adatok, amelyek a lakosság állami-nyelv ismeretét szemléltetik. A legkorábbi ilyen adat szerint e mutató 61,2%, tíz évre rá már 67,16%⁶¹ beszélt magyarul, 1900-ban a lakosság 3/4-e ismerte az állam nyelvét. Az I. Világháborút megelőző utolsó összeírás a megkezdett folyamatot szemlélteti, a szabadkaiak 80,25%-a tudott magyarul.⁶²

A felmérés érdekes részét képezik a nem magyar anyanyelvű lakosság államnyelv ismeretét bemutató adatok, miszerint ez az arány a szabadkaiak körében 1880-ban 23,2% (6.931) volt. Tíz évvel később e mutató 30,59%-ra (10.525), majd 1900-ban 40,2%-ra (14.402)⁶³ növekedett. Kétségtelen, hogy e folyamat tovább folytatódott.

Összehasonlítva az adatokat a környező városokéval, kitűnik, hogy a nemzetileg tisztább környezetben, mint Szegeden és Baján sokkal többen beszéltek az államnyelvet, mint a sokszínűekben.⁶⁴

Foglalkozás szerinti összetétel

A végletekig részletes magyar statisztika az 1900-as évtől jegyzi a szabadkai lakosság foglalkozás és megélhetés szerinti megoszlásáról szóló adatokat. Az összlakosság közül 34.046 egyén dolgozott és 48.066-ot tartottak el. A környező városokkal ellentétben⁶⁵ Szabadka túlnyomórészt mezőgazdasági város maradt. A legtöbb lakos 48.329 (58,86%) megélhetését a földművelés és a ker-

⁶⁰ ugyanaz

⁶¹ MSE, II.évfolyam, Budapest 1894, 28.)

⁶² MSK, 42.kötet, Budapest 1912, 182-183.

⁶³ ugyanaz

⁶⁴ Szegeden (99,13%), Baján (93,58%) 1880-ban szinte mindenki tudott magyarul, míg Újvidéken ez az arány 67,16 %-ot, Zomborban 40,74%-ot tett ki. A két utóbbi városban a magyarul tudó, de nem magyar anyanyelvű lakosság aránya 30,59% és 22,67% volt. (MSE, II. évfolyam, Budapest 1895, 28.)

⁶⁵ Baján 1900-ban a lakosság 18,21%-a foglalkozott mezőgazdasággal, Újvidéken 23,08%-a, míg Zomborban Szabadkához hasonlóan a dolgozók 40,77%-a foglalkozott földműveléssel. (MSK, II. kötet, Budapest 1904, 366.)

tészkedés adta. A kis- és nagyiparból 10.176 (12,39%) ember élt, a kereskedelemből 3.729 (4,55%) és a közlekedésből 4.237 (4,65%) egyén merítette jövedelmét. A szolgáltatásokat végzők és szabad foglalkozásúak körébe 3.819-en (4,65%) tartoztak. 797 (0,97%) személyt pártfogoltak, (véderő) napszámosként 5.214 (6,35%), szolgaként 2.343 (4,21%) embert tartottak nyilván, 3.463-an (4,21%) más vagy ismeretlen tevékenységből éltek.

Szabadka lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása 1910-ben jól szemlélteti az iparosodásban végbement változásokat. A szabadkaiak felét 50.582-en továbbra is a mezőgazdaságból élt, a kis- és nagyiparban 14.638-an, a kereskedelemben 4.885-en, a közlekedésben 6.438-an tevékenykedtek. A szolgáltatást végezték és szabad foglalkozást 4.238-an űztek, katonai beosztásban 1.655-en tevékenykedtek. A szabadkai társadalom alsó rétegét az 5.411 napszámos és a 2.438 szolga képezte.⁵⁶

Ezen adatokat a tíz évvel korábbiakkal összehasonlítva kitűnik, hogy a mezőgazdaságban mentek végbe a legnagyobb változások. A tagosítás és a kisbirtokok felszámolásának folyamata folytatódott és a tulajdon nélkül maradt munkások a kis- és nagyiparban kerestek megélhetést. Tíz év alatt 6%-kal csökkent a mezőgazdaságból élők száma, 1910-ben 53,5%-ot tett ki. A kis- és nagyiparban dolgozók aránya 3%-kal, a kereskedelemben és a közlekedésben 1%-kal növekedett. Az első jelentősebb városi objektumok megjelenésével kicsivel csökkent a napszámosok és a szolgák száma az össz munkavállalóhoz viszonyítva.

Szabadka lakosságának foglalkozás szerinti megoszlását más városokéval összehasonlítva kitűnik, hogy másutt sokkal kevesebben foglalkoztak földműveléssel.⁵⁷ Ezek az adatok szorosan összefüggnek a ténnyel, hogy Szabadka hatalmas megművelhető földbirtokkal rendelkezett, míg a környező városok sokkal kisebbek. Ezért érthető, hogy a szabadkaiak nagy része mezőgazdasággal foglalkozott, a kisebb pedig a kis- és nagyiparban, a kereskedelemben és a közlekedésben tevékenykedett. Szabadkán dolgozott a lakosság legkisebb hányada a kis- és nagyiparban, a kereskedelemben és a közlekedésben együttesen. Zomborban ez az arány 30%-ot, Szegeden 37%-ot, Baján és Újvidéken a népesség felét tette ki. Zombor, mint megyeszékhely számolt a legtöbb „szabad foglalkozásúval”, ami a nagyszámú tisztségviselőnek tudható be.

Ilyen képet mutatott Szabadka a statisztikai adatok tükrében a háborúk és megrázkódtatások nélkül eltelt leghosszabb korszakában. Mintegy hét évtizedig folyamatos gazdasági és társadalmi, liberális kapitalista fejlődés zajlott. Több probléma megoldatlan maradt, mint pl. a nemzetiségi, melyre a város, de a Monarchia sem tudott megfelelő megoldást találni az I. Világháború kitöréséig. Ezen nagy vérzivatar után, mely az akkori civilizált világ egészét megdöbbentette, már semmi sem volt a régi.

(ford. Korhecz Papp Zsuzsanna)

⁵⁶ MSK, 48.kötet, II, Budapest 1913, 22-23.

⁵⁷ Zomborban 1910-ben a lakosság 42,2 %-a, Szegeden 38,6 %-a, Újvidéken 23,4 %-a, míg Baján csak 17,3 %-a foglalkozott földműveléssel.

POPULATION IN SUBOTICA BETWEEN 1867 -1914

In the austro-hungarian period of the history of Subotica the population of this free-crown town showed a dynamic modification. The population growth was very dynamic in spite of the great mortality among the newborn infants and the disastrous consequences of the cholera epidemic in 1873. The population growth was due to the high rate of newborns as well as to the great number of immigrants as we have shown in connection with the Jewish community.

The statistical data studied in this case, acknowledge that the aggressive Hungarian nationalism couldn't modify significantly the ethnic reality of Subotica. It becomes obvious especially in the case of the Bunjevac ethnic community, although some publications of that time made different assertions. The only exact result of the Hungarian nationalism was that there were more inhabitants who spoke the official state language. Defending themselves from the influence of the Hungarian nationalism, the Bunjevac population paid the highest price – they abandoned to attend Hungarian schools and therefore in an extreme percentage remained illiterate.

We have shown that the most educated inhabitants of Subotica were the Jewish people although in the previous historical periods their civil rights had been mostly unrecognized. Thus, they willingly accepted the capitalistic era and the equal rights for all citizens, and therefore became the supporting pillars of industrial development and new social relations.

The professional orientation of the population in Subotica was fully conditioned by the huge fertile soil around the city. This situation has changed through the 20th century with the developing of trade, crafts and small industries.

Comparing all these facts, as well as the other parameters with the data from the neighbouring free-crown towns like Segedin, Baja, Novi Sad and Sombor, the whole picture becomes complete and more realistic.

Dva lica istog trga:
Glavni (pijaćni) trg oko 1860. god – Trg sv. Ištvana 1912–13. godine

A tér két arculata:
Fő piac tér 1860. körül – Szent István tér 1912–13.

Olga Kovačev Ninkov, kustos - istoričar umetnosti – művészettörténész

SLIKE SAKRALNE, MITOLOŠKE I ALEGORIJSKE TEMATIKE IZ ZBIRKE LIKOVNOG FONDA GRADSKOG MUZEJA

Početkom 2001. godine, privedeni su kraju restauratorski poslovi i analize slika sakralne, mitološke i alegorijske tematike iz likovnog fonda subotičkog Gradskog muzeja, Reprezentacija istih – izložba i katalog, realizovana je uoči uskršnjih praznika, od 25. aprila, u prostoru muzeja namenjenom tematskim izložbama. Bio je to završni akord „triptiha“ naših izložbi posvećenih velikom jubileju, 2000 godina hrišćanstva. Prva u tom nizu bila je obrada i prikaz sakralne zbirke Srpske pravoslavne crkve „Svetog Vaznesenja“ u Subotici, a druga, zbirke subotičkog franjevačkog samostana. Iako smo imali slične namere, inicijativa je u oba slučaja potekla od pomenutih institucija, u vreme povratka religioznosti u svakodnevni život i njene renesanse nakon više od pola veka potisnutosti – čini se, shodno svim sferama života, i u našoj struci. Tako, se u oba navrata desio prodor u dosada neobrađene i neviđene slojeve savičajne istorije umetnosti, sa ciljem, da se one po prvi put reprezentuju širokoj javnosti, da se uključe u polje istraživanja i da se sačuvaju od zuba vremena.

Katalogizacija svih ikona i portreta crkve „Svetog Vaznesenja“ izvršena je po prvi put stručno, praćena svim potrebnim osnovnim podacima i foto dokumentacijom ostavljenoj crkvi, a za potrebe izložbe sa adekvatnim izborom najlepših, najvažnijih i najtipičnijih ikona - među kojima se našao i jedan ikonostas. Recenzent i otvarač izložbe, istoričar umetnosti Narodnog muzeja u Beogradu, Nikola Kusovac, kao ekspert ove tematike je sa zadovoljstvom konstatovao, da „po prvi put vidi podnožje planine čiji je do sada samo vrh imao prilike gledati“. Zapravo, nit naše koncepcije je zaista bila želja, da se da uvid u zbirku nastalu uglavnom darovanjem porodičnih slavskih ikona crkvi, pri tome uvažavajući ovde prisutan etnološki element koji izbija u prvi plan ostavljajući za sobom nivo estetske i umetničke obrade. Tako su naročitu draž i specifičnost izložbe činile ikone, radovi samoukih majstora po ukusu naroda, ali i ikone nekolicine poznatih stvaralaca, kao na primer Jovana Vučića, Pavle Ilić, Ilije Dimitrijevića, Nikole Dimšića, Dušana Aleksića, Toše Tatića, Mitojane Lazića, ili nepoznatog Martina Kosareka iz Baje. Druga dva zanimljiva segmenta su bile: grupa koja je svojim nastankom i upotrebom vezana za ruske emigrante u Subotici, sa dva ikonopisca Marijom T. Jegorovom i N.

Ivanovim, kao i grupa, namenjena pravoslavnoj crkvi na Paliću. S druge strane, zanimljiva su imena darodavaca, najčešće zabeležena na pozadini ikona, kao na primer u slučaju slavske ikone Svetog Jovana Krstitelja dr Jovana i dr Samka Manojlovića. Izložba je bila priređena uoči pravoslavnog Uskrsa 2000. godine, a prikazala je stvaralaštvo i upotrebu vezanu za preko dva veka.

Prikaz riznice franjevačkog samostana je bio vezan i za stogodišnjicu postojanja Franjevačke provincije Ćirila i Metoda, a takođe se po prvi put izložio reprezentativni deo sakralne zbirke koju su skrivali zidovi subotičke stare tvrđave i stare crkve: knjige i molitvenici (u saradnji sa Žužanom Kunkin, ekspertom za staru knjigu Gradske biblioteke Subotica), slike, liturgijski predmeti i tekstil. Relikviteti nastali od druge polovine XVIII veka, često sa takođe označenim imenom darovatelja, kao monstranca iz 1734. sa imenom kapetana tvrđave Jakova Sučića, ili kalež sa datumom 1794. i imenom Stefana Mataka. Izložene su bile i oltarne pale dva oltara između čijih natanaka postoji ravno sto godina, od kojih je hronološki prva iz 1741, rad Sebastijana Štetnera – po prvi put rekonstruisana iako sa nedostojecim delovima (rad našeg restauratora Žužane Korhec Pap), a druga, iz 1841. predstavlja slikara Jozefa Peškija. Istakao se i ciklus slika franjevačkih svetaca od kraja XVIII veka, kao i Porcinkulata J. Derfnera ili oltarna pala Svetog Vendelina restauriran za ovu priliku. Ova izložba kompleksnog karaktera otvorena je krajem godine i ostala je u našem prostoru do početka 2001, dočekavši novu izlagačku godinu i milenijum.

Tako je došao red i na izložbu teksta „*Sacra conversatione*“, sa na početku pomenutom tematikom. Broj sakralnih, mitoloških i alegorijskih dela u muzejskom vlasništvu nije velik, ali svojim dimenzijama, umetničkim kvalitetom i istorijskim značajem svakako zaslužuju prezentaciju, kako u službi struke i publike, tako i u službi razbijanja nagađanja i iluzije oko toga šta imamo- ili šta nemamo u depou muzeja. Naime, stalna likovna postavka u subotičkom muzeju od 1987. ne postoji, a razlozi su složene prirode i u njima muzej kao takav ne igra odlučujuću ulogu. I ovu priliku smo iskoristili da pozovemo pažnju javnosti na ovaj nezaobilazni problem. Koicidencija je što su među izloženim delima imala primat sakralna dela i to najviše sa prikazom Bogorodice, a izložba je održana upravo u godini posvećenoj Bogorodici. Uz svaku sliku, kako u katalogu, tako i na izložbi, ponudili smo tačne podatke koje posedujemo, ali i kratko objašnjenje ikonografije, kao i istorijat dela i autora. Ovim smo želeli pomoći gledaocu, ali i unaprediti istraživanja, uključiti preživele vrednosti u širu kulturnu baštinu. Pri tome, nismo prikazali sve slike, kao na primer kopiju jedne poznate varijante Lede sa labudom, rad prve akademske slikarke Subotice Jelene Čović, jer je bila izložena na njenoj retrospektivi 1999., ili dve skice mitološke tematike uvrštene u izložbu Arpada Juhasa 1988. godine. Većina slika se sada prezentovala po prvi put, a za ovu priliku u očišćenom, restauriranom stanju.

Svesni smo da život slike predstavljaju trenuci dok se ona gleda, kada postaje deo naše stvarnosti. Kada su nakon izložbe vraćene na svoja ne baš pogodna mesta u depou, prestaje takvo njihovo delovanje sve do trenutka kada se bar neke od njih trajno ne izlože. Sada međutim, nakon ove izložbe, smatramo da im je bar data šansa za njihov virtuelan život.

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM KÉPZŐMŰVÉSZETI GYŰJTEMÉNYÉNEK SZAKRÁLIS, MITOLÓGIAI ÉS ALLEGÓRIKUS TÉMÁJÚ MŰVEI

A Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményének szakrális, allegorikus és mitológiai képeinek restaurálási és kutatási munkái a 2001-es év kezdetén a végéhez közeledtek. A tárlat és a katalógus bemutatására a húsvéti ünnepek idején, április 25-én került sor a múzeum időszaki kiállításainak terében. A kereszténység 2000. évi nagy jubileumát háromas kiállítás sorozattal ünnepeltük, melynek a fenti volt a záróakkordja. Elsőként a szabadkai „Szent Mennybemenetel” ortodox egyházközség ikongyűjteménye, majd a Ferences rendház anyaga lett feldolgozva és kiállítva. A kezdeményezés mindkét esetben az egyházi intézményektől származott, melyek szerencsésen találkoztak a múzeum terveivel, hisz az élet minden terén tapasztalható a vallásosság ötven év elnyomatását lerázó új reneszánsza, s ez a mi szakmánkra is érvényes. Egy eddig a helyi művészettörténet számára ismeretlen és feldolgozatlan anyagba tekinthettünk be mindkét esetben. Célunk az volt, hogy a széles közönségnek bemutatva, a kutatásokat elvégezve megmenthessük az enyészettől e gyűjteményeket.

A „Szent Mennybemenetel” templom szentkép és portrégyűjteményének megtörtént (a templomnak meghagyott) első, részletes és szakszerű fotódokumentációval kiegészített katalógizálása. A kiállításra a legszebb, a legfontosabb és a legjellemzőbb darabokat választottuk ki, melyek közé egy teljes ikonosztáz is került. A bemutató szakvéleményezője és a megnyitót tartó Nikola Kusovac, a belgrádi Nemzeti Múzeum művészettörténésze (e szakterület legkiválóbb hazai ismerője) elégedettségének hangot adva, kijelentette: „Végre láthatóvá vált azon hegynék a lába is, melynek eddig csak a csúcsait szemlélhettem.” A mi elképzelésünk ugyanis az volt, hogy betekintést nyújtsunk a jó részt ajándékozás útján létrejött családi védszentképek gyűjteményébe. Ezek közül kiemelhetők a népies fűzők, melyek esetében az esztétikai és művészeti ismérvek a háttérbe szorulnak. Ezért e tárlat különleges és kedves darabjainak számítottak a tanulatlan mesterek keze által készült, népies ikonok és természetesen a néhány ismert mester (pl. Jovan Vujić, Pavle Simić, Ilija Dimitrijević, Nikola Dimšić, Dušan Aleksić, Toša Tatić, Stojan Lazić és az eddig ismeretlen bajai Martin Kosarek) által létrehozott szentkép is. Az érde-

kességek másik csoportját képezték az orosz emigránsokkal kapcsolatos ikonok, melyek Marija T. Jegorovna és N. Ivanov jóvoltából készültek, valamint az ideiglenes palicsi ortodox templom darabjai voltak. Fontos adatokra bukkanhattunk a képek hátoldalán, ahová az adományozók neveit jegyezték fel, mint pl. dr. Jovan és dr. Samko Manojlovićet, a Keresztelő Szt. Jánost ábrázoló festmény esetében. A kiállítás megnyitójára a 2000. év ortodox húsvétjának előestéjén került sor. A bemutató az utóbbi több mint 200 esztendőhöz fűződő használati szokásokat és alkotásokat ölelte fel.

A ferences rendház kincseinek bemutatására a Cirill és Metód ferences tartomány fennállásának 100. évfordulója alkalmából került sor (melyhez a szabadkai rendház 1923-tól tartozik). Első alkalommal váltak láthatóvá az egyházi gyűjtemény különleges, reprezentatív darabjai, melyeket eddig a régi szabadkai vár és templom, valamint a ferences rendház vastag falai rejtettek: egyházi- és imakönyvek (a szabadkai Városi Könyvtár szakembere Kunkin Zsuzsanna válogatta és dolgozta föl e részt), festmények, liturgikus tárgyak, textilek. A XVIII. sz. II. felének templomi tárgyain is sokszor megjelennek az adományozók nevei, mint pl. az 1734-ből származó szentséghordozó talpazatába bevészték Sucsics Jakab várkapitány nevét, vagy az 1794-ben készült kehelybe Stefan Matakét. A különböző időszakokból származó oltárképek is kiállításra kerültek, mint pl. a Stettner Sebestyén által 1741-ben készített néhai főoltár két festménye (valamint a restaurátorunk Korhecz Papp Zsuzsanna oltárrekonstrukciója) és Pesky József 1841-ben festett művei. Bemutatásra került a XVIII. sz. végéről származó ferences szenteket ábrázoló portré sorozat is, és J. Dörfner Porciunkula képe, valamint az ismeretlen szerzőjű restaurált Szt. Vendel festmény. A 2000-es év végén megnyílt összetett jellegű tárlat bevárta az új millennium kezdetét és a 2001. év elején is tündökölt időszakos kiállítási termünkben.

Ilyen előzményekkel került sor a „Sacra conversazione” című kiállításra. Múzeumunk egyházi, allegorikus és mitológiai témájú képeinek száma nem nagy, de méretüket, művészi színvonalukat és történeti jelentőségüket tekintve érdemesek arra, hogy bemutassák őket a szakembereknek és a nagyközönségnek egyaránt, annál is inkább, mert ezzel véget vethettünk a művészeti raktárt illető feltételezéseknek és illúzióknak is. Galériánk 1987 óta különböző, igen összetett okok miatt szünetel, melyekre intézményünknek nincs nagy ráhatása. Ezen kiállítás e hiányosság enyhítéseként, valamint a nyilvánosság felé történő felhívásként is felfogható. A Szűz Máriának szentelt esztendőben megrendezett bemutató legtöbb festménye Miasszonyunkat ábrázolta. Minden kép mellé leközlöttük az ismert adatokat, valamint egy rövid ikonográfiai, történeti és a szerzőről szóló leírást is, segítve a befogadást, kutatást és lehetőséget adva ezen értékek köztudatba kerülésére. Gyűjteményünk nem minden műve került bemutatásra, pl. Csóvich Ilonka, az első szabadkai akadémikus festőnő Léda hatyúival c. ismert műről készült másolatát, mert az 1999-es visszatekintő tárlatában már bemutattuk. Juhász Árpád két mitológiai témájú vázlata is kimaradt, melyeket 1988-ban állítottunk ki. A

festmények többsége viszont először került a közönség elé, többnyire restaurált és megtisztított állapotban.

Egy kép akkor és addig él, míg nézik, így valóságunk egy darabja lesz. A bemutató elmúltával a nem a legmegfelelőbb raktározási körülmények közé visszakerülve „meghalnak”, legalábbis addig, míg újra, tartósan ki nem állítják őket. E bemutató után számukra nyitottá vált legalább a virtuális életre való lehetőség.

I. BLASKOVICS BÁTORY MIHÁLY

(oko 1846-1911 körül)

Sveti Jovan Zlatousti, oko 1880 körül

Aranyszájú Szent János

ulje-platno / olaj-vászon, 70 x 40 cm

sign. dd-jl: Blaskovics M.

inventarski br. / leltári sz.: Y-01.

Slikar-zanatlija Mihajl Blašković Batori završio je studije u Budimpešti i Italiji. 1886. godine je u Subotici osnovao prvi „Državni institut za umetnost i primenjenu umetnost”. Za svoje radove je u Budimpešti, Parizu i Italiji dobio zlatne medalje. Prvenstveno zanimanje mu je bilo oslikavanje crkava. Radio je po mnogim gradovima, kao i u Subotici, gde je imao farbarsku radnju. Oslikao je između ostalog, Vojničevu kapelu i palatu Matije Vojnića mlade. Prihvatao je i slikanje oltarnih slika, stacija i portreta na osnovu fotografija. U red tih radova spada i ova ikona Svetog Jovana Zlatoustog, radena na zanatskom nivou. Njenu vrednost predstavlja što je jedna od retkih sačuvanih radova majstora, čiji su se slikarski tragovi izgubili tokom modernizacije i pregrađivanja grada. Ikona Sveti Jovan Zlatousti predstavlja vizantijskog patrijarha (354-407) čiji praznik po istočnom kalendaru pada na 13. novembar. /

Blaskovics Batory Mihály műfestő Budapesten és Olaszországban végezte tanulmányait. 1866-ban Szabadkán megalapította az Első Országos Művészeti és Iparművészeti Intézetet. Munkáit Budapesten, Párizsban és Olaszországban aranyéremmel tüntették ki. Az első számú hivatása a templomfestés volt. Sok más vidéki város mellett, Szabadkán is - ahol egyébként festékes boltot tartott - sokat tevékenykedett: pl. a Vojnich kápolnát- és ifj. Vojnich Máté palotájának díszes freskóit festette. Ezen kívül oltárképek, stációk, valamint fénykép utáni portrék festését is vállalta. Ezen művekhez soroljuk ezt a kézműves szinten megfestett ikont is, mely ritka példája a mester megmaradt munkáinak, s ez adja értékét is. Blaskovics kezének

nyoma a „modernizálások” és átépítések során ugyanis elveszett. Az ikon Aranyszájú Szent János (354-407) konstantinápolyi pátriárkát ábrázolja, akit a keleti egyház november 13-án ünnepel.

Lit / Irod: Gajdos Tibor, Szabadka Képzőművészete, Szabadka 1995. 304.

2. BÖHM JÁNOS

(Pest, 1860 - ?)

Patrona Hungariae /

Magyarok Nagyasszonya,
1902.

ulje-platno, 150 x 111 cm,

sign.dd-jl: Böhm János 1902.

inventarski br./

leltári sz.: Y-1054

Vojnićeva ostavština (?) /

Vojnich hagyaték (?)

Autor slike je manje poznati izdanak porodice umetnika Bema (Böhm). Afera oko slike nastale za kapelu subotičke gimnazije, autora Pala Bema, govori o mogućnosti višestrukih veza između subotičkih naručilaca i ove porodice umetnika. Umetnički utisak dela govori o školovanom i darovitom majstoru koji je ovu oltarnu palu rešio suptilnim stilom romanlike, tj. istoricizma. Bogorodica, koja sedi na mesečevom srpu sa malim Hristom u ruci, sa mađarskim kraljevskim atributima - krunom i žezlom, ovde predstavlja retko lep primer ikonografskog tipa Patrone Mađarske. Ovakav sadržaj je mogao biti razlog zbog kojeg je slika nakon trijanonskog pomeranja granica i promene režima bila uklonjena sa prvobitnog mesta. U prilog tome govori podatak da je u jednom izveštaju gradonačelniku 1924-te navedena kao vlasništvo grada Subotice na spisku dela autora Mađara. Kao čuvana starina, nakon osnivanja, ona je prešla u vlasništvo Gradskog muzeja, a ovom prilikom doživljava svoju prvu muzejsku prezentaciju. /

A szerző a Böhm művészcsalád kevésbé ismert tagja. Böhm Pál azonos témájú, a szabadkai Gimnázium kápolnája számára készített oltárképe körül kialakult botrány a szabadkai megrendelők és a művészcsalád közötti többrétű kapcsolatot sejtet. A festmény tanult és tehetséges mester benyomását kelti, aki a historizmus könnyed stílusában alkotott. Szűz Mária, a napba öltözött asszony, a gyermek Jézussal karján és a holdsarlóval a lába alatt, a

magyar koronázási jelvényekkel - a Szent koronával, a jogarral és az orszá-
galmával-, a Magyarok Nagyasszonya ábrázolásának szép példája. Az egyház
augusztus 16-án ünnepli Nagyboldogasszony napját. A festményt Trianon
után távolították el az eddig ismeretlen eredeti helyéről, erről tanúskodik az
1924-es polgármesternek tett jelentés is, mely a Szabadka város tulaj-
donában lévő magyar szerzőjű művek közt sorolja fel. Az alapítást követően
került a Városi Múzeum tulajdonába és most kerül először bemutatásra.

Lát / Irod: Magyar László, Gimázium és kápolna - Gimnazija i kapela, in: Gymnasium 1747-
1907. Hegedűs A.-Szabó J., Subotica-Szabodka 1997, Szabó Á - Kállai T, Magyar Festők és
Grafikusok Életrajzi Lexikona, 1997., Istorijiski arhiv Subotice: Inženjerski ured, br. 1696-1924.
1917.

3. **PETAR BULJOVČIĆ** (Szabadka -
Subotica, oko 1870-1907 körül)
Sv. Stefan pruža krunu Sv. Mariji 1890 /
Szent István felajánlja a koronát Szűz
Máriának, 1890.
ulje-platno /olaj-vászon, 104,5 x 78 cm
sign.d.d. – j.l. F. Bulyovcsich P. 1890.
inventarski br. / leltári sz.:Y-521,
otkup/vétel: 1975.

Petar Buljovčić se smatra jednim od
prvih izgubljenih talenata grada, a njegovo
postojanje potvrđuje samo nekoliko doku-
menata i slika, među kojima i ova. Njegov
dar je uočio nastavnik slikanja Lajoš Šolj-
moši, koji ga je s obzirom na siromašno
poreklo, besplatno podučavao do 1884.
godine. Nakon toga dobija materijalnu
pomoć od grada koju ubrzo ukidaju te, da bi
preživio, postaje moler, ali prihvata i slikanje sakralnih slika i portreta.
Prikaz Svetog Stefana dok nudi krunu Bogorodici je bio popularan i raspro-
stranjen motiv od vremena baroka pa se mogao naći kako na crkvenim zas-
tavama i na zastavama određenih udruženja, ali i na delima istaknutih umet-
nika, kao što je Mikloš Barabaš čija oltarna pala i danas stoji u kapeli Svetog
Stefana u Senti. Sveti Stefan je ponudio krunu, tj. svoj narod i zemlju u
patronat Bogorodice, nakon smrti svog sina Sv. Imrea. /

Petar Buljovčić, a város első „elveszett” tehetsége, akinek létezését néhány
fennmaradt képe és dokumentumok bizonyítják. Tehetségére Solymosy rajz-
tanár figyelt fel és szegény sorsára való tekintettel díjmentesen tanította
1884-ig, miután rövid időre a város anyagi támogatásban részesítette.
Megélhetési okok miatt végül szobafestőként működött, de szentkép- és
portréfestést is vállalt. 1890-ben keletkezett képe ez utóbbiak sorába tartozik

és egy, a barokk kortól élő témát képvisel. Szt. Imre halála után apja, Szt. István Szűz Mária oltalmába ajánlja országát és népét, felajánlva neki koronáját. Ez a festő korában igen népszerű és elterjedt ábrázolás volt, mely gyakran jelent meg templomi és egyleti lobbogókön is, de több neves festő képen is, mint például Barabás Miklós 1845-ben festett oltárképe, amely ma is Zentán, a Szent István Kápolnában látható.

Lit-Irod: Gajdos Tibor, Szabadka Képzőművészete, Szabadka 1995., D. Beszédes V. – Nagybonyi Á., Templomi lobbogók és búcsús keresztek az Alsó-Tisza-Vidéken. Zenta 2001.

4. CZIGÁNY (Wimmer) DEZSŐ

(Budapest, 1883 – Budapest, 1937)

Bekstvo iz Egipta / Menekülés

Egyiptomból, oko 1903-4 körül

ulje-karton / olaj-karton, 28 x 44 cm

sign. dl-bl: Czigány

inventarski br. / leltári sz.: Y-1359.

Deže Ciganj je učio i slikao u Budimpešti, Minhenu, Parizu i Nadbanji, a vrativši se kući pripadao je grupi „Osmorice”. Bio je prijatelj velikog pesnika Endrea Adija. Od brojnih njegovih dela nekolicina je dospela i u Vojvodinu, među njima i ova slika malih dimenzija. Ona odražava stil autora u kome dominiraju konturne linije, nastao pod uticajem Sezana i Gogena, kao i pastelne, magličaste boje. Po svom sadržaju, u kontekstu celog opusa, slika je jedinstvena. Iznoseći je u javnost, želimo je uklopiti u životno delo autora, te da ukažemo na moguće njegove veze sa našim krajevima. /

Czigány Dezső Budapesten, Münchenben, Párizsban és Nagybányán tanult és festett, hazatérve a Nyolcak csoportjához tartozott. Ady Endre költő barátja volt. Számos alkotása közül néhány a Vajdaságban található meg. E kisméretű kép, amely híven tükrözi a Cézanne és Gauguin hatására keletkezett kontúrvonalas stílusát és jellegzetes, fátyolos, érzékeny színkezelését. Más műveihez viszonyítva vallásos tartalmát tekintve egyedülálló. Bemutatásával szeretnénk az értékes életmű ismert részévé tenni, valamint rámutatni a szerző és vidékünk esetleges kapcsolataira.

Lit. / Irod: Művészeti Lexikon, szerk. Zádor A.-Genthon J. , I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1965.

5. HERMAN LIPÓT (Nagyszentmiklós, 1884 - Budapest, 1972)

Bahanalija / Bacchanalia, Budapest c. 1930-40

ulje-platno / olaj-vászon, 47 x 54,5 cm

sign. dl-jl: Herman Lipót
inventarski br./
leltári. sz.:Y-883,
otkup od Sabo F.
12. III 1969. / vétel Sabo F.

Lipót Herman je kao polaznik Azbeove škole u Minhenu 1905-te godine verovatno susreo našu prvu slikarku Jelenu Čović. Kasnije je jedan od osnivača umetničke kolonije u Kečkemetu, ilustrator mnogih novina i dobitnik istaknutih priznanja. Sa članovima likovne kolonije iz Kečkemeta, među kojima je i naš slikar Šandor Olah, Herman Lipót izlaze u Subotici 1913. godine. Ponovo posećuje grad povodom porudžbina aprila 1926-e. Slika predstavlja mitološku scenu prikazanu u pejzažu, što je jedna od čestih tema autora. /

Herman Lipót Azsbe müncheni festőiskolájának diákja volt 1905-ben, ahol valószínűleg találkozott városunk első festőnőjével Csóvits Ilonkával. A későbbiekben a kecskeméti művésztelep alapító tagja, számos lap illusztrátora és több rangos díj kitüntetettje lett. Szabadkán 1913-ban állított ki a kecskeméti művésztelep tagjaival, melynek Oláh Sándor festőművészünk is tagja volt. Városunkba néhány megrendelésnek eleget téve 1923. áprilisában látogatott el újra.

A kép a festő által igen kedvelt mitologikus témát jeleníti meg az élettelen ábrázolt természetben.

Lit – Irod: Bela Duranci, Likovno stvaralaštvo Madara u Vojvodini 1830-1930. Magyar Képzőművészek alkotásai Vajdaságban, Subotica - Szabadka 1973., Gajdos Tibor, Szabadka Képzőművészete, Szabadka 1995., Kortárs Magyar Művészeti Lexikon, Budapest 2000.

6. JAKOBEY KÁROLY (Kula 1825 – Budapest, 1891)

Virgo Immaculata / Szeplőtelen Szűz, 1871
ulje-platno / olaj-vászon, 160 x 94 cm
sign dd-jl.: Jakobey Károly 1871
inventarski br. / leltári. sz.: Y-1053
Vojnićeva ostavština (?) /
Vojnich hagyaték (?)

Slikar oltarnih pala i crkava, portretista Karolj Jakobi, poreklom iz Kule, školovan i u Beču, ostavio je za sobom više dela širom Vojvodine. Bio je jedan od najpoznatijih crkvenih slikara svoga vremena koji je prihvaćene poslove odradivao vredno i savesno, sa senzibilitetom umetnika. Ova oltarna pala rafinisanе tehnike i sklopa boja, sa prikazom Bezgrešne Device, može se ubrojiti u red sve učestalijih crkvenih narudžbina autora s polovine šezdesetih godina. Bogorodičino izuzeće od prvobitnog greha prikazuje ikonografskim rešenjima uobičajenim od XV veka. Ona lebdi u nebeskom sjaju nad zemaljskom kuglom koju obavlja zmija iskušenja, a tome su pridruženi atributi Gospe Apokalipse: pod nogama mesečev srp, glavu krasi oreol od zvezda, sva je obasjana sunčevim sjajem. Prvobitno mesto ove oltarne pale je danas nepoznato, a može se pretpostaviti da je bila u posedu porodice Vojnić. Poznat podatak je da se slika 1924. godine nalazila na listi izrađenoj za gradonačelnika o delima mađarskih autora u vlasništvu grada, a kao takva je prešla u vlasništvo muzeja./

A kúlai származású, bécsi akadémián tanult porté-, oltárkép- és templomfestő több műve ismert a Vajdaságban. Jakobey, aki korának egyik legkeresettebb egyházi festője volt, az általa elvállalt munkát mindig szorgalmasan, lelkiismeretesen és művészi ízléssel végezte. A kifinomult technikával és színhasználattal megfestett oltárkép a hatvanas évek derekán szaporodó egyházi megrendelések közé sorolható. A makula nélkül való Anyát, illetve mentességét az eredeti bűntől a 15. századtól szokásossá vált ikonográfiai megoldással ábrázolja. A Szeplőtelen Szűz mennyei dicsőségben a földgolyó felett lebeg, amelyre a kísértés kígyója tekeredik, s ehhez az Apokalipszis asszonyának attribútumai társulnak: a Szűz lába alatt a holdsarló, fejét csillogkoszorú övezi, s a Nap fényében ragyog. Az oltárkép eredeti elhelyezése ez ideig ismeretlen, feltételezhető, hogy a Vojnichok tulajdonát képezte. Annyi tudható, hogy 1924-ben a város tulajdonában levő magyar szerzők műveinek semmi listáján szerepel, s valószínűleg a múzeum tulajdonába is így került.

Lit-Irod: Bela Duranci, Likovno stvaralaštvo Madara u Vojvodini 1830-1930. Magyar Képzőművészek Alkotásai Vajdaságban, Subotica - Szabadka, 1973., Istorijiski arhiv Subotice - Szabadkai Történelmi Levéltár 1696-1924. inž.

7. **STIPAN KOPILOVIĆ** (Bajmok, 1877- Bačka Topola/Topolya, 1924)
 Cop. Raffaello: Madonna Tempi
 (oko 1507-1508 körül), oko 1904 körül
 (original/eredeti: ulje na drvetu / olaj - fa, 77 x 55 cm)
 ulje-platno/ olaj-vászon, 77 x 53 cm
 inventarski br. / leltári. sz.: Y-02,
 otkup od Jose Kenjveša / vétel Könyves Józseftől

Original slika je izrađen za porodicu Tempi i nalazi se u Minhenu, u galeriji Alte Pinakothek. Slika pripada završnom trenutku Rafaelove delatnosti u Firenci i predstavlja najpročišćeniji plod njegovog individualnog stila. Stipan Kopilović, talentovani slikar rodом iz Bajmoka, sliku je najverovatnije preslikao prilikom studiranja slikarstva u Minhenu. Kopiranje dela starih majstora je u to vreme bilo deo školskog programa predviđenog za polaznike, a Kopilović se pokazao i kao izvrstan kopista. /

A Tempi család részére készített eredeti táblakép a Müncheni Alte Pinakothekben látható, Raffaello firenzei munkásságának befejezéseként jött létre és egyéni stílusának legletisztultabb gyümölcse. Stipan Kopilović, a bajmoki születésű tehetséges festőművész, valószínűleg müncheni tanulmányi tartózkodása alatt készítette a másolatot. Akkoriban a fiatal művészeti hallgatók nevelésekor a régi mesterek műveinek másolása az iskolai program része volt, s Kopilović ebben is kitűnt.

Lit-Irod: Bela Duranci, Slikar Stipan Kopilović, 1990 Subotica.

8. NN / IM

Sacra Conversatione,
XVIII–XIX vek - század.
ulje-platno / olaj-vászon, 97 x
60 cm
inventarski br. /
leltári. sz.: Y-1119,
poklon franjevačkog
samostana 24. V. 1948. –ban
a Ferences
rendház ajándéka

Slika, odnosno fragment neke veće kompozicije je raden u maniru venecijanske škole zrele renesanse. Centralna ženska figura sa golubom, može biti Sveta Skolastika, sestra bliznakinja sv. Benedikta, koja se takođe posvetila redovničkom pozivu te osnovala zajednicu benediktinki. Ona je glavna svetica benediktinskog reda, a jedan od atributa joj je golub. Identitet ostalih likova je u nedostatku atributa i konteksta nerazrešen. /

A Szentek gyülekezetét ábrázolja a festmény, mely eredetileg egy nagyobb kompozíció része lehetett, s a velencei érett reneszánsz jegyeit hordozza. A központi női figura valószínűleg Szt. Skolasztika a galambbal, aki Szt. Benedek ikertestvére és a női bencés rend alapítója és egyben legjelentősebb szentje volt. A többi vértanú és szent kiléte az attribútumok hiánya miatt szinte meghatározhatatlan.

9. NN / IM

Afrodita i Adonis / Aphrodité és Adonisz,
kraj XVIII század vége
ulje-platno / olaj-vászon, 132 x 95 cm
inventarski br. / leltári. sz.: Y – 1126,
poklon / ajándék 20.XII 1947.

Kopija ili kompilacija mitološke slike mogla je nastati krajem XVIII veka na osnovu nekog ranijeg primera. Osvetljeni ženski lik u gornjem levom uglu slikanog prostora dijagonalne kompozicije predstavlja Afroditu (kod Rimljana Venera) boginju lepote i ljubavi. Muž joj je bio Hefest (Vulkan), hromi bog vatre koga je zaljubljena boginja često varala, među ostalima i sa Adonisom, koji je drugi glavni lik slike. U donjem desnom uglu leži njegovo telo ranjeno od ljubomornog Areja, koji ga je napao u liku divlje svinje. Deo prizora su još i tobolac i lovački pas. Da nije rane koja krvavi, a da kosu Afrodite ukrašava polumesec, prizor bi mogao biti ljubav Selene i Endimijona – kao što se to u vezi slike do sada pretpostavljalo. Naime, Endimijon je bio lovac, koga je boginja meseca, ovde dominantno obasjana svetlošću, posećivala i ljubila svake noći.

Ez a XVIII. század végi mitológiai témájú másolat, vagy esetleges kompiláció egy századdal korábbi példát követ. A kép átlós kompozíciójának bal felső felében a megvilágított nőalak Aphrodité (a rómaiknál Vénusz) a szépség és szerelem istennője. Férje Héphaisztosz (Vulcanus), a sánta tűzisten volt, akit a szerelmes istennő sokszor megcsalt többekkel – közöttük a képen szereplő Adonisszal is. A kép jobb alsó sarkában holtan fekvő szerelmes vérző sebeit a féltékeny Arész okozta feldühödött vadkan képében. Mellette tegez hever nyilakkal, és egy vadászkutya is része e jelenetnek. Ha a vérző seb nem lenne, az istennő hajában pedig félhold ékeskedne a jelenet Szeléné (Luna) és Endümió szerelméről is szólhatna – ahogyan azt e képpel kapcsolatban eddig feltételezték. Ugyanis Endümió vadász volt akit a Hold istennője – amely itt különösképp meg van világítva –, minden este meglátogatott és megcsókolt.

10. NN / IM

Blagovesti / Angyali üdvözlés,
XVIII vek / század
ulje-platno / olaj-vászon, 93 x
101 cm
inventarski br. / leltári sz.: Y-
1028

Po Lukinom evandeljju (1,26-38) povodom objavljivanja rođenja Hristovog, nailazimo na ovaj prizor koji predstavlja važan moment kako u ciklusu o Bogorodici, tako i o Hristu. Arhandeo Gabrijel pozdravlja Mariju i objavljuje da je ona ta koja će roditi Spasitelja.

Kroz vekove, na različite načine predstavljana scena je ovde prikazana na jednostavan način. Marija, sklopljenih ruku na molitvu okreće glavu i blago je naklanja arhandelu, što je ilustracija odgovarajućeg psalma: „Čuj, kćeri, pogledaj i obrati k meni uho svoje...”. (45,10) Arhandeo je sa njene leve strane pogledom uperenim u nju i sa lilijanom iza prekrštenih ruku na grudima – „palicom” koja sleduje Božjim izaslanicima. Istovremeno je taj cvet simbol devičanske čistote i nevinosti, to jest atribut Bogorodice. Između njih, na nebu, u liku goluba, prisutan je Sveti Duh. Prostor oko likova je zatamnjen, i » obzirom da su prikazani samo do pojasa, ne može se znati da li stoje, kleče ili lebde. Kabinetski karakter slike svedoči da ovo delo nepoznatog majstora u maniru severnoitalijanskog slikarstva s početka XVIII veka, nije bilo predviđeno za crkvenu upotrebu. /

Lukács evangéliumában (1,26-38), Jézus születésének hírül adásával kapcsolatosan olvashatunk e jelenetről, amely a Jézus élete, és a Mária élete ciklusok fontos részét képezi. Gábriel arkangyal köszönti Máriát és közli vele, hogy ő lesz a Messiás anyja. Az évszázadok folyamán különbözőképpen ábrázolt jelenet, itt egyszerűbb formában jelenik meg. Mária imádságra kulcsolt kézzel, az angyal felé hajolva gyengén meghajtja fejét, ami a rá vonatkoztatott zsoltárverset illusztrálja: „Figyelj, leányom, nézz, fordítsd ide feled”(45,11). Az arkangyal, tekintetét reásegezve, mellén összekulcsolt kézzel liliomot - az Úr küldöttének kijáró hírnöki „botot”, tart. A hófehér liliom, mint a szüzi tisztaság és ártatlanság jelképe Mária attribútuma is egyben. Közöttük, fent az égen, galamb alakjában jelenik meg a Szentlélek. A jelenet szereplői körül sötétség honol, s a két alak csupán combközépig látható, így nem lehet tudni állnak, térdelnek- vagy lebegnek-e éppen. A kép kabinet jellege arra utal, hogy ezen ismeretlen mester műve - mely a XVIII. század eleji, észak olasz festészet jegyeit hordozza magán -, nem templombelsőbe készült.

11. NN / IM

Alegorija taštine, /
 A hiúság allegóriája, XIX. vek/század
 ulje-platno/ olaj-vászon, 103 x 85 cm
 inventarski br. / leltári sz.: Y-1048.
 Vojničeva ostavština / Vojnich hagyatéék

Kabinet slika predstavlja repliku iz XIX veka, radena u maniru Ticijana, sa retkom ikonografijom čije razrešenje ostaje objekat daljih istraživanja. /

E kabinet kép Tizian festményeire emlékeztető XIX. sz-i másolat, melynek ritka ikonográfiai értelmezése még további kutatások tárgya.

12. NN/ IM

Alegorija izobilja/
 A bőség allegóriája
 XVII. vek/század
 ulje-platno/ olaj-vászon,
 92 x 120 cm,
 br. inventara / leltári sz.: Y-1031.

Slika nepoznatog majstora sa obeležjima severnog slikarstva, s kraja XVII veka, predstavlja višeznačenjski sklop baroknih motiva, te bi mogla biti kasna replika radova Franca Frankena ili Hendrick van Balena. Ženska figura sa rogom izobilja je alegorija izobilja, a takode može da bude i alegorija nekog grada koji se vidi u pozadini. Tri niže postavljene ženske figure su tri kontinenta koji donose svoja blaga pred četvrtu žensku osobu - Evropu. Figura pobeđenog vojnika u prednjem planu potvrđuje da je istovremeno reč i o personifikaciji mira i blagostanja, kao i o pobedi nad ratovima koji su u to vreme besneli Evropom. /

Az ismeretlen XVII. sz-i észak-német szerző összetett jelentésű, barokk motívumokat felvonultató műve Frans Francken vagy Hendrick van Balen festményeinek kései rokona lehetne. A bőség szarujával ábrázolt nőalak a bőség megszemélyesítője, de a háttérben ábrázolt város allegóriájaként is szerepelhet. A másik három hódoló nőalak a kontinensek megtestesítői, akik kincseiket Európa lába elé helyezik. Az előtérben látható legyőzött katonalakja megerősíti a festmény azon tartalmát is, mely a béke és a jólét győzelmét hirdeti az Európában akkoriban taroló hosszú háborúskodások felett.

13. NN/ IM

Sveto trojstvo /
 Szentháromság, XIX vek/század
 ulje-platno/ olaj-vászon,
 298x167 cm.
 inventarski br. / leltári sz.: Y-1004.

Za likovno rešenje Svetog Trojstva priliku daju epizode iz Hristovog života, ali se ono često povezuje i sa starozavetnim sadržajem. Ključni problem svakog prikaza je jedinstvo i trojstvo Oca, Sina i Svetog duha. Na ovoj slici Bog Otac prikazan je kao dugobradi starac sa žezlom u ruci i trouglastim oreolom oko glave. Njegov Sin, Spasitelj sedi sa desne strane sa krstom koji pridržava andeo. Na telu mu se vide stigme, a oko glave ima okrugli oreol. Između njih je plava kugla koja simbolizuje svet. Iznad njih je Sveti Duh u liku goluba, sa obe strane sa anđelima. Sveto Trojstvo je ovde prikazano na način poznat od renesanse, kada likovi lebde. Autor ove slike najvećeg formata na izložbi je nepoznat, ali se slika ipak našla na listi izrađenoj 1924. godine o delima mađarskih autora u vlasništvu grada. Možda će nas ovaj podatak navesti razrešenju pitanja oko prvobitne postavke, autora i naručioca ove oltarne pale. Dosadašnji stav, da je autor Karolj Jakobi, takođe čeka na svoje potvrđivanje. /

A Szentháromság képi ábrázolására Jézus életének eseményei adnak alkalmat, de őszösvetségi utalásokkal is gyakran összekapcsolják. Minden Szentháromság ábrázolásnak a fő problematikája az Atya, a Fiú és a Szentlélek egysége és háromassága. Ezen a képen az Atyaisten hosszúszákkalü aggastyánként, jogarral a kezében van ábrázolva, háromszögű dicsfényvel. Fia, a Megváltó a jobbán ül a keresztfával – melyet egy angyal segít neki tartani-, testén a stigmák láthatók, fejét kör alakú dicsfény övezi. Közöttük a világot jelentő kék gömb jelenik meg. Fölöttük a Szentlélek galamb alakjában, két oldalt angyalfejekkel. A képen, a Szentháromságnak a reneszánsz óta kedvelt égen lebegő – trónoló ábrázolásmódját jelenítette meg a festő. A kiállítás legnagyobb méretű oltárképének szerzője ismeretlen, mégis rákerült az 1924-ben készített listára, amely a Szabadka város tulajdonát képező magyar szerzők festményeit és szobrai tartalmazza. Talán ez

az adat alapján fog kiderülni az is, hogy hová, mikor és kinek a megrendelésére készült a festmény. Bizonyításra vár a mesterien megfestett oltárkép Jakobey Károly műveként való attribuíálása is.

Lit/Irod: Istorijiski arhiv Subotice – Szabadkai Történelmi Levéltár 1696-1924. inž.

14. NN/IM

Andromeda, XVIII-XIX vek
/század
ulje-platno/olaj-vászon
br. inventara / leltári sz.: Y-1030.

Delo poznatog majstora nastalo je u maniru italijanskog slikarstva XVII veka, a prikazuje Andromedu, kćerku etiopskog kralja Kefeja i njegove žene Kasiopije. Andromedu su bili primorani prikovati uz stenu, nakon što joj je majka izazvala gnev Nereida, hvaleći se da je lepša od njih. Posejdon je naime iz osвете poslao na njih potop i morsko čudovište, a po predskazanju, zemlja se od propasti može spasiti samo ako se Andromeda žrtvuje čudovištu. Persej je, međutim, ubio čudovište, oslobodio i oženio Andromedu. /

A XVII. századi olasz festő-hagyományokat követő ismeretlen festő műve Andromédát, Képheusz aithiopiai királynak és feleségének Kassziopéiának a leányát ábrázolja. Andromédát akkor láncolták meztelenül egy sziklához miután Kassziopéia kivívta a Néreiszek haragját, mert azzal dicsekedett, hogy szebb náluk. Posejdon bosszúból szökőárat és egy tengeri szörnyet küldött az országra. Egy jóslat szerint csak akkor menekülhetett meg az ország a pusztulástól, ha a királylányt a szörnyeteg prédájául hagyják. A szörnyeteget viszont Perszeusz elpusztította, Andromédát kiszabadította és feleségül vette.

15. NN/IM

Kopija CHARLES LE BRUN: Aleksandar Veliki pred Darijevim ženama, 1660-61 /

CHARLES LE BRUN: Nagy Sándor és Dareiosz asszonyai c. kép másolata, 1660-61.

XIX vek/század

(original/eredeti: ulje-platno /olaj-vászon, 2,98 x 4,53 m, Versailles, Musée

National)
kopija/másolat: ulje-plat-
no/olaj-vászon, 60,5 x 91
cm
inventarski br. / leltári sz.:
Y-639

Ova replika čuvenog dela vodećeg francuskog slikara i teoretičara vremena Luja XIV, jedna je od mnogobrojnih sličnih, potpunih ili delimičnih kopija rasutih širom sveta, nastalih uglavnom u XVIII veku kao reakcija na rokoko. Popularnost je sticala širenjem preko grafičkih listova. Tome pridolazi i činjenica da su tada, pa i kasnije, prizori iz života Aleksandra Velikog spadali među omiljene slikarske teme. U odnosu na original, ova replika u svojoj našteti ima identične detalje, osim nekoliko dodatih elemenata: drvo pri levoj ivici slike, u pozadini veliki šator plave boje i dva štita na drvetu uz desni kraj slike. Tema slike se odnosi na momenat kada je Aleksandar Makedonski sa ujedinjenom makedonsko-grčkom armijom pobedio i naterao u bekstvo persijskog kralja Darija III, a doprla je do njega vest o očajanju Darijevih žena, tačnije njegove majke, prelepe žene i neudate kćeri. Verujući da je Darije mrtav, unapred su oplakivale tužnu sudbinu koja ih čeka. Aleksandar se međutim pokazao velikodušnim i dao im do znanja da je Darije živ i da one ne treba da zaziru od pobjednika svesnog da je ratovao sa vladarem, a prema ženama se odnosi sa poštovanjem. Plutarh o ovom događaju svedoči sledećim rečima: „Aleksandar je međutim, izvojevanu pobjedu smatrao vrlinom dostojnijom vladara nego poraz neprijatelja i nije posegao za zarobljenim ženama”. /

Le Brun XIV. Lajos korának vezető festője és teoretikusa volt. E híres képéről készült másolat egyike a számos hasonlónak. A festmény nagy népszerűségnek örvendett, és grafikai lapok útján terjedt a XVIII. század folyamán, a rokokóra való reakcióként. Ehhez járult hozzá az a tény is, mely szerint Nagy Sándor életének jelenetei a képzőművészet közkedvelt témái voltak. Az intézményünk tulajdonát képező másolat hűen követi az eredeti festményt, néhány hozzátoldott részletet kivéve: a baloldali fa, a felső részben látható nagy kék sátor, valamint a jobb oldali fa és két pajzs. A kép témája a következő történetre épül: Amikor Nagy Sándor az egyesített makedón–görög sereggel legyőzte és menekülésre kényszeríttette III. Dareiosz perzsa királyt, fülébe jutottak Dareiosz asszonyainak, azaz anyjának, szépséges feleségének és hajadon leányának panaszai és jajszavai. Attól tartottak, hogy Dareiosz meghalt, s előre látták a rájuk váró szomorú sorsot. Sándor azonban nagylelkűnek bizonyult, s tudtukra adta: Dareiosz él, nekik pedig nem kell

tartaniuk a győztestől, hiszen ő az uralkodóval harcolt, az asszonyokkal szemben tisztelettel viselkedik. Plutarkhosz így számolt be erről: „Alexandrosz azonban saját magán vett győzelmet, uralkodóhoz méltóbb erénynek tartotta, mint az ellenség legyőzését, és nem nyúlt a hadifogoly asszonyokhoz.”

Lit / Irod: Michael Gareau, Charles Le Brun - Premier Peintre du roi Louis XIV. Hazan, Paris 1992.

16. OLÁH SÁNDOR

(Magyarcséke, 1886 –
Subotica/Szabadka 1966)
Kopija A. VAN DAJKA: Sveta
porodica pri odmoru
(c. 1630.), 1919.

A. VAN DAYCK, A pihenő
szent család (1630 k.) máso-
lata, 1919.

(original/eredeti: ulje-plat-
no/olaj-vászon, 134 x 115
cm, München,

Alte Pinakothek)

ulje-platno/olaj-vászon,
118x100 cm

sign. dl-ji: A. Van Dyck után
cop. Oláh S. 1919.

inventarski br. / leltári sz.:

Y-1064,

ostavština Lifka hagyaték

Iako je eminentni subotički slikar, između 1908-1911-te boravio na studijama u Minhenu - gde se original ove slike nalazi, kopija je nastala nešto kasnije 1919-te na osnovu jedne reprodukcije, a po narudžbini poznatog subotičkog pionira kinematografije Aleksandra Lifke. Slika je sa ostalim predmetima predviđenim za realizaciju memorijalne sobe pionira našeg filma, u vlasništvo muzeja prešla 1984-te po želji, tj. nakon smrti udovice Erzebet Lifka. Original je delo najvećeg Rubensovog učenika, Van Dajka i predstavlja sintezu flamanskog i venecijanskog stila, a uspešna kopija u sebi sadrži i prepoznatljivu notu Olahovog tamnijeg kolorita. Tema dela, odmor Svetog Josipa i Marije sa malim Hristom je epizoda bekstva Porodice u Egipat. /

E másolat - mely egy reprodukcióról készült, Lifka Sándor, a híres kinematográfus megrendelésére 1919-ben -, eredetije Münchenben látható, ahol a kiváló szabadkai művész 1908-11-ig akadémiai éveit töltötte. A festmény az úttörő filmes végakarataként, özvegyének halála után 1984-ben került a Múzeum tulajdonába hogy a majdani „Lifka szoba” részét képezze. Az eredeti mű Rubens legtehetségesebb tanítványának, Van Dycknak az alkotása és a

némalföldi és velencei festészet szintézisét képviseli. Ezen igen sikeres másolat Oláh sötét tónusú korszakába illeszkedik. A pihenő szent család a Szökés Egyiptomba ikonográfiai téma részét jeleníti meg.

Lit / Irod: Baranyi Anna, Oláh Sándor, Forum, Újvidék – Novi Sad, 1986., Gajdos Tibor, Képfátyolos világ, Életjel, Szabadka - Subotica 1986

17. **TELCS EDE** (Baja, 1872 – Budapest, 1948)
 Satir i mali faun / Szatír és a kis faun,
 1893
 gipszana skulptura / gipsz szobor, h: 71cm
 inventarski br. / leltári sz.: Y. 687.

Ede Telč iznenada se pojavio na umetničkoj sceni 1893. godine. Kao studentu tada čuvenog bečkog vajara Cumbusa (K. Zumbusch), ovaj rad mu je bio nagrađen pod nazivom „Satir i mali faun”. Ohrabren od profesora, isto delo kao „Die Zwei Durstige” šalje na Međunarodnu izložbu u Antverpenu i dobija srebrnu medalju. Zatim se na kolektivnoj izložbi mađarskih umetnika u Budimpešti 1893/94, prvi put predstavlja sa istom kompozicijom pod nazivom „A két borissza” (Vinopije). Jedan od odlivaka u gipsu, kao poklon autora, dospeo je u Suboticu gde je živeo od svoje druge godine, i pohađao ovdašnju gimnaziju. U ovom gradu je sreo Mihalja Eberhardta, izrađivača dekorativne plastike na građevinama koji ga je savetovao da ode u Beč radi usavršavanja. Delo „Satir i mali faun” je restaurirala Vera Gabrić Počuča 1997. godine, a u publikovanom tekstu iznela ideju da bi se bronzani odlivak ove skulpture mogao uklopiti u fontanu na Paliću, na Vermeš kompleks - pogotovo što su Ede Telč i Lajoš Vermeš bili savremenici.

Telcs Ede váratlanul jelent meg 1893-ban a művészet színterén. K. Zumbusch, ismert bécsi szobrász tanítványaként, díjat kapott a Szatír és a kis faun című munkájáért. Professzora bátorítására, ezt a művet Die Zwei Durstige néven elküldi Antwerpenbe a Nemzetközi kiállításra, ahol ezüst plakettel jutalmazták! Ezután először vesz részt Budapesten a magyar művészek kollektív kiállításán 1893/94-ben, ugyanezzel a kompozícióval mutatkozik be, melynek A két borissza címet adja. Ennek az alkotásnak egy gipszöntvénye, szerzői ajándékként Szabadkára került. Telcs Ede családjá-

val két éves korában lett szabadkai lakos, itt tanult és járt gimnáziumba és itt találkozott Eberhardt Mihály épületdíszítővel is, aki a bécsi továbbképzést ajánlotta neki. A szóban forgó szobrot Vera Gabrić Počuča restaurálta 1997-ben, valamint írásában rámutatott arra, hogy a szobor bronz változata megfelelően illeszkedne be Palicsra az ún. Vermes komplexumba - annál is inkább mivel Telcs Ede és Vermes Lajos kortársak voltak.

Lit / Irod: Bela Duranci, Likovno stvaralaštvo Mađara u Vojvodini 1830-1930: Magyar Képzőművészek alkotásai Vajdaságban, Subotica - Szabadka 1973., 10-11., Bela Duranci, Telcs Ede katalog/katalógus, Subotica, 1997. Vera Gabrić Počuča, Restauracija gipsane skulpture Bah i Satir Ede Telča, 1892., in: Istraživanja i zaštita kulturnih dobara, Glasnik Društva Konzervatora Srbije, br. 22., Beograd 1998. 121, 123.

PAINTINGS WITH SACRED MYTHOLOGICAL & ALLEGORIC THEMES FROM THE FINE ART COLLECTION OF THE MUNICIPAL MUSEUM

After two exhibitions dedicated to the jubilee of Christianity in 2000, we have succeeded to realize the third part of this imaginary tryptich exhibition. Named as *Sacra Conversatione*, we have shown a selection from the Fine Art collection of the Municipal Museum in Subotica with sacred, mythological and allegoric themes. It was the first occasion that they were, after restoring, presented in this way. We enclosed, as we had done before, short data about the authors and the paintings with the necessary literature, giving special importance to the iconographic solutions or to some specific aspects of the paintings.

Korhecz Papp Zsuzsanna, festő-restaurátor művész.

A PILASZÁNOVITS HÁZASPÁR PORTRÉI ÉS RESTAURÁLÁSUK

A Vojnich-hagyaték¹ részeként 1967-ben került be e két reprezentatív, késő-biedermeier portré a múzeum képzőművészeti gyűjteményébe. A XIX. századi nemesi arcképfestés tipikus példái, szerzőjük Zabloczy Z. nem a legkiemelkedőbb művésze korának (sajnos semmilyen életrajzi adatot nem lehetett felkutatni róla), de ennek ellenére számunkra igen becses kor- és művészettörténeti értékkel bír. A festményeket eddig még nem állították ki, a restaurálás után a sérülések elkerülése érdekében a múzeum hivatalos helységének falát díszíti. Az életnagyságú képek ismeretlen szerző műveként és rossz beazonosítással kerültek restaurálásra 1997-ben. A szignóra és az 1859-es évszámra a tisztítás folyamán bukkantam rá a női portrén, a férfi arcképet érthetetlenül Vojnich Lajos (1805-1855) portréjának tulajdonították, noha nyilvánvaló, hogy párdarabjai egymásnak. A Történeti osztály Vojnich-hagyatékának fotótárából sikerült Pilaszánovits² Lajost azonosítani. A gyakorlati munkát kiegészítve a Történelmi levéltár Vojnich-dokumentumai között sok fontos személyes iratra leltem, mely közel hozta, szinte újra életre keltette a házaspárt³, úgy ahogy a restaurálás folyamán újra életre keltek maguk a festmények is.

¹ Fiuk Dezső (1854-74) 20-évesen hunyt el. Leányuk Mária (1857-1919) nőtül ment ifj. Bajsai Vojnich Jakabhoz, a két portré így kerülhetett a Vojnichok birtokába a családfő halála után.

² A Pilaszánovits család egyes források szerint Pozsony vármegyéből, Iványi I. szerint Dalmáciából (Poglizza) származott. Az utóbi a valószínűbb. A nemességet 1741-ben P. Jakab, Fülöp, István és János nyerték. A töröktől felszabadított, elnéptelenedett Délvidéken földbirtokát az új nemesség kétféleképpen szerezhetette: katonai szolgálataiért jutalomképp, vagy megvásárolva azt. A Pilaszánovichok esetében, mint ahogy arra címerük is utal (követ tartó daru), harci és határvédő tevékenységüknek köszönheték a birtokadományozást. A család Fülöptől ágazott szét és a roglaticzai előnevet használta, mivel a 1777-ben Roglaticzán nyertek donációt (P. Dávid, György és Márk). P. Lajossal a család ezen férfiága kihalt, a földszintes udvarház sem áll már.

³ Az édesanya gyermekeihez írott kedves, közvetlen meleg levélkéi 1863-ból, a bensőséges hangulatú családi fotók, a fiatal anya ravataláról készült fotók, és a halál alkalmából írt német nyelvű Elégia, az összetört férj által papírra vetett gyászjelentés piszkozata, Dezső fiuk ravatalképe megeleveníti a portrékon ábrázolt emberek jellemét, életüknek momentumait.

Zablóczy Z.: Pilaszánovitsné portréja, 1859, olaj, vászon, 127 x 97 cm,
sign.jk: Zablóczy Z. lelt. sz. Y: 1054

Átvételi állapot – Stanje pre restauracije

Az átvételi állapot részletes leírása

A kivételes szépségű Pilaszánovits Lajosné született Czabaji Horváth Iréne-t (1834-1864) a férjével ellentétes oldalú, fél-frontális beállításban festette meg a szerző, bal könyökével egy márványlapos asztalkára támaszkodik, melyen egy ékszeres ládikó (a gazdagság szimbóluma) látható. Jobb karját dús ráncolású szoknyáján nyugtatja. A nemesasszonyt díszmagyarban ábrázolták: barna haját arany pártla laza kontyba fogja össze, melyről hímzett fátyol omlik alá. Smaragddíszes gyöngynyakék, függő és ruhaékszerek

diszítik.⁴ Füzös, vörös bársony ruhaderék és ráncolt alj, rajta hímzett tüllkötény, valamint a buggyos ujjú fehér ingváll teszük teljessé a pompás öltözéket.⁵ A háttérben felrevont függöny és növényekkel teli kőváza, a korra jellemzően.

A festmény hordozója, a sűrű, gépi szövésű (14 lánc, 13 vetülék/ cm²), gyári, vékony színezett (halványrózsaszín) krétaalapozású lenvászon ékelhető fenyőfa vakkeretre (10 cm széles, 2 cm vastag) volt felfeszítve kovácsoltvas szögekkel. A vászon megengedett és meghullámosodott, valamint a mechanikai sérülés következtében a jobb alkar mentén 5 cm hosszan kiszakadt és a kép középső sávjában, 50 cm szélességben vizesedés miatt deformálódott. A vászonra és a vakkeret hátoldalára kék és piros zsírkrétával felírták a képen ábrázolt személy nevét és születésének és elhalálozásának évszámát. A sarkodiszes aranyozott díszkeret, valamint a vakkeret és a vászon magas színvonalra arra enged következtetni, hogy a festményt egy művészeti központban, talán Budapesten készítették és a kor szokása szerint szalmába és dobozba csomagolva szállították haza.⁶

A pigmentréteg igen vékony, a szerző sok helyen lazúrosan festett, a ruha díszsein látunk csak pasztózus ecsetvonásokat. A kép legnagyobb felületén a festékréteg stabil, kivételt képez az a bizonyos átázott széles sáv, ahol a felület felhólyagosodott, felkagylósodott és több helyen le is pergett és minden érintésre pereg, valamint a szakadás szélei.

A lakkréteg besötétedett, oxidálódott, a jobb kézfej körül a nedvesség hatására fátyolosodás tapasztalható. A festményt por és szennyeződéskéreg fedti.

Korábbi beavatkozás nem tapasztalható.

Átvételi állapot – részletfelvétel (jól láthatóak a pergések feltáskásodások, repedések és a kagylósodott felület)

Stanje pre restauracije – detalj (bojeni sloj se ljušta, vidljiva su nabubrenja i isklakelurana površina)

⁴ A fulbevalók a fiatalasszony valós ékszerai voltak, a róla készült korabeli fotón is viseli őket. A művész valószínűleg csak az arcot festette meg az élő modell után, a kissé szematikus alak, ruha és háttérábrázolás gyengébb megfogalmazása is ezt támasztja alá.

⁵ E viselet a XVI-XVII.sz-i magyar nemesi női ruházatot eleveníti fel. A teljes ruházatot egy szür szabású kabát egészítette ki, ami a fotókon meg is jelenik.

⁶ A családi fényképek és a levéltár adatai (F.I. 34. V/80) arról árulkodnak, hogy az év nagy részét Roglaticzán, a telet Baján töltötték, de sűrűn utaztak máskor is Bajára (ahol lakásuk vagy házuk volt) és Budapestre.

A díszkeret átvételi állapotának leírása

A sarokdiszes, aranyozott (fény és olajaranyozással készített) krétaalapo-
zású és krétamasszával díszített díszkeret a nem megfelelő tárolás miatt több
helyen megsérült, a jobb alsó sarokdísz és a belső szalagdísz darabkái hiány-
zanak, az alapozás pereg, az aranyozás igen kopott.

Fototechnikai vizsgálatok (mindkét festménynél megegyeztek)

Az átvételi állapot normál totál és részletfelvételeire korlátozódtak. Az UV
és infra-felvételek elkészítéséhez sincsenek meg az elemi munka- és eszköz-
feltételek. A fenti festmények azonban nem is igényeltek további kutatást, be-
avatkozás, átfestés nem volt rajtuk, „csak” a felvázolásra vonatkozóan kap-
hattunk volna információt.

A feltárt mű leírása

A tisztításra a konzerválást követően került sor, a besötétedett lakk és
szennyeződésréteg eltávolítása után láthatóvá váltak a kép festészeti értékei,
valamint az asztalka faragása alá került szerzői aláírás:

Prix Zabłóczy Z. 1859

A konzervált, letisztított,
kítőmített állapot

Konzervirana, očišćena
i kitorana slika

Részletfelvétel a letisztított, kiegészített
díszkeretről

Detaljni snimak o očišćenom
i dopunjenom ukrasnom ramom

A restaurált festmény és díszkeret – Restaurirana slika i ukrasni ram

Zablóczy Z.: Pilaszánovich Lajos, 1859, olaj, vászon, 127 x 97 cm, left. sz.: Y 1049

Átvételi állapot – Stanje pre restauracije

Az átvételi állapot részletes leírása

A festmény Pilaszánovits Lajos⁷ (1815-1880) roglaticzai földbirtokost ábrázolja kissé megfiatalítva, idealizálva⁸. Jobb kezét csípőjén tartva, a bal, kesztyűt tartó kezével egy asztalkára támaszkodva, kontraposztban, bal lábára

⁷ P. Lajos P. Dávid dédunokája, P. Pál fia volt. A megyei alügyvéd tisztjét töltötte be. 1847-ben táblabíró. Az ópacséri születésű Czabaji Horváth Irénnel 1853-ban köt házasságot Baján. Felesége emlékéhez nem lett hűtlen, hosszú évekig élt még és ment később csödbe özvegyen. Fiukkal együtt a bajai ferencesek kriptájában nyugszanak.

⁸ A korabeli fotókon már erősen öszül.

nehézdedve áll. Mögötte sematikus függönydrapériás, féloszlopos háttér. A korszakállás, bajuszos P. Lajost korabeli ünnepi nemesi viseletben, díszmagyarban festették meg: fekete állógallérú zárt selyemdolmány, panyókára vett, prémmel szegett, vörös bélésű, zsinóros sötétkék bársonymente és piros selyemtrikó nadrág. Bal oldalán kard függ. A ruhát régies, türkizköves, bogláros öv és pitykék díszítik.

A festmény hordozója (sűrű (13/14), gépi szövésű lenvászon, gyári tónusos krétaalapozással) jó állapotú ékelhető fenyőfavakkeretre volt felfeszítve. A vászon hátoldalára az ábrázolt neve, születési és elhalálozási évszámait írták kék krétával. A nedvesség következtében az írás elhalványodott, elmosódott. A hordozó megereszkedett, meghullámosodott, a vizesedés miatt összeugrott, deformálódott, a jobb kéznél, mechanikai sérülés következtében V alakban (6 cm) kihasadt. A húzószélek kiroytosodtak.

A vékonyan felvitt alapozás és olajfestékréteg a kép legnagyobb részén stabil, viszont ahol (a fej, a mente jobb gallérja és kardmarkolat sávjában) nedvesség érte, ott felhólyagosodott, felkagylósodott és igen pereg. Mechanikai sérülés következtében - végigkarcolták a képet-, a bal vállnál lepergett a pigmentréteg.

A lakkréteg besötétedett-oxidálódott, a festményt por és szennyeződésréteg fedi.

A képen semmilyen korábbi beavatkozás nem tapasztalható.

A díszkeret átvételi állapotának leírása

A sarokdiszes, aranyozott (fény és matt-olajaranyozással, krétamasszás és krétaalapozással készített) díszkeret bal alsó sarokdisze és a belső szalagdisz darabkái hiányzanak. A rossz tárolási körülmények folytán következtek be e sérülések. Az aranyozás kopott, a keretet por és szennyeződésréteg fedi.

A feltárt mű leírása

A tisztításra a konzerválás után került sor. A besötétedett lakk és szennyeződésréteg eltávolításával láthatóvá váltak a festmény eredeti festészeti értékei. Sajnos a felhólyagosodott pigmentréteg a vasalás után sem tudott teljes mértékben visszasimulni a deformáltsága miatt.

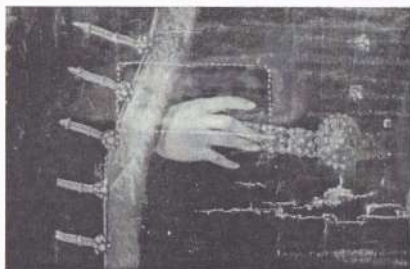
A restaurálás menete (mindkét képre vonatkozik)

1. A festett felület levédése (Nowotex papírszövet és CMC+4%-os zselatin ragasztókeverék)
2. A vakkeretről történő levétel és a vakkeret megtisztítása, súrolása.
3. A hátoldal mechanikus tisztítása.

4. A húzószélek levasalása és megerősítése új vászoncsíkok felragasztásával (CMC+Plextol)
5. A szakadás élberagasztása (PálmaFa vízálló- (poli-vinil acetát vizes diszperziója))
6. A hordozó kifeszítése, kiegyenesítése.
7. Viasz-gyantás konzerválás kézi vasalással.
8. Az átfolyt, fölösleges massa és a védőréteg eltávolítása.
9. Tisztítás. A lakk és szennyeződésréteg eltávolítása-leoldása.
10. Az alapozás rekonstrukciója-tömítés zselatinos kréta masszával, valamint annak eldolgozása és szigetelése
11. Aláfestés- az elsődleges akvarell retus.
12. Viasz-gyantás újravasalás, a hordozót erősítő nátron-papír réteg felvasalása.
13. A dublir lenvászon felragasztása (rozsliszt kleisterrel).
14. A vakkeretre történő felfeszítés.
15. A védő dammár lakkréteg felvitele.
16. A pigmentréteg rekonstrukciója- olajretus.
17. Felső védő réteg - matt lakk spray (Damar opaca/Ferrario)

A konzerválást követő
tisztítópróbák

Probná čištění nakon
konzervacije

A díszkeretek restaurálása

1. Tisztítás

2. A hiányzó sarokdísz rekonstrukciója (negatív készítés és kiöntés).

3. Tömítés (enyves kréta masszával) és szigetelése.

4. Bronzporos retus (az eredeti, kissé kopott aranyfelület megőrzése miatt csak a tömítéseket illesztettem be)

5. Védőréteg (Paraloid B72) felvitele.

A restaurált műtárgyakra vonatkozó tárolási feltételek kielégítőek, a festmények nincsenek kitéve közvetlen napfénynek, valamint nagy hőmérséklet és nedvességingadozásnak.

Az elkövetkező esztendőkre tervezett portrékiállítás alkalmával az érdeklődő közönség is örömet lelheti ezen reprezentatív festményekben és talán a majdan újra életre keltett múzeumi Galériában is helyet kaphatnak.

Restaurált festmény és díszkeret – Restaurirana slika i ukrasni ram

PORTRETI BRAČNOG PARA PILASANOVIĆ I NJIHOVA RESTAURACIJA

Reprezentativni (127 x 97 cm) portreti Lajoša Pilasanovića (1815-1880), (Y- 1049) i njegove supruge Irene, rođene Horvat (1834-1864), (Y-1055) su od 1967. godine deo Likovne zbirke Gradskog muzeja (ostavština Vojnić). Slike su restaurirane 1997. godine i prilikom radova pronađen je potpis mađarskog slikara Zablocija (Zablóczy Z.) i godina 1859. Portreti su verovatno rađeni u nekom većem slikarskom centru, možda u Budimpešti, i samo su likovi slikani uživo. Bračni par je prikazan u svečanom mađarskom odelu. Slike su u pozlaćenim ukrasnim ramovima koji su takođe restaurirani.

Slike su pretrpele razna mehanička oštećenja, a velika vlaga je nanela najveće štete podlozi i bojenom sloju (veoma tanak i stabilan na najvećem delu slike) koji je potamneo zbog oksidiranog vernira i naslaga.

Nosilac, laneno platno gustog fabričkog tkanja, je iskrivljeno i pocepano na više mesta, deformisano od vode, a i rubovi su trošni. Bojeni sloj sa tankom kredno-tutkalnom podlogom je nabubreo, klakeliran, popucao na površinama gde je slika dobila vlagu. Bojeni sloj i podloga se na tim površinama ljupe i nedostaje. Konzervacija je bila neophodna, ranijih radova nije bilo. Ukrasni ramovi su oštećeni, nečisti, neki ukrasni delovi nedostaju, a kredno-tutkalna podloga se ljupe na manjim površinama.

Slika je nakon zaštite bojenog sloja zakrpljena i izravnana, pa konzervirana smesom voska i kolofonijuma. Posle čišćenja urađena je rekonstrukcija podloge (kredno-tutkalnim kitom) i bojenog sloja (podslikavanje akvarelom i završni retuš sa ispošćenim uljanim bojama). Slika je nakon dvoslojnog (natron papir, laneno platno) dubliranja i zaštite verniranjem (damar lak) vraćena na originalni kajla blind ram.

Ukrasni ram je očišćen, konzerviran sintetičnom smolom (Paraloid) i nedostajući delovi su rekonstruisani. Ram nije ponovo pozlaćen, već retuširan bronzanim prahom.

Nakon restauracije slike su okačene u zajedničkim prostorijama Muzeja da se ne bi ponovo oštetile jer su u tim prostorijama odgovarajući klimatski i vazdušni uslovi za umetnička dela, a takođe i zbog izlaganja bar nekih dela iz Likovne zbirke jer muzejska Galerija već 14 godina pauzira.

PORTRAITS OF THE PILASANOVICH MARRIED COUPLE AND THEIR RESTORATION

The representative (127 x 97 cm) portraits of Lajos Pilasanovich (1815–1880), (Y-1049) and his wife Iren, born Horvat (1834–1864), (Y-1055) are the parts of the fine arts collection (the Vojnich inheritance) of the Municipal Museum in Subotica from 1967. The pictures were restored in 1997, and during the treatment the signature of the Hungarian painter, Z. Zabloczy was found from 1859.

The portraits were probably made in one of the more important painting centers, maybe in Budapest, and only the figures were painted in live. The married couple is shown in the Hungarian dress suit. The paintings are in the gilded frames, which are also restored.

The paintings suffered different mechanical damages, and the moisture harmed mostly the foundation and the painted layer (very thin and stable on the greatest part of the paintings) that had got tarnished because of the oxidized varnish and stratus.

The carrier, thick factory linen deformed by moisture, was mildly wrinkled and torn on many parts and the edges were dilapidated. The paint layer and the thin, chalk-with-animal glue foundation were bloated and cracked on the surfaces, which had been exposed to moisture. On these parts the paint layer and the foundation were shelling and somewhere even missing. The conservation was inevitable. There were no previous treatments. The decorative frames were damaged, unclean, some decorations were even missing, and the chalk-with-animal glue foundation was shelling on some parts.

After protecting the paint layer, the paintings were patched and straightened. The next step was to conserve them with a mixture of wax and colophony. After cleaning, the reconstruction of the foundation (with chalk-with-animal glue putty) and the paint layer were done (the base painting and the final retouch with lean colours). The paintings were brought back to the original frames after two layers doubling (with natron paper and linen) and protected by varnishing (dammar lacquer).

The decorative frames were cleaned, conserved with synthetic resin (Paraloid), and the missing parts were reconstructed. They were not gilded again but retouched with bronze powder.

After restoring, the paintings were, for their safety, hung on the wall in the gathering chambers of the Museum because there are appropriate climate and light conditions there. And last but not least, in that way we have a few paintings from the Fine Art collection exhibited, because the Art Gallery of the Museum has been closed for 14 years.

IN MEMORIAM

*SZEKERES LÁSZLÓ, régész - főmuzeológus
(Szabadka, 1931. 9. 12. – Zimony, 1997. 12. 27.)*

Szekeres László 1931. szeptember 12-én született Szabadkán. Itt végezte el a gimnáziumot. Már diákként nagy érdeklődést tanúsított a régészet iránt és kapcsolatba került dr. Schulmann Imrével, aki 1947/48-ban alapítója és első igazgatója volt a Szabadkai Városi Múzeumnak. Neki köszönhetően Szekeres László a ljubljanoi egyetemre került, ahol 1958-ban oklevelet szerzett Srećko Brodar professzornál.

Egyetemi tanulmányainak befejezése után vizsztatért szülővárosába és néhány évig tiszteletdíjas-ként dolgozott a múzeumban. 1960-ban kinevezték az intézmény igazgatójának. Nagy ambícióval folytatta nagyra becsült és tisztelt elődjének munkáját abban a helytörténeti múzeumban, amely az archeológián kívül felölelte a néprajzot, a természettudományt, a kultúrtörténetet, a numizmatikát, sőt a művészettörténetet is. Szekeres László egyike a Palicson indult, később pedig önálló intézménnyé vált szabadkai Képzőművészeti Találkozó alapítóinak és szervezőinek.

Múzeumigazgatóként részt vett a társadalmi-politikai életben. Az 1960-as években városi tanácsnok, ugyanakkor tagja a vajdasági, de akkoriban Újvidéken székelő több kulturális, múzeumi és más szakmai bizottságnak. A legmegtisztelőbb szakmai funkciójának a Szerb Régész Egyesület első alelnöki posztját tartotta.

Igazgatósága alatt került sor a szabadkai múzeum első nemzetközi szerződésének megkötésére, mégpedig a szegedi Móra Ferenc Múzeummal, amit később újabb együttműködési megállapodások is követtek.

Amikor az 1960-as évek második felében megszületett az ún. *Kultúrotthon-terv*, melynek megvalósítása során a múzeumnak át kellett költöznie a Városháza épületébe, Szekeres László – felismerte ennek értelmetlenségét, ami hamarosan beigazolódott – tiltakozásként lemondott igazgatói funkciói-

ról. Ettől kezdve többnyire csak a régészetnek és a kutatásoknak szentelte idejét. Egymás után jelentek meg tudományos szakdolgozatai, a régészetet és a múltat népszerűsítő írásai.

Az 1970-es években egymás után fedeztek fel régészeti lelőhelyeket a Szabadkai Városi Múzeumhoz tartozó körzetben, ez folyamatos munkát jelentett Szekeres Lászlónak és munkatársainak. A pénzügyek szervezése elsősorban reá hárult, s ezt a munkát is nagy hozzáértéssel, körültekintéssel és alapos-sággal végezte. Utolsó leletmentő ásatása 1991-ben a hajdújárás-kövágói középkori templom és temető feltárása volt.

Legkiemelkedőbb munkáinak egyike a szerb nyelven megjelent *Istorijat arheoloških iskopavanja u Subotici* (1969), ami némi módosítással magyarul is napvilágot látott; A szabadkai régészeti kutatás története (1971); Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében (1971); Szabadkai helynevek (1975); Amit az idő eltemetett (1981); Középkori települések Északkelet-Bácskában (két kiadás, 1982); A hunok és Attila (1985); Afrikai út – Vojnich Oszkár naplójegyzetei (1985); Kanizsa múltja a régészeti leletek fényében (1986); A kishorgosi templomrom (két nyelven, 1993); Memento 1944-1994 (1994); Szarmata és XI. századi temető Verusicson (1996); Kanizsa monográfiája I. – régészeti rész stb.

A többpártrendszer bevezetésének hőskorában (1989-1990) a politika került érdeklődésének középpontjába. A VMDK alapítóinak egyike volt és bátran kiállt, hallatta hangját a vajdasági magyarság érdekeiért, jogaiért. Az 1994-ben bekövetkezett pártszakadáskor a VMDK-ból kiváló VMSZ egyik alapítója és egy ideig vezető személyisége lett. A legnehezebb helyzetekben is bízott a történelmi igazságszolgáltatásban.

Szekeres László neve elválaszthatatlan a Bácsország című vajdasági honismereti szemle megindításától és rendszeres megjelenésétől. Kezdetől fogva (1995) a folyóirat felelős szerkesztője volt egészen 1997. december 27-én bekövetkezett haláláig.

Ricz Péter

*LASLO SEKEREŠ, arheolog – viši kustos
(Subotica, 12. 9. 1931 – Zemun, 27. 12. 1997.)*

Laslo Sekereš se rodio u Subotici 12. decembra 1931. godine. Tu je završio i gimnaziju. Još od rane mladosti pokazivao je veliko zanimanje za arheologiju i tako se i upoznao sa dr Mirkom Šulmanom, osnivačem (1947/48) i prvim direktorom subotičkog Gradskog muzeja. Zahvaljujući njemu, upisao se na grupu za arheologiju na Ljubljanskom univerzitetu gde je i stekao diplomu 1958. godine, kod profesora Srečka Brodara kao mentora.

Nakon završenih studija vratio se u rodni grad i nekoliko narednih godina radio je honorarno u muzeju. Direktor ustanove postao je 1960. godine. S velikim ambicijama nastavio je rad svog veoma cenjenog i poštovanog

prethodnika u zavičajnom muzeju koji je osim arheologije obuhvatao i etnologiju, prirodnjačko odeljenje, istoriju kulture, numizmatiku, pa i odeljenje za istoriju umetnosti. Laslo Sekereš bio je jedan od osnivača i organizatora subotičkih Likovnih susreta, koji su pokrenuti na Paliću, da bi vremenom izrasli u samostalnu ustanovu.

Kao direktor muzeja učestvovao je u društveno-političkom životu. Šezdesetih godina je gradski savetnik, a istovremeno i član nekoliko kulturnih, muzejskih i drugih stručnih odbora sa sedištem u Novom Sadu. Ipak, kao stručnjaku, najviše mu je značilo što je izabran za prvog potpredsednika Srpskog arheološkog društva.

Tokom godina dok je radio kao direktor, zaključen je i prvi međunarodni ugovor sa muzejom *Mora Ferenc* iz Segedina, a zatim su sledili i drugi ugovori o saradnji.

Kada je tokom druge polovine šezdesetih godina osmišljen tzv. *Plan o Domu kulture*, čije ostvarenje je podrazumevalo da se Muzej preseli u Gradsku kuću, Laslo Sekereš je – svestan besmislenosti ovakvog postupka, što se ubrzo i pokazalo tačnim – u znak protesta podneo ostavku na mesto direktora. Nakon toga posvetio se uglavnom arheologiji i iskopavanjima. Objavljivao je jedan za drugim stručne radove iz arheologije i tekstove posvećene popularizovanju prošlosti.

Sedamdesetih godina pojavljuju se skoro istovremeno, mnoga nova arheološka nalazišta na područjima koja spadaju pod zaštitu subotičkog muzeja, a to je za njega i njegove saradnike značilo neprekidni rad na terenu. Pribavljanje finansijske podrške iskopavanjima bio je prvenstveno njegov posao koji je takođe obavljao s velikom stručnošću. Poslednje iskopavanje, vezano za srednjevekovnu crkvu i groblje, kao i zaštitu nalazišta, obavio je 1991. godine u Hajdukovu, lokacija Kővágó.

Jedno od njegovih najznačajnijih dela svakako je *Istorijat arheoloških iskopavanja u Subotici*, objavljen na srpskom jeziku 1969. godine, a kasnije, s delimičnim izmenama i na mađarskom jeziku. Nakon toga slede radovi – *A szabadkai régészeti kutatás története* (1971), */Istorija arheoloških iskopavanja u Subotici/, Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében* (1971), */Istorija Sente i okoline u svetlu arheoloških iskopina/, Szabadkai helynevek* (1975), */Subotički toponimi/, Amit az idő eltemetett* (1981), */Što je vreme sahranilo/, Középkori települések Északkelet-Bácskában* (1982), */Srednjevekovna naselja u severoistočnoj Bačkoj/, A hunok és Attila* (1985), */Huni i Atila/, Afrikai út – Vojnich Oszkár naplójegyzetei* (1985), */Put u Afriku – dnevnički zapisi Oskara Vojnića/, Kanizsa múltja a régészeti leletek fényében* (1986), */Prošlost Kanjiže u svetlu arheoloških iskopina /, A kishorgosi templomrom* (1993), */Iskopine crkve u Malom Horgošu/, Memento 1944-1994* (1994), *Szarmata és XI. századi temető Verušićon* (1996), */Sarmatsko groblje i groblje iz XI veka u Verušiću/, Kanizsa monográfiája I. – régészeti rész, /Monografija Kanjiže I – arheološki deo/ itd.*

U herojsko doba uvođenja višepartijskog sistema (1989-1990), politika se našla u žiži njegovog interesovanja. Jedan je od osnivača DZVM-a, hrabro istupajući i zagovarajući interese i prava vojvođanskih Mađara. Nakon raspada partije 1994. godine, postaje jedan od osnivača i vodećih ličnosti novoosnovanog SVM-a. I u najtežim političkim situacijama verovao je u ostvarivanje istorijske pravde.

Laslo Sekereš ključna je ličnost osnivanja i redovnog izlaženja vojvođanskog kulturno-istorijskog časopisa *Bácsország*. Od samog početka (1995) glavni je i odgovorni urednik časopisa, sve do svoje smrti 27. decembra 1997. godine.

(prevod Viktorija Šimon Vuletić)

BIBLIOGRAFIJA RADOVA LASLA SEKEREŠA SZEKERES LÁSZLÓ PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE

Publikacije – Publikációs jegyzék

1. Jedan interesantan nalaz iz ranog Srednjeg veka iz Nose, *Rad vojvođanskih muzeja* 6, Novi Sad 1957.
2. Grobni nalaz iz ranog srednjeg veka kod Sokolca, *Rad vojvođanskih muzeja* 7, Novi Sad 1958.
3. Iskopavanja na Gomolavi u Hrtkovcima 1957. godine, *Rad vojvođanskih muzeja* 10, Novi Sad 1961.
4. Kratak pregled istorijata *Subotičke javne biblioteke i muzejskog društva*, Subotica 1962.
5. Praistorijska naselja u okolini Ludaškog jezera, *Rukovet* 1, Subotica 1966.
6. Istorijat arheoloških istraživanja u Subotici, Subotica 1969.
7. Zenta és környéke története a régészeti leletek tükrében, Zenta 1971.
8. Szabadkai helynevek, Szabadka 1975.
9. Amit az idő eltemetett, Szabadka 1981.
10. Középkori települések Északkelet - Bácskában, Szabadka 1982.
11. A hunok és Attila, Szabadka 1985.
12. Afrikai út - Vojnich Oszkár naplójegyzetei, Szabadka 1985.
13. A kishorgosi templomrom ásátásáról, Szabadka 1993.
14. Kanizsa monográfiája I., régészeti rész, Kanizsa 1996.
15. Zenta monográfiája – Zenta a régészeti leletek tükrében, Zenta 2000.

Sinteze pojedinih arheoloških problema – Egyes régészeti tárgykörök szintézise

1. Organisationsfragen und Perspektivplan der archologischen Forschung auf dem Gebiet der Wojwodina - Jugoslawien, *Acta Antiqua et Archaeologica*, Tomus X., Szeged 1966.
2. Die mittelalterlichen Ansiedlungen in der nördlichen Batschka, *Balkanoslavica* 6 (1977) 9-28.
3. A régészeti kutatás áttekintése a Bácskában 1945-ig, *Léttünk* 1-2, Szabadka 1972.
4. Neki aspekti istraživanja ranog neolita u severoistočnoj Bačkoj, *Materijali* X (1974) 189-193.
5. Komunikacije u Barbaricumu - I-V V.N.E., *Materijali* XVII (1978).

6. Necropolis from the Avar Period at Bačka Topola, *Zbornik radova Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini* (1978) 157-160.
7. Problem takozvanih Rimskih šančeva u Bačkoj. *Materijali XXII* (1986) 144-161.
8. Szekeres László: Hajdújárás-„Kövágó” (Egy Árpád-kori templomrom Szabadka határában), in: *A kőkortól a középkorig*. Szeged, 1994, 463-472.
9. Egy Árpád-kori település történetéből, *HID LX*. 5-7, Ujvidék 1996.
10. Pregled stanja istraživanja o dobu dolaska Madara u Karpatski basen i Vojvodinu, *1100 godina doseljenja Madara i Vojvodina*, Novi Sad 1997.

Izveštaji o iskopavanjima – Jelentés az ásatásokról

1. Pereš, Hajdukovo - naselje halštatskog perioda, *Arheološki pregled* 3, Beograd 1961.
2. Kameniti hat, Subotica, *Arheološki pregled* 3, Beograd 1961.
3. Ludaš - Budžak, ranoneolitsko naselje, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967.
4. Gornji Tavankut, Sv. Ana - srednjovekovna nekropola i crkva, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967.
5. Horgoš - „Templomdomb” - srednjovekovna crkva, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967.

Koautor publikacija - Publikációk társszerzője

1. Dimitrijević, Kovačević, Vinski, *Seoba naroda*, Zemun 1962.
2. Dr Oto Trogmajer, Prilog istoriji kasnog bronzanog doba Vojvodine, *Rad vojvodanskih muzeja* 15-17, Novi Sad 1966-1968.
3. Szekeres László, Szekeres Ágnes, Szarmata és XI. századi temetők Verusicsan, Szabadka 1996.
4. Szekeres László, Ricz Péter, Szabadka története a régmúltban, Szabadka 1998.

IN MEMORIAM

*BRANISLAVA ŠADI, istoričar umetnosti - viši kustos
(Novi Sad, 31. avgust 1949 - Subotica, 20. mart 1999)*

Branislava Šadi, rođena Dejanović, istoričar umetnosti i viši kustos Gradskog muzeja u Subotici preminula je iznenada, a sahranjena je na subotičkom pravoslavnom groblju.

Kćeri slikara Mihajla Dejanovića, kao da je sudbina vezana za umetnost bila predodređena. U subotičkoj gimnaziji je dak poznatog likovnog pedagoga i slikara Imrea Vinklera, a na završnom ispitu 1968. godine, brani domaći rad sa temom „Poezija u stvaralaštvu M. Šagala“. Potom upisuje odsek za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu i diplomira 1975. sa temom „Delatnost arhitekta Bele Lajte u Senti“. U svojoj radnoj autobiografiji kaže: „Rad u struci započinjem 31. septembra 1973. godine u Galeriji savremene umetnosti Likovni susret u Subotici. U sklopu malog kolektiva radila sam raznorodne poslove vezane za izložbenu delatnost koja je bila dinamična. Samostalne i kolektivne izložbe smenjivale su se dvonedeljno, a dve velike, po obimu i značaju, manifestacije: Likovni susret i Trijenale keramike, iziskivale su opsežnije organizacione poslove. Kako je ova galerija ustanovljena kao budući Dokumentacioni centar umetničkih kolonija Vojvodine, tj. Jugoslavije, otpočela sam sa ustrojavanjem dokumentacije vezane za pojedine UK i njene učesnike (rad na fotodokumentaciji, hemeroteci, prikupljanju i sistematizaciji građe).“ U subotički Gradski muzej Branislava Šadi prelazi po diplomiranju, decembra 1975: „Kako sam kao student volontirala u Muzeju, materijal mi nije bio potpuno stran, pristupila sam inventarisanju i sporovođenju tehničke zaštite predmeta (muzej tada nije imao stručnog konzervatora).“ Osim rada na dokumentaciji, te na dopunjavanju umetničke zbirke, realizuje stalnu likovnu postavku - koja se zbog ograničenog prostora demontira pri organizaciji tematskih izložbi i nanovo vraća, često dopunjavana novim ili još neprezentovanim materijalom iz fonda. U sklopu izučavanja i praćenja za-

vičajnog likovnog stvaralaštva, Branislava Šadi priređuje izložbe nekoliko savremenih umetnika Subotice: Izložba slika Mikloša Biroa (1975), Oktobarski susreti (1976, 1979, 1980), Retrospektivna izložba Imrea Šafranja (1976), Susret gradova Osijek, Sombor, Subotica (1977, 1980), Izložba subotičkih umetnika u Segedinu i Subotici (1978), Memorijalna izložba Imrea Vinklera (1978), Slike Hunora Đurkovića (1979), Skulpture Save Halugina u Segedinu (1979), Slike Ištvana Sajka u Segedinu i Subotici (1980), Izložba radova Petra Šadija (1980). U ovom periodu je zavičajna likovna zbirka obogaćena uz pojedinačne poklone i manjim poklon zbirkama kao: 14 dela I. Šafranja i niz dela Balaž G. A., a sa direktoricom mr Milkom Mikuškom, otpočeti su pregovori o poklonu Ane Bešlić, o legatu Karla Baranjija, Mikloša Biroa, Miloša Babića.

Formiranjem Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture opštine Subotica, Sente i Sombora 1980. godine, sa sedištem u Subotici, Branka Šadi prihvata rad na mestu istoričara umetnosti - vođena, kako sama priznaje, ličnim afinitetom za arhitekturu i dinamikom terenskog rada. Ovde je zaposlena od 16. januara 1981. do 25. marta 1992. godine. Učestvuje u izradi studija zaštite istorijskog jezgra Subotice, vrši stilske analize i izrađuje predloge za pokretanje zaštite pojedinačnih objekata u urbanim, odnosno ruralnim sredinama (Subotica, Sombor, Senta, Kanjiža, Mol, Ada). Rad se odvija na terenu u smislu rekognosciranja i detaljne obrade pojedinih objekata ili celina, sa istraživanjem pisane građe i obradama elaborata. Po značaju se izdvaja stručni rad koji je ostao u rukopisu i na osnovu kojeg će 1997. godine steći zvanje višeg kustosa „Svodno slikarstvo u arhitekturi Subotice”. Uspostavljanjem buduće saradnje sa kolegama iz Mađarske, 1981. godine, prisustvuje stručnom usavršavanju u Egeru (Mađarska) na Internacionalnom letnjem univerzitetu u domenu zaštite kulturnih dobara, sa temom Arhitektura i zaštita.

Nakon više od decenije rada u Zavodu, zbog pogoršanog zdravstvenog stanja koje onemogućava rad na terenu, 1992. se odlučuje na povratak u subotički Gradski muzej. Sprovodi reinventarisanje i prezentuje legat dr Vinka Perčića (1993), kao i slikare Lajoša Hušveta (1994), Đorđa Bošana (1994), Imrea Vinklera (1998). Nakon delikatne i teške operacije 1996. godine, neko vreme provodi na bolovanju, a pred odlazak, krajem 1998. uspeva da realizuje izložbu posvećenu ocu, slikaru Mihajlu Dejanoviću. Na žalost, nije doživela pristiglu zaostavštinu od pedesetak crteža i skica Mikloša Biroa, a kao inicijator bila je zaslužna za to.

Tokom svoje profesionalne karijere objavila je više stručnih radova iz oblasti zavičajne istorije umetnosti i sarađivala je sa brojnim muzejima i zavodima za zaštitu spomenika. Kao čovek i prijatelj ostaće u sećanju po blagoj naravi, te kao deo generacije naše umetničke scene sa kojom je najviše sarađivala i družila se: istoričar umetnosti Bela Duranci, umetnici Mikloš Biro, Slavko Matković, Petar Šadi, Katarina Tonković Marjanski, Ana Bukvić, Kalmarevi, Šafranji, Torok, Sajko, Halugin i drugi.

Komemorativna sednica u velikoj većnici Gradske kuće je održana 24. marta 1999.

Olga Kovačev Ninkov

*BRANISLAVA ŠADI, művészettörténész, főmuzeológus
(Újvidék, 1949. augusztus 31. - Szabadka, 1999. március 20.)*

Šadi, született Dejanović Branislava művészettörténész, a Szabadkai Városi Múzeum muzeológusa váratlanul hunyt el, s a helyi Szerb temetőben helyezték örök nyugalomra.

Mihajlo Dejanović festő leányának a művészettel való kapcsolata sorsszerűnek tűnik. A szabadkai Gimnáziumban Vinkler Imre neves festő és rajztanár diákja volt, érettségi diplomamunkáját „Marc Shagall alkotásainak költészete” címmel írta meg 1968-ban. A belgrádi Filozófiai Egyetem Művészettörténet szakát 1975-ben végzi el, diplomamunkájának témája: Lajta Béla építész zentai munkái. Önéletrajzában így emlékezik: „Művészettörténeti munkámat a szabadkai Képzőművészeti Találkozóban, a kortárs művészeti intézményben 1973. szeptember 31-én kezdtem meg. A kicsiny munkaközösséggel együtt a dinamikus kiállítási tevékenységhez fűződő munkákban vettem részt. Az önálló és kollektív kiállítások kéthetente váltakoztak, azonban a tartalmában és jelentőségében is nagyobb két rendezvény: A Képzőművészeti találkozó és a Kerámia triennálé komolyabb előkészületet igényelt. Dokumentációs központ céljára alapították ezen intézményt, a vajdasági és jugoszláviai művésztelepek munkáját volt hivatott rögzíteni, ezért az egyes MT. és alkotók adatainak rendszerezésével kezdtem meg munkámat (fotó és egyéb dokumentáció, az anyag begyűjtése és rendszerezése).” A Szabadkai Városi Múzeumban diplomálását követően, 1975. decemberében kezdett dolgozni: „Az anyag nem volt ismeretlen számomra, mivel egyetemi gyakorlataimat itt töltöttem, munkámat leltározással és a műalkotások technikai védelmével kezdtem (akkoriban a múzeum nem rendelkezett szakkonzervátorral).” A dokumentációs munka és a gyűjtemény kiegészítése mellett az állandó képzőművészeti tárlatot rendezte meg, melyet a helyhiány miatt az időszakos kiállítások idején kénytelen volt leszedni, majd azok múltával újra visszarendezni, sokszor friss anyaggal kiegészítve azt. Követve és tanulmányozva a helyi képzőművészeti életet, kortárs szabadkai művészeket mutatott be: Bíró Miklós (1975), Októberi találkozások (1976, 1979, 1980), Sáfrány Imre retrospektív tárlata (1976), Eszék, Zombor, Szabadka városok találkozója (1977, 1980), A szabadkai művészek szegedi és szabadkai kiállítása (1978), Vinkler Imrére emlékezve (1978), Gyurkovics Hunor képei (1979), Sava Halugin szobrai Szegeden (1979), Szajkó István képei Szegeden és Szabadkán (1980), Petar Šadi munkái (1980). A szülőföldi képzőművészeti gyűjteménye ajándékozás útján gazdagodott ezen időszakban: Sáfrány I. 14 műve, Balázs G. Árpád számos alkotása, valamint megkezdődtek a múzeumi letétek (Ana Bešlić, Baranyi Károly, Bíró Miklós, Miloš Babić) ügyében mr. Mikuska Milka igazgatónő közreműködésével folytatott tárgyalások.

A szabadkai Városközi Műemlékvédelmi Intézet megalakulásakor elfogadta a művészettörténeti munkakört, mivel az ő szavait idézve „mindig is vonzotta a dinamikus terepi munka és az építészet”. 1981. január 16 -tól 1992.

március 25-éig dolgozott ott. A szabadkai történelmi városközpont védetté nyilvánításának munkájában vett részt, stíluskritikát végzett, a városi és népi építészet egyes épületeinek és é.együtteseinek védelem alá helyezésére dolgozott ki javaslatokat (Szabadka, Zombor, Zenta, Kanizsa, Mohol, Ada). A terepi munkája az egyes épületek és é.együttesek részletes feldolgozásával, az írásos anyag kutatásával, valamint szakdolgozatok elkészítésével egészült ki. „A szabadkai épületek mennyezetfestészete” című kéziratban maradt munkája emelkedik ki ezen működésből, mellyel 1997-ben sikeresen elnyerte a főmuzeológusi rangot. A magyarországi kollégákkal való együttműködés létrejöttével szakmai továbbképzésen vett részt, az Egerben 1981-ben megrendezett, Nemzetközi Nyári Műemlékvédelmi Egyetemen az „Építészet és védelem” témakörében.

Megromlott egészségi állapota miatt -mely lehetetlenné tette a terepi munkát-, 1992-ben visszatért a múzeumba. Elkészítette gyűjteményi leltárának revízióját, bemutatta Vinko Perčić (1993), Husvéth Lajos (1994), Bosán György (1994) és Vinkler Imre (1998) hagyatékát. Különleges és nehéz műtétjét követően 1996-ban betegszabadságon töltött egy időt. Halála előtt sikerült édesapjának Mihajlo Dejanovićnak szentelt kiállítását 1998 végén megrendeznie. Sajnos a Bíró Miklós hagyaték (mintegy 50 rajz és vázlat) múzeumba érkezését már nem érthette meg, noha mint kezdeményező megérdemelte volna.

Szakmai munkájának ideje alatt több, a helyi művészettörténettel foglalkozó írása jelent meg, az ország számos múzeumával és műemlékvédelmi intézményével működött együtt. Mint szelíd természetű emberre és munkatársra fogunk rá emlékezni, aki művészeti életünk ismert kortársaival barátkozott és dolgozott együtt: Duranci Bela művészettörténésszel, Bíró Miklóssal, Slavko Matković, Petar Šadi, Katarina Tonković - Marijanski, Ana Bukvić, a Kalmár házaspár, Sáfrány, Torok, Szajkó, Halugin és más művészekkel.

A megemlékező ülést a szabadkai Városháza dísztermében, 1999. március 24-én tartották meg.

(ford. Korhecz Papp Zsuzsanna)

BIBLIOGRAFIJA PUBLIKACIJA BRANISLAVE ŠADI VAN KATALOGA: / BRANISLAV ŠADI A KATALOGUSOKON KÍVÜLI PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE:

1. Ikonostas u Aleksandrovu krije svoju tajnu. In: Rukovet 3-4, Subotica 1973. 240-247.p
2. Slika i keramika. O umetnosti Ištvana Žakija i Nemeš Fekete Edite. Subotičke novine, 21. april 1978. 7.p
3. Čurgo - šta to bi ? Subotičke novine, 28. april 1978. 12.p

4. Subotička groblja - Kapele na Bajskom groblju. Feljton, 5 nastavka. Subotičke novine, 2. decembar 1983 - 13. Januar 1984.

5. Adatok Lajta Béla zentai munkásságához. In: Műemlékvédelem XXVIII. évf. 2. szám, Budapest 1984. 84-90.p

6. Subotička arhitektura XIX i XX veka. Feljton. (Skrivene lepotice Palića, Nekadašnje letovalište i banja, Povratak prirodi, Vile i vinogradarske kuće, Ornamentika paličkih vila, Vreme širenja Palića, Traganje za stilom, Vermešova „Biljarda“, „Kuća baštovana“, Vile uz Horgoški put, Vila „Lepeza“, Vile u Paličkim vinogradima, Dečije odmaralište „Kekec“) Subotičke novine, 17. maj - 30. avgust 1985.

7. Vizija prezentacije poklon - zbirke dr Vinka Perčića u Subotici. Glasnik. Prilozi za nauku umetnost i kulturu 5. Narodni muzej Pančevo, 1994. 54-61.p

IN MEMORIAM

GAVRA BUDIŠIN, etnolog – viši kustos
(Subotica, 1958-2000)

Retko se dešava da se četvoro Subotičana iste godine upiše na malu, ne previše cenjenu grupu na beogradskom Filozofskom fakultetu. A upravo tako se desilo početkom osamdesetih godina kada je Beograd bio najotvoreniji grad jugoistočne Evrope, a Gavra, Geza, Danijela i ja, mladi *preletači* sa drugih fakulteta, na grupu za etnologiju. Iako smo pripadali generaciji koja je odrastala na stripu i rokenrolu, a ne na narodnoj epici, lična traganja za smislom porekla i tradicije, protkana Kastanedinim donhuanovskim avanturizmom, dovela su nas na vrh zgrade na uvek beskompromisno urbanom Studentskom trgu.

Gavru sam upoznala preko njegovog nerazdvojnog prijatelja, Roberta Tilija. Za razliku od Tilijeve bujne pantagruelovske kreativnosti, Gavra je delovao nekako filozofski strožije i odmerenije. Nikad previše pričljiv, nenametljiv i senzibilan, s lakoćom je savladavao studije i posvećivao se nakon toga svemu što je moglo da uzbudi njegov širok i radoznao duh. Bio je neformalan u razmišljanju. Po umetničkoj vokaciji "alternativac". Nismo znali da piše. A pisao je, i to dobru prozu. U njegovim tekstovima, kroz duhovitu fantastiku, prepoznavali smo ljude koje znamo i rodni grad prema kojem smo bili duboko ambivalentni.

Povratak u Suboticu značio je za njega sreću: oženio se i dobio ćerku i sina. Povratak u Suboticu značio je za njega i mukotrpnu borbu za profesionalnost i osavremenjivanje struke zaglibljene u stalnom prepričavanju okamenjene prošlosti. Od nas četvoro, kao najmarljiviji i najsavejniji, prvi je dobio posao u struci. Zaposlio se 1986. godine u *Gradskom muzeju* u Subotici kao kustos pripravnik. Obavljao je sve muzejske poslove, iščitao tomove stručne literature i nastavio da piše. Nešto za struku, nešto za svoju dušu. Objavljivao je u brojnim stručnim i književnim časopisima – *Radu vojvodanskih muzeja*, *Ex Panoniji*, *Rukoveti* i *Luči*, *Glasniku etnološkog instituta* i drugim muzejskim

glasnicima. Oprobao se i u raznim oblastima etnologije i muzeologije – pisao je o tradicionalnom pečenju hleba u okolini Subotice, narodnim običajima, pčelarstvu i pčelarima. A onda je otkrio subotičke korene svog velikog uzora, Duška Radovića. Pesnik koji je svojim gorko-pronicljivim, a uvek duhovitim istinama o našoj naravi, godinama preko radija budio Beograđane, odrastao je poput nas, u uvek siromašnom subotičkom predgrađu. Bio je savest kulturnog Beograda i omiljeni dečji pesnik. Gavra je čuo reči Duška Radovića *Maloj deci je dosadno. Protiv dečje dosade izmišljene su igračke* i počeo je da istražuje tradiciju pravljenja igračaka i da sakuplja igračke, kako one bogataške od porcelana i fine svile tako i jednostavne, salašarske od čutke i krpica

Sveopšte stradanje devedesetih godina dočekao je kao i svi moralno osetljivi ljudi – sa nevericom i tugom. Raspad Jugoslavije ostavio je gorak ukus iako joj kao kosmopolita nikada nije bio strasno privržen – podrazumevala se. Bio je Subotičanin. U njegovoj porodici slavila su se dva Božića, dva Uskrsa, govorila se dva jezika. Tražio je u etnologiji ključ koji otvara predrasudama ucertane granice među ljudima. Nije mogao da shvati zašto i kako su *Tradicije* počele da škrguću zubima. Vidala sam ga tih godina retko, na ulici. Promicao je svojom visokom, monaški mršavom figurom kao da pokušava da izmakne tamnom vilajetu u koji su nam se neumitno pretvarali životi. Nije uspeo. Otišao je kao što su otišli mnogi iz beogradske *novotalske* generacije, čija duševna tananost nije mogla da se pomiri sa opštim sunovratom i moralnom rugobnošću svakodnevnice. Ostavio je za sobom mnogo otvorenih pitanja: Kuda dalje Gavro? Čemu danas uči etnologija, kome danas služi tradicija? Šta u ovoj etno-istorijskoj staretnarnici sačuvati za one koji dolaze posle nas? Za početak samo reći za koje si i ti živio: Za krst (život) časni i slobodu (duha) zlatnu.

Viktorija Šimon Vuletić

*GAVRA BUDIŠIN, etnológus -főmuzeológus
(Szabadka, 1958 - 2000)*

A ritka esetek egyike, amikor négy szabadkai egy évből ugyanarra nem túl elismert, kicsiny szakra iratkozik be a belgrádi Filozófiai Egyetemen. Ez történt meg a nyolcvanas évek elején, amikor Belgrád a legnyitottabb délkelet európai városnak számított: Gavro, Géza, Danijela és jómagam, más egyetemekről a néprajz szakra *átzállingózók*, akik a népköltészet helyett a képregényeken és a „Rock and Roll”-on nőttünk fel. Kastaneda „don huani – kalandvággyával” átitatott, az eredetek és hagyományok nyomába szegődő személyes kereséseink a megalkuvások nélkül örökké városias Egyetem téren álló épület csúcsára vezettek bennünket.

Gavrot elválaszthatatlan barátjának, Tilly Róbertnek köszönhetően ismertem meg. Tilly buja, pantagrueli kreativitásával ellentétben Gavro filozofikusan kimértnek és szigorúnak tűnt. Sohasem túl rámenős vagy beszédes

de érzékeny lelkületű volt. Tanulmányait könnyedén fejezte be, majd a széleskörű érdeklődését felkeltő dolgok felé fordult. Gondolkodásában újszerű, művészeti elkötelezettségében alternatív volt. Nem tudtuk, hogy írogat, s ráadásul jó prózát. Írásaiban a szellemes fantasztikumon keresztül ismerős emberek és városunk sejtett föl, mely iránt mélyen ambivalensnek éreztük magunkat.

A Szabadkára való visszatérés számára szerencsésnek bizonyult, megnősült, leánya és fia született. Egyben a szakszerűségért folytatott nehéz küzdelmet is jelentette, hogy a megkövült múltat unos untalan átmesélő szakmát korszerűvé tegye. Négyünk közül, mint a legszorgalmasabb és legegyszerűsebb, elsőként kapott a szakmájához illő munkát. A *Szabadkai Városi Múzeum* gyakornokaként helyezkedett el 1986-ban. A sokféle múzeumi feladat mellett szakirodalmak garmadát olvasta ki és írt tovább, dolgozva a szakmáért és a saját örömeire is. Munkáit irodalmi és szakfolyóiratok jelentették meg: *Rad vojvodanskih muzeja*, *Ex Panonija*, *Rukovet*, *Luča*, *Glasnik etnološkog instituta* és más múzeumi közlönyök. A múzeológia és néprajztudomány különféle ágazataiban kezdett tevékenykedni: tanulmányt írt a Szabadka környéki kenyérsütésről, népszokásokról, a méhészetről és a méhészekről. Felfedezte példaképének, Duško Radovićnak szabadkai gyökereit, aki hozzánk hasonlóan a szegényes külvárosok egyikében nőtt fel. A költőnek, aki évek hosszú során át a természetünkről szóló átható, keserű, igen szellemes meglátásaival ébresztette a belgrádiakat, akiknek lelkiismerete és kedvenc gyermekköltője volt. Duško Radović-tyot hallva, miszerint a gyermekek unatkoznak és ezért találták ki részükre a játékokat, elkezdte a játékkészítés hagyományait és történetét kutatni, valamint gyűjteni emlékeit. A polgári porcelánból és selyemből készült daraboktól kezdődően a tanyasi csutka- és rongybabáig.

A kilencvenes évek hanyatlása és borzalmai őt is, mint minden erkölcsileg érzékeny embert hitetlenséggel és szomorúsággal töltötték el. Jugoszlávia szétesését keserűséggel élte meg, noha kozmopolitizmusa miatt nem ragaszkodott hozzá szenvedélyesen. Szabadkai volt, családja két karácsonyt, két húsvétot ünnepelt és két nyelvet beszélt. Az emberek közti előítéletek eltörléséhez kereste az utat a néprajzon keresztül. Nem értette meg, hogy a hagyományok miért kezdtek el „*vicsorogni*” egymásra. Akkoriban ritkán, az utcán láttam csak magas, aszkétikus alakjával tovatűnni, mintha a mindannyiunk életét fenyegető *rémálmom* elől próbált volna kitérni. Nem sikerült neki. Eltávozott, mint ahogy azt oly sokan tették a belgrádi *új hullámos* nemzedék tagjai közül, akiknek érzékeny lelkülete nem tudott megbékülni az általános összeomlással és a mindennapok erkölcsi rütszárával. Megoldatlan kérdéseket hagyott maga mögött: Hova tovább Gavro? Mire tanít a néprajz ma és mire szolgál a hagyomány? Mit örizzünk meg ezen népi-történeti régiségtárból az utánunk érkezőknek? Kezdetnek csak e néhány szó, melyeket te is magadnak vallottál: A becsület keresztéért (az életért) és a (szellem) arany szabadságért.

(ford. Korhecz Papp Zsuzsanna)

САДРЖАЈ / SADRŽAJ / TARTALOM

✓ 1	PIRBE PEČI / PRVE RIJEČI / ELŐSZÓ.....	5-8
✓ 2	Szekeres Ágnes SZARMATA TEMETŐ TOPOLYA – BÁNKERTEN (SARMATSKA NEKROPOLA BAČKA TOPOLA – KLANICA).....	9
✓ 3	Ricz Péter NOVOOTKRIVENE AVARSKE NEKROPOLE NA SEVEROZAPADNOM DELU VOJVODANSKOG POTISJA (ÚJABB AVAR KÖRI TEMETŐK A VAJDASÁGI TISZA – MELLÉK ÉSZAKNYUGATI RÉSZÉN)	49
✓ 4	Dušica Zrníc HERBARIJSKA ZBIRKA dr BELE ŠTURCA (DR. STURC BÉLA HERBÁRIUM-GYŰJTEMÉNYE).....	69
✓ 5	Hulló István mgr. MIGRACIJA, KOLONIZACIJA I RASPROSTRANJENJE BRKATE SENICE Panurus biarmicus U VOJVODINI (A BARKÓS CINEGE Panurus biarmicus VONULÁSA ÉS ELTERJEDÉSE VAJDASÁG TERÜLETÉN)	105
✓ 6	Невенка Башић Палковић ГРАЂА ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ ИЗДАЊА ГРАДСКОГ МУЗЕЈА - VÁROSI MÚZEUM У СУБОТИЦИ (1948-1995) (A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM KIADVÁNYAINAK BIBLIOGRÁFIAI ANYAGA (1948-1995)).....	125
✓ 7	Papp Árpád SUBOTÍCKE KRČME U DRUGOJ POLOVINI 19. VEKA (1862-1879)	149
	A SZABADKAI KOCSMÁK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN (1862-1879)	175
✓ 8	Mirko Grlica STANOVNIŠTVO SUBOTICE 1867 – 1914. GODINE	203
	SZABADKA LAKOSSÁGA 1867-1914 KÖZÖTT	217
✓ 9	Olga Kovačev Ninkov SLIKE SAKRALNE, MITOLOŠKE I ALEGORIJSKE TEMATIKE IZ ZBIRKE LIKOVNOG FONDA GRADSKOG MUZEJA A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM KÉPZŐMŰVÉSZETI GYŰJTEMÉNYÉNEK SZAKRÁLIS, MITOLÓGIAI ÉS ALLEGÓRIKUS TÉMÁJÚ MŰVEI	231
✓ 10	Korhecz Papp Zsuzsanna A PILASZÁNOVITS HÁZASPÁR PORTRÉI ÉS RESTAURÁLÁSUK (PORTRÉTI BRAČNOG PARA PILASANOVIĆ I NJIHOVA RESTAURACIJA)	251
✓ 11	Ricz Péter IN MEMORIAM SZEKERES LÁSZLÓ	263
✓ 12	Olga Kovačev Ninkov IN MEMORIAM BRANISLAVA ŠADI	268
✓ 13	Viktorija Šimon Vuletić IN MEMORIAM GAVRA BUDIŠIN	273